T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

LEVANT BÖLGESİ (EPİPALEOLİTİK VE NEOLİTİK DÖNEM) İNSAN FİGÜRİNLERİ VE BU FİGÜRİNLERİN İNANÇ SİSTEMİNDEKİ ROLLERİ

Bayram Kaçar

20907001

Danışman

Doç. Dr. Çağatay YÜCEL

Diyarbakır 2022

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

LEVANT BÖLGESİ (EPİPALEOLİTİK VE NEOLİTİK DÖNEM) İNSAN FİGÜRİNLERİ VE BU FİGÜRİNLERİN İNANÇ SİSTEMİNDEKİ ROLLERİ

Bayram Kaçar

20907001

Danışman
Doç. Dr. Çağatay YÜCEL

Diyarbakır 2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**LEVANT BÖLGESİ (EPİPALEOLİTİK VE NEOLİTİK DÖNEM) İNSAN FİGÜRİNLERİ VE BU FİGÜRİNLERİN İNANÇ SİSTEMİNDEKİ ROLLERİ**" adlı tezin/projenin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüteder, tezimin/projemin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

24/06/2022

Bayram KAÇAR

İmza

ÖN SÖZ

Paleolitik dönemden başlayarak günümüze kadar insan hayatının en temel olgularından biri çevresini ve kendini ifade edebilmektir. Varlık süreci içerisinde bunu başarabilmek için çeşitli yollara başvuran insan bu duygusunu ilk olarak taşlara veya kayalara resim olarak yansıtmıştır. İleriki süreçlerde ise farklı duygu ve inançlarını da bu şeklide ifade edebileceğini keşfeden insan; taş, kemik ve kil hammaddelerini kullanarak insan figürinlerini ve onunla ilişkili eserleri ortaya koymuştur.

Tez çalışmamızda, Levant Bölgesi'nde Natufian Kültürü'nden başlayarak Yarmoukian Kültürü'nün sonlarına kadarki insan elinden çıkmış ve yine onu anlatan figürinler esas olmak üzere çeşitli objeler konu edilmiştir. Figürinler konusunda Levant ile Anadolu bölgeleri arasındaki ilişki araştırılarak figürinlerin anlam ve önemi açıklanmaya çalışılmıştır. Bu inceleme sonucunda, söz konusu bölgeler arasındaki etkileşim insan figürinleri üzerinden ortaya konulmuştur.

Yüksek Lisans eğitimi sürecimde ve **LEVANT BÖLGESİ (EPİPALEOLİTİK VE NEOLİTİK DÖNEM) İNSAN FİGÜRİNLERİ VE BU FİGÜRİNLERİN İNANÇ SİSTEMİNDEKİ ROLLERİ"** başlıklı tezimin hazırlanması sürecinde değerli görüş ve düşünceleriyle beni sürekli aydınlatan ve bana elinden gelen tüm desteği sunan değerli tez danışmanım Doç. Dr. Çağatay YÜCEL'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Lisans ve Yüksek Lisans eğitimim boyunca ufuk açıcı bilgi ve görüşleriyle desteklerini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA'ya, gerek dersler gerekse kazı deneyimiyle beni her zaman destekleyen ve bana yardımcı olan hocam Doç. Dr. Aytaç COŞKUN'a teşekkürü bir borç bilirim. Yüksek Lisans sürecinde yardımlarını asla esirgemeyen Abdullah LEYGARA'ya çok teşekkür ederim.

Tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle her zaman yanımda olan başta Annem ve Babam olmak tüm aile bireylerime minnettarım. Tez çalışmasını hazırladığım süre boyunca büyük bir sabır ve sevgiyle bana güç ve cesaret veren sevgili eşim Sinem KAÇAR'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bayram KAÇAR

Diyarbakır 2022

ÖZET

İnsanın var olduğu tarihsel süreç içerisinde çevresi ve kendi varlığıyla olan ilişkisini irdelemek ve bunu ifade etmek onun en büyük ve önemli uğraşlarından biri olmuştur. Bu arayış çabası içerisinde bulduğu anlam ve kavrayışı somutlaştırmak ise onun için kutsal bir göreve dönüşmüştür. Bu kutsal görev insanın kendisi ve doğayla ilgili yaptığı iki boyutlu veya üç boyutlu eserleri ortaya çıkarmıştır. Bu tez çalışmasında Levant Bölge'sinde, Natufian Kültürü'nden başlayarak Yarmoukian Kültürü'nün sonlarına kadar taş, kil ve kemikten yapılmış insana dair bazı figürin ve eserler üzerinde çalışılmıştır.

Levant Bölgesi'nde Neolitik Dönem figürinleri ile ilgili olarak Türkçe kaynak neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu konuda sadece 2018 yılında "Levant Bölgesi Neolitik Çağ Taş Figürinleri" adlı yüksek lisans çalışması gerçekleştirilmiştir. Ancak bu çalışmada figürinlerin sosyolojik ve inançsal yönüne çok az değinildiği görülmüştür. Bu nedenle figürinlerin inanç ve ritüelleri açıklama konusundaki yeri ve öneminin eksik olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca sadece taş figürinlerin çalışılıp diğer figürinlerin (kemik ve kilden yapılmış) kapsam dışı bırakılması bilimsel bir sonuç elde edilmesini zorlaştırmıştır.

Levant Bölgesi'nin inanç ve ritüellerini anlamak için en yakın coğrafyalardan biri olan Anadolu'yla olan ilişkisinin de araştırılması önemlidir. Çalışmamızın amacı, insan figürinleri ve eserlerinden yola çıkarak bunların birey ve topluluklar için anlam ve işlevini açıklamaya çalışmaktır. Ayrıca zaman içerisinde insanların ve bu eserlerin yaşadığı dönüşümleri irdelemek ve bu eserleri benzer Anadolu örnekleriyle karşılaştırarak Anadolu ve Levant Bölgeleri arasında inanç ve ritüeller açısından etkileşim ve yansımaları ortaya çıkarmak çalışmanın esas amaçlarındandır. Bu amaç

kapsamında, tez çalışmamızda Levant Bölgesi'ndeki "Natufian Kültürü" ve "Yarmoukian Kültürü"; bu kültürler ile birlikte ortaya çıkan önemli yerleşimler, yine bu kültürlere ait figürin ve eserlerle ilgili bilgiler verilmiştir. Ayrıca katalog bölümünde hem bu eserler hem de bu eserlerin Anadolu coğrafyasındaki benzer örnekleri sıralanmıştır.

Levant Bölgesi'nde taş, kil ve kemikten yapılmış birçok eser tespit edilmiştir. Bu eserlerin incelenmesinde kazı raporları, eserler üzerine yapılmış bilimsel çalışmalar ve etnografik araştırmalar temel alınmıştır. Genel olarak bakıldığında ana tanrıça kültüyle ilişkili oldukları görülen figürinlerin, içinde bulundukları zaman ve mekânla etkileşime girerek önemli değişim ve dönüşümlere uğradıkları ve ayrıca Anadolu'da onlarla benzer birçok eserin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Levant Bölgesi, Figürinler, Natufian Kültürü, Yarmoukian Kültürü

ABSTRACT

In the historical period of human beings, examining and expressing their relationship with their environment and own existence has been one of their greatest and most important endevors. Concretizing the meaning and conception that they found in this search effort has turned into a sacred mission for them. This mission has revealed two-dimensional or three-dimensional works of art which are about themselves and nature. In this thesis, some human figurines and artifacts made of stone, clay and bone from the Natufian Culture to the end of the Neolithic Period in Levant have been studied.

It has been observed that the Neolithic stone figurines in Levant have been studied before but this study lacks in explaining beliefs and rituals. Studying just stone figurines and excluding others has made it difficult to obtain a true scientific result. In addition, in order to understand the beliefs and rituals in Levant, it has been seen necessary to investigate its relationship with Anatolia, one of the closest regions. The aim of this study is to try to explain the meaning and function of these figurines and artifacts for individuals and communities, to examine the transformations of human beings and these artifacts over time, to compare these artifacts with similar Anatolian examples and to reveal the interaction and reflections in terms of beliefs and rituals between Anatolian and Levant regions. With these aims, information about the Late Epipaleolithic Culture and Neolithic Culture in the Levant, the important settlements that emerged with these cultures and the figurines and artifacts belonging to these cultures have been given in this thesis. In addition, both these artifacts and similar examples of them in Anatolia are listed in the catalog.

Within the scope of this thesis, many artifacts made of stone, clay and bone in Levant have been identified. Examination of these artifacts are based on the excavation

reports, scientific studies on the artifacts and ethnographic researches. In general, it has been determined that the figurines, which are seen to be related to the cult of the mother goddess, have undergone significant changes and transformations by interacting with the time and place they were in and there are many similar artifacts with them in Anatolia.

Keywords

Levant Region, Figurines, Natufian Culture, Yarmoukian Culture

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **V**
İÇİNDEKİLER ..... **VII**
KISALTMALAR ..... **X**
LEVHA LİSTESİ ..... **XI**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **XVII**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
LEVANT BÖLGESİ VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

1.1.1. Levant Bölgesi 3
1.1.2. Levant Bölgesi Araştırma Tarihçesi 5

İKİNCİ BÖLÜM
NATUFİAN KÜLTÜRÜ

2.1. Natufian Kültürü Dönemi 8
2.2. Natufian Kültürü Figürin ve Sanatsal Eserleri 17
2.3. Natufian Kültürü Önemli Yerleşim Merkezleri..... 20
2.3.1. Shuqba Mağarası 21
2.3.2. Tell Abu Hureyra 21

2.3.3. Eynan/Ain Mallaha 22
2.3.4. El-Wad Mağarası 23
2.3.5. Nahal Ein Gev II 23
2.3.6. Nahal Oren 24
2.3.7. Hayonim Mağarası 25
2.3.8. Wadi Hammeh 25

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LEVANT BÖLGESİ'NDE ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM

3.1. Levant Bölgesi'nde Neolitik Dönem Kronolojisi ..... .27
3.2. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (PPN) ..... .30
3.2.1. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A (PPNA) …….30
3.2.2. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B (PPNB)……35
3.2.3. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C (PPNC)……43
3.3. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Figürinleri ..... .44
3.4. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Önemli Yerleşim Merkezleri ..... .64
3.4.1. Ain Ghazal……...65
3.4.2. Atlit-Yam……..…65
3.4.3. Ba'ja ..... .66
3.4.4. Basta..... ..... .66
3.4.5. Byblos. ..... .66
3.4.6. El Hemmeh ..... .67
3.4.7. El-Khiam..... .67
3.4.8. Ghwair I ..... .67
3.4.9. Gilgal 68
3.4.10. Jericho……...68
3.4.11. Kfar HaHoresh……..69
3.4.12. Nahal Oren 69
3.4.13. Ras Shamra..... ...69

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LEVANT BÖLGESİ'NDE ÇANAK-ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM

4.1. Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (PN)……71

4.2. Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Figürinleri ..….....77

4.3. Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Önemli Yerleşim Merkezleri ….....88

4.3.1. Habashan Caddesi……...…89

4.3.2. Hamadiya.....……..……..89

4.3.3. Hazorea……...91

4.3.4. Kuzey Tell Far'ah……..…..91

4.3.5. Megiddo……....….92

4.3.6. Munhata…….92

4.3.7. Nahal Qanah Mağarası…….…..93

4.3.8. Sha'ar Hagolan……....93

4.3.9. Tell Qishion…….....96

4.3.10. Wadi Murabaat Mağarası ……....96

SONUÇ.....97

KAYNAKÇA.....108

KATALOG.....129

LEVHALAR.....218

ŞEKİLLER.....230

KISALTMALAR

diğ. Diğerleri
Ed. Editör
fig. Figürin
GÖ Günümüzden Önce
Gen. Genişlik
Kal. Kalınlık
Kat. Katalog
km Kilometre
Lev. Levha
m Metre
mm Milimetre
m^2 Metrekare
MÖ Milattan Önce
no. Numara
Pl. Plate
PN Pottery Neolithic (Çanak-Çömlekli Neolitik)
PNA Pottery Neolithic A (Çanak-Çömlekli Neolitik A)
PNB Pottery Neolithic B (Çanak-Çömlekli Neolitik B)
PPN PrePottery Neolithic (Çanak-Çömleksiz Neolitik)
PPNA PrePottery Neolithic A (Çanak-Çömleksiz Neolitik A)
PPNB PrePottery Neolithic B (Çanak-Çömleksiz Neolitik B)
PPNC PrePottery Neolithic C (Çanak-Çömleksiz Neolitik C)
Res. Resim
S. Sayı
s. Sayfa
Uz. Uzunluk
vb. Ve benzeri
Vol. Volume
yy. Yüzyıl

LEVHA LİSTESİ

Lev. Ia: Eynan, İnsan Yüzü (Perrot, 1966, s. 437-484)

Lev. Ib: Eynan, İnsan Yüzü (Perrot, 1966, s. 437-484)

Lev.Ic: El-Wad Mağarası, İnsan Başı Figürin (Garrod, 1932, Periodical 62: 257-269, PI. XXIII:3)

Lev. Id: Nahal Oren, İnsan Figürini (Bar-Yosef, 1983, Fig,7:5,5a)

Lev. Ie: Nahal Oren, Bir Ucu Fallus Diğer Ucu Hayvan Başı Eser (Stekelis ve Yizraely, 1963, s. 4:a-c)

Lev. If: Ain Sakhri, İki İnsanın Birleşimini İfade Eden Eser (Cauvin, 1978, s. 119)

Lev. IIa: Nahal Ein Gev II, İnsan Yüzü (Grosman ve diğ, 2017, s. 140)

Lev. IIb: Gilgal II, Kadın figürini (www.imj.org.il/en/collections)

Lev. IIc: Nahal Oren, Kadın figürini (Stekelis ve Yizraely, 1963, Plate 2 G-H)

Lev. IId: Nahal Oren, Kadın figürini (Stekelis ve Yizraely, 1963, Plate 2 F)

Lev. IIe: Salibiya IX, Kadın figürini (Bar-Yosef, 1980b, s. 196, fig. 3 A-C)

Lev. IIf: Netiv Hagdud, Kadın Figürini (Bar-Yosef ve diğ., 1991, s. 418, fig. 13)

Lev. IIIa: Munhata, Kadın Figürini (Perrot, 1966, PI. VI:2)

Lev. IIIb: Ain Ghazal, Kadın Figürini (Rollefson, 2008b, s. 401)

Lev. IIIc: Munhata, Erkek Figürini (Perrot, 1966, PI. VI:1)

Lev. IIId: El Hemmeh, İnsan Figürini (Makarewicz ve Austin, 2006b, s. 21)

Lev. IIIe: Kfar HaHoresh, Fallus (Goring-Morris ve Birkenfeld, 2008, s. 22)

Lev. IIIf: Ain Ghazal, Kadın Figürini (Schmandt-Besserat, 1998, s. 110)

Lev. IVa: Hamadiya, Kadın Figürini (Garfinkel ve diğ., 2017, s. 499)

Lev. IVb: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürini (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 231/234-235, fig. 6.2, E2)

Lev. IVc: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürini (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 231-236, fig. 6.2, E3)

Lev. IVd: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürini (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 236-237/240, fig. 6.6, E7)

Lev. IVe: Byblos, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 332-333, fig. 10.11: 1)

Lev. IVf: Byblos, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 332-333, fig. 10.11:2)

Lev.Va: Byblos, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 332-333, fig. 10.11:3)

Lev.Vb: Byblos, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 332-333, fig. 10.11:5)

Lev. Vc: Byblos, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 332-333, fig. 10.12:1)

Lev. Vd: Hamadiya, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2017, s. 498-499, figs. 11.1.27:2)

Lev. Ve: Munhata, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 320-321, fig. 10.1-10.2, M1)

Lev. Vf: Munhata, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 320-322, fig. 10.3-10.4, M2)

Lev. VIa: Munhata, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s 320/323-324/328, fig. 10.5-10.8, M3)

Lev. VIb: Munhata, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 324-325/328, fig. 10.6-10.8, M6)

Lev. VIc: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 134/152-153, fig. 4.17-C1)

Lev. VId: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 134-135/152-153, fig. 4.17-C2)

Lev. VIe: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 135/152-153, fig. 4.17-C3)

Lev. VIf: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 135/156-157, fig. 4.19-C6)

Lev. VIIa: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 135-136/158-159, fig. 4.20-C7)

Lev. VIIb: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 136/160-161, fig. 4.21-C12)

Lev. VIIc: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 137/164-165, fig. 4.23-C20)

Lev. VIId: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 138/164-165, fig. 4.23-C22)

Lev. VIIe: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 138/166-167, fig. 4.24-C24)

Lev. VIIf: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 140/174-175, fig. 4.28-C38)

Lev. VIIIa: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 141/176-177, fig. 4.29-C43)

Lev. VIIIb: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 141/178-179, fig. 4.29-C44)

Lev. VIIIc: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 142/180-181, fig. 4.31-C47)

Lev. VIIId: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 142/180-181, fig. 4.31-C48)

Lev. VIIIe: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 148/202-203, fig. 4.42-C100)

Lev. VIIIf: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 150/206-207, fig. 4.44-C113)

Lev. IXa: Sha'ar Hagolan, Çakıl Taşı Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 151/210-211, fig. 4.46-C119)

Lev. IXb: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s.58-61, plate II, fig. 3.6-7)

Lev. IXc: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s.62-65, plate III, fig. 3.8-9)

Lev. IXd: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 66-69, fig. plate IV, 3.10-11)

Lev. IXe: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 70-71, plate V, fig. 3.12)

Lev. IXf: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 70-71, plate VI, fig. 3.12)

Lev. Xa: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 72-73, plate VII, fig. 3.13)

Lev. Xb: Sha'ar Hagolan, Kadın Figürin (Garfinkel ve diğ., 2010, s.90-91, plate VIII, fig. 3.23)

Lev. Xc: Sha'ar Hagolan, Figürin Başı (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 78-79, plate IX, fig. 3.16)

Lev. Xd: Sha'ar Hagolan, Figürin Başı (Garfinkel ve diğ., 2010, s. 78-79, plate X, fig. 3.16)

Lev. Xe: Sha'ar Hagolan, Figürin Başı (Garfinkel ve diğ. 2010, s. 74-75, plate XI, fig. 3.14)

Lev. Xf: Sha'ar Hagolan, Figürin Başı (Garfinkel ve diğ. 2010, s. 76-77, plate XI, fig. 3.15)

Lev. XIa: Sha'ar Hagolan, Figürin Başı (Garfinkel ve diğ. 2010, s. 80-81, plate XI, fig. 3.17)

Lev. XIb: Sha'ar Hagolan, Figürin Başı (Garfinkel ve diğ. 2002b ve Orrelle, 2014, s. 241, 89:2)

Lev. XIc: Munhata, Erkek Figürini (Garfinkel, 1995, Fig. 30:1)

Lev. XId: Sha'ar Hagolan, Erkek Figürini Parçası (Garfinkel ve diğ. 2012, s. 130 fig. 27)

Lev. XIe: Sha'ar Hagolan, Figürin (Garfinkel, 2002, Fig. 13: 26)

Lev. XIf: Neve-Yam, İnsan Figürini (Galili ve diğ., 2016, s. 140-141, fig. 6)

Lev. XIIa: Neve-Yam, Kadın Figürini (Galili ve diğ. 2016, s. 134-135)

Lev. XIIb: Ha-Gosherim, Kadın Figürini (Getzov, 2011, Fig. 10:43a,b)

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Levant Bölgesi Haritası (Simmons, 2010, s. 8)

Şekil 2: Yakın Doğu'da Erken Natufian Kültür'ü Yerleşim Bölgesi ve Geç Natufian Kültürü'nün Yayılım Alanları (Bar-Yosef, 1989, s. 160)

Şekil 3: Güney Levant Bölgesi "Çekirdek Alan" İçerisinde Yer Alan Natufian Yerleşimlerinin Dağılımı (Belfer-Cohen ve Goring-Morris, 2013, s. 545)

Şekil 4: Levant Bölgesi'nde Natufian Kültürü Yerleşim Alanları (Bar-Yosef, 1989 fig: 2, s. 162)

Şekil 5: Levant Bölgesi, PPNA Dönemi Yerleşimleri ve Sosyo-Ekonomik Topluluklar (Bar-Yosef, 1998, fig: 10, s. 170)

Şekil 6: Güney Levant Bölgesi'nde Erken PPNB Dönemi Yerleşimleri (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, s.5)

Şekil 7: Güney Levant Bölgesi'nde Orta PPNB Dönemi Yerleşimleri (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, s.5)

Şekil 8: Güney Levant Bölgesi'nde Geç PPNB Dönemi Yerleşimleri (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, s.5)

Şekil 9: PPNB Ritüel alanları: A Beidha Kült Alanı; B Ain Ghazal ‘Tapınak’; C Ain Ghazal Ritüel Alanı (?); D Kfar HaHoresh L1604 Podyum; E Atlit Yam Stelleri; F Jericho Stel; G Nahal Hemar Mağarası. (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, fig. 3, s. 9)

Şekil 10: Levant Bölgesi PN Dönemi Yerleşim Yerleri (Garfinkel ve diğ. 2010, fig: 1.3, s. 5)

Şekil 11: Yarmoukian Dönemi Kil Figürinleri Genel Görünümü ve Vücut Bölümleri (Garfinkel ve diğ. 2010, s.31)

Şekil 12: Yarmoukian Dönemi Kil Figürinleri Üzerinde Betimlenen Giysi (Garfinkel ve diğ. 2010, s.36)

Şekil 13: Yarmoukian Dönemi Kil Figürinleri Üzerinde Betimlenen Fular, Atkı, Eşarp vb. Giysi (Garfinkel ve diğ. 2010 s.36)

GİRİŞ

Levant Bölgesi, insanlık tarihi boyunca önemli olaylara ve gelişimlere ev sahipliği yapmış en önemli bölgelerden biridir. İnsanoğlunun Afrika kıtasından Asya ve Avrupa'ya geçiş noktası, avcı-toplayıcı grupların yaşadığı alan, Neolitik Çağ'ın başladığı, tarım bitkilerinin ve bazı hayvan türlerinin ilk evcilleştirildiği ve inancın hatta semavi dinlerin doğduğu topraklar olan Levant Bölgesi daha geniş anlamda Yakın Doğu coğrafyasının en hareketli bölgelerinden biri olmuştur. Doğanın cömertçe davrandığı bu bereketli topraklarda bu kadar önemli gelişmenin yaşanması elbette şaşırtıcı değildir. Fauna ve florasıyla insanoğluna sonsuz imkânlar sunan bu bereketli topraklarda, insanlar kendi doğasını ve çevresini keşfetmekte geç kalmamıştır.

Bu tez çalışmamızda, Levant Bölgesi'nde Natufian ve Yarmoukian kültürlerine ait çeşitli malzemelerden yapılmış insan figürinleri, bunların içinde bulundukları topluluklar için anlam ve önemi, zaman içerisinde yaşadıkları gelişim ve dönüşümler ile bu figürinlerin Anadolu'daki benzerleri ve köken ilişkileri incelenmiştir.

Levant Bölgesi, insan figürinlerinin gelişimi ve tipolojik farklılıklarının en iyi biçimde incelenebileceği eşsiz bir kaynaktır. Taş, kil ve kemik gibi çeşitli malzemelerin kullanıldığı, kadın, erkek ve şematik figürin çeşitliliğinin bulunduğu bir bölgedir. Bölgede uzun zamandır yürütülen sistematik kazı çalışmaları, bu figürinlerin o dönemlerde yaşayan insanlar için neler ifade ettiğiyle ilgili en doğru ve kesin bilimsel bilgilere ulaşmak için önemli fırsatlar sunmaktadır. Tez çalışmamızda bu verilerden faydalanılarak, insan figürinleri ve ifade ettiği anlamın ve işlevin izleri araştırılmış ve Anadolu ile olan muhtemel ilişkilerin ipuçları değerlendirilmiştir. Bunu yaparken Levant Bölgesi'nde var olan kültürler kronolojik olarak incelenmiş ve dönemler, önemli yerleşim merkezleri ve figürinler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

Tez kapsamında, çeşitli malzemelerden elde edilmiş, farklı dönemlere ait, erkek ve kadın figürinleri ele alınmış ve incelenmiş, bunun sonucunda ise figürinlerin inançsal boyut ve işlevleri yorumlanmıştır. Ayrıca, figürin ve inanç ilişkileri bağlamında, Levant Bölgesi ile Anadolu Bölgesi arasındaki ilişki ve etkileşim ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

LEVANT BÖLGESİ VE ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

1.1.1. Levant Bölgesi

Tarih öncesi dönemlerde insanoğlu ihtiyaçlarının karşılanması yönünde doğaya karşı çaresiz ve güçsüzdü. Doğaya karşı zayıflığını ve çaresizliğini ortadan kaldıracak manevi-ilahi bir güce gereksinim duymaktaydı. Bu bakımdan doğada bulduğu objelere ritüel anlamlar yüklemiştir[1]. Bu açıdan bu inanç sisteminin ilk anlam bulduğu yerlerden birisi de Levant coğrafyasıdır. Levant Bölgesi, günümüzde geniş bir alanı ifade etmektedir (**Şekil 1**). Ortalama 1100 km uzunluğunda 250-350 km genişliğinde bir alanı kapsamaktadır. Bu alan Güney Levant Bölgesi ve Kuzey Levant Bölgesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey Levant Bölgesi Lübnan ve Suriye topraklarını, Güney Levant Bölgesi ise İsrail ve Ürdün topraklarını kapsamaktadır. Türkiye'de bulunan Toros dağlarının güney yamacından başlayıp kuzeyde Sina Yarımadası'na kadar uzanmaktadır. Bölgenin değişken topografyası, dar bir kıyısal alan, ortasında derin bir vadinin yer aldığı birbirine paralel iki dağ sırası ve doğuya doğru yönelen birçok vadinin kesiştiği doğuya bakan bir platoyu içermektedir. Bölgede, kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir. Akdeniz'e özgü orman ve bitki örtüsü zenginliği olan bölgede yıllık yağış miktarı 400-1200 mm arasındadır. Yağış miktarının 400 mm'den az olan bölgelerde çalılık alanlar, step bitki örtüsü ve kurak çöl iklimi yaşanmaktadır.

Günümüzde, bölgede kış mevsiminde etkili olan iki rüzgâr türü mevcuttur. Birincisi, Güney Levant Bölgesi'ne Akdeniz'den nemli bir hava taşırken, ikincisi ise Avrupa'nın kuzeyinden esip Kuzey Levant Bölgesi'ne ulaşmaktadır. Ürdün Vadisi'nde yer alan ve üst Pleistosen Dönem'e ait Lisan Gölü'nün tabanında yapılan kimyasal

[1] Çağatay Yücel, "**Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Adıyaman Müzelerindeki Geç Neolitik Çağ'dan Hellenistik Dönem'e Kadar Figürin ve İdoller**", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2017, s. 3.

analizler ve Negev'de yer alan C3 ve C4 bitkilerin Erken Holosen dağılımı, Geç Pleistosen Dönem ve Erken Holosen Dönem boyunca mevcut yağış miktarının günümüzdeki değerlere benzer olduğunu ortaya koymaktadır[2]. Bölgede polen analizi sonuçlarının da gösterdiği gibi, bitki örtüsünün azalması veya artmasının sorumlusunun, sıcaklık değişimlerinden ziyade yağış miktarının on yıllık ve yüz yıllık değişimleri olduğu ortaya çıkmıştır[3].

Akdeniz Bölgesi'ndeki fauna topluluğu giderek küçülmektedir. Yıllık yağış miktarının 880 mm üzerinde olduğu yoğun meşe ormanları, açık alanlara nispeten daha az sayıda hayvan topluluğuna ev sahipliği yapmaktadır. Akdeniz bitki örtüsü, tarım konusunda komşu olduğu diğer alanlara göre daha iyi bir fırsat sunmaktadır. Tarih öncesinde tarım yapan büyük toplulukların ortaya çıktığı alanlar da işte bu bitki örtüsünün hâkim olduğu yerlerdir[4]. Levant Bölgesi'nde floral kaynaklar mevsimsel olup, tohumlar nisan ayından hazirana kadar, meyveler ise eylülden kasım ayına kadar bol miktarda bulunmaktadır. Kök bitkiler nadirdir. Mevcut olan üç iklim türünden, Akdeniz iklimi yüzden fazla sayıda meyve, tohum, yaprak ve kök bitki çeşidiyle en zengin olanıdır[5].

Av hayvanı olarak ceylan (Gazella gazella) bölgede bol miktarda bulunmaktaydı ayrıca Suriye-Arap çölünde çok sayıda İran ceylanı (Gazella Subgutturosa) da yaşamaktaydı[6]. Diğer av hayvanları ise yabani sığır (Bos primigenius), alageyik (Dama mesopotmaica), karaca (Capreolus capreolus) ve yaban domuzuydu (Sus scrofa). Nadir bulunan yabani keçiler (Capra aegeagrus) açık düzlük alanlarda yaşarken dağ keçileri

---

[2] Glenn A. Goodfriend, "Rainfall in the Negev Desert during the Middle Holocene, based on 13C of organic matter in land snail shells"**, Quaternary Research**, Vol: 34 (2), 1990, s.190.

[3] Uri Baruch, "The late Quaternary pollen record of the Near East", **Late Quaternary Chronology and Paleoclimates of the Eastern Mediterranean,** (103–120), American School of Prehistoric Research, Cambridge, 1994.

[4] Ofer Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen A, "The origins of sedentism and farming communities in the Levant"**, Journal of World Prehistory**, Vol: 3, 1989, s. 457.

[5] M. Zohary, **Geobotanical Foundations of the Middle East,** Springer Verlag, Stuttgart 1973, s. 16.

[6] D. Baharav, "Observation on the ecology of the mountain gazelle in the Upper Galilee, Israel", **Mammalia**, Vol. 47, 1983, s. 62.

(Cabra ibex) daha kayalık ve yağış almayan bölgelerde yaşamaktaydı[7]. Akdeniz iklim kuşağı içerisinde avcı-toplayıcı gruplar için en uygun bölgenin ortalama 300-500 km^2lik bir alan olduğu tahmin edilmektedir ancak buna karşın, çöl iklimi ya da step bölgesinde yaşayan avcı toplayıcı grupların yiyecek bulmak için ortalama 500-2000 km^2lik bir alanı araştırmaları gerekiyordu[8].

Levant Bölgesi'nde, av hayvanları, tohum ve yabani meyvenin yıllık veriminin azalmasına neden olan yıllık yağış miktarının düşmesi ve yağış rejimindeki değişiklikler, step ve çöl ikliminde yaşayan toplulukları kötü etkilemekte öte yandan Akdeniz iklimi etkisinde bulunan bölgelerde yetişen ürünler ve kaynaklar nispeten daha stabil bir durumda kalmaktaydı[9]. Bu bölgede yaşayan avcı-toplayıcı gruplar, karşılaşılan olumsuzluk ve zor durumları atlatma konusunda çeşitli stratejiler uyguluyorlardı. Bunlar: insan grupları için Akdeniz havzası içerisinde çekirdek alanlarda toplanmak, çekirdek alan içerisinde, aynı bölgede sosyal ve ekonomik alanda yeniden iş birliği içerisinde çalışmak, kıyı kesimleri boyunca kuzeye veya güneye doğru komşu bölgelere göç hareketleri yapmak ve bölge hakimiyeti sağlamak için mücadele etmekti[10]. Bu durumlardan her biri ya da birkaçının yaşanması topluluklarda yeni bir mekânsal iş birliğinin oluşmasına neden olmuştur.

1.1.2. Levant Bölgesi Araştırma Tarihçesi

Yakın Doğu'da ilk kazı çalışmaları 1920 ve 1950'li yıllar arasında Dorothy Garrod, René Neuville, Alfred Rust, Moshé Stekelis, and Francis Turville-Petre

[7]Hans-Peter Uerpmann, **The Ancient Distribution of Ungulate Mammals in the Middle Eas fauna and archaeological sites in Southwest Asia and Northeast Africa**, Atlas des vorderen Orients, Reihe A, 27. Weisbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1987, s. 15.

[8] Anne Birgitte Gebauer ve T. Dougles Price (Ed.), **From foraging to farming in the Mediterranean Levant**, Prehistory Press, Madison 1992, s. 25.

[9] David R. Harris (Ed.), **The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia**, UCL Press, London 1996, s. 178.

[10] Bar-Yosef ve Belfer-Cohen A, **The origins of sedentism and farming communities in the Levant,** s. 460.

tarafından yürütülmüştür[11]. Bu ilk çalışmalar sırasında Natufian Dönemi'ne tarihlendirilen birçok yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bu yerleşimlerin birçoğu (Sefunim, Abu Usba, Nahal Oren, el-Wad, Kebara, Shuqbah, Erq el-Ahmar, Oumm ez-Zoueitina, El Khiam, Aïn Sakhri, Tor Abu-Sif) İsrail'in merkez ve kuzey bölgelerinde yer almaktadır. Bu bölgelerin dışında kalan tek yer, Suriye'de bulunan Yabrud yerleşimidir. Ancak bu yerleşim, o dönem için Natufian Kültürü'nün coğrafik dağılımı üzerinde herhangi bir etki yaratmamıştır. Bu durumun nedeni, kazıyı yürüten Alfred Rust'un kazıyla ilgili sadece birkaç sayfalık bir ön rapor sunması ve final raporunun ikinci dünya savaşından sonraya kalmasıydı[12].

İlk dönemler için, Natufian yerleşimleriyle ilgili en çok bilgi sağlayan ve tanınan yerler, Garrod ve Neuville'nin önemli çalışmalar yürüttüğü Güney Levant'ın küçük bir bölgesinde yer almaktaydı[13]. Bu çalışmalar, Natufian Kültürü terminolojisinin oluşmasında ve ona ait kültürel coğrafyanın sınırlarının belirlenmesinde anahtar rol oynamıştır.

İkinci dünya savaşından sonra (1950-1960), bölgede özellikle Kenyon, Kirkbride, Perrot, Cauvin, Bar-Yosef ve Ronen gibi araştırmacılar ilk kez önemli çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Bu çalışmalar, içinde Natufian Dönemi kültür tabakalarının da olduğu birçok yeni keşfe yol açtı: Hayonim Mağarası ve Terası[14],

---

[11] Christophe Delage (Ed.), **The Last Hunter-Gatherers in the Near East**, John and Erica Hedges, BAR International Series, London 2004, s. 96.

[12] Alfred Rust, "Beitrag zur Erkenntnis der Abwicklung der vorgeschichtlichen Kulturperioden in Syrien" **Prähistorische Zeitschrift,** Vol. XXIV, 1933, s.205.

[13] Dorothy A.E Garrod, "A New Mesolithic Industry: the Natufian of Palestine", **Journal of the Royal Anthropological Institute**, Vol. 62, Oxford 1932, s. 257,
Dorothy A.E Garrod, "Excavations at the Cave of Shukbah, Palestine, 1928", **Proceedings of the Prehistoric Society**, Vol.8, Oxford 1942, s. 2,
Rene Neuville, "Le préhistorique de Palestine", **Revue Biblique**, Vol: 43, 1934, s. 237,
Rene Neuville, **Le Paléolithique et le Mésolithique du Désert de Judée**, Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire no: 24, Institut de Paléontologie Humaine, Paris 1951, s. 10.

[14]Ofer Bar-Yosef, **The Epipaleolithic Cultures of Palestine,** Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1970, s. 5.

Eynan[15], Jericho[16], Beidha[17], Taibe[18], Qornet Rhorra[19], bu yeni yerleşimlerin yanı sıra, Sefunim[20], Nahal Oren[21] ve El Khiam[22] gibi daha önceden çalışma yürütülen yerleşimlerde de yeni kazılar yapılmıştır.

1970'li yıllardan itibaren günümüze kadar, Levant Bölgesi'nde yapılan kazı çalışmaları ve keşfedilen yeni yerleşimler bu bölgede var olan kültürler hakkında çok önemli bilgiler sağlamıştır. Bu çalışmalar sayesinde bölge arkeolojisinde ilerleme kaydedilmiştr. Sayısı çok daha fazla olmakla birlikte sağladığı bilgi, kültür tabakaları ve buluntular nedeniyle en önemli yerleşimleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Abu Hureyra[23], Mureybet[24], Hatula[25], Salibiya I[26], Rosh Horesha[27], Upper Besor 6[28], Wadi Hammeh 27[29], Wadi Mataha 2[30]. Özetlemek gerekirse, ortalama 80 yıllık araştırma

[15] Jean Perrot, "Le Mésolithique de Palestine et les récentes découvertes à Eynan", **Antiquity and Survival,** Vol: 2/3-4, 1957, 93.
[16] Kathleen M. Kenyon, "Earliest Jericho", **Antiquity,** Vol: 33, 1959, s. 5.
[17] Diana Kirkbride, "The Excavation of a Neolithic Village at Seyl Aqlat, Beidha, near Petra", **Palestine Exploration Quarterly**, Vol: 92, 1960, s. 137.
[18] Jacques Cauvin, "Prospection dans le Hauran (Syrie)" **Cahiers ligures de Préhistoire et d'Archéologie,** Vol: 12, 1962, s. 282.
[19] Henri de Contenson, "La station préhistorique de Qornet Rharra, près de Saidnaya", **Annales Archéologiques Arabes Syriennes,** Vol: XVI/2, 1966, s. 197.
[20] Avraham Ronen, "Excavations at the Cave of Sefunim (Iraq el- Baroud)", **Quartär,** Vol: 19, 1968, s. 276.
[21] Moshe Stekelis, "Nahal Oren", **Revue Biblique**, Vol: 63, 1956, s. 88.
[22] Joaquin Gonzales Echegaray, "Nouvelles fouilles à el Khiam", **Revue Biblique**, Vol: 70, 1963, 95.
[23] Andrew Michael Tangye Moore, "A Pre-Neolithic Farmers' Village on the Euphrates", **Scientific American,** Vol: 241/2, 1979, s. 62.
[24] Jacques Cauvin, "Nouvelles fouilles à Tell Mureybet (Syrie) 1971-1972", **Annales Archéologiques Arabes Syriennes,** Vol: 22, 1972, s. 105.
[25] M. Lechevallier, ve A. Ronen (ed.), **Le site Natoufien-Khiamien de Hatoula, près de Latroun, Israël. Fouilles 1980-1982**, Centre de Recherche Français de Jérusalem, Jerusalem 1985, s.12.
[26] Anna Belfer-Cohen ve Leore Grosman, "The Lithic Assemblage of Salibiya I", **Mitekufat Haeven, Journal of the Israel Prehistoric Society,** Vol: 27, 1997, s. 19.
[27] A.E. Mark, **Prehistory and Palaeoenvironments in the Central Negev, Israel, Vol.II, The Avdat/Aqev area, part 2, and the Har Harif,** Southern Methodist University Press, Dallas 1977, s. 327.
[28] Nigel Goring Morris, **At the Edge: Terminal Pleistocene Hunters-Gatherers in the Negev and Sinai**, Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 1987, s. 271.
[29] Philip C. Edwards, "Two Epipalaeolithic Sites in the Wadi Hammeh (Area XX)", **Annual of the Department of Antiquities of Jordan,** Vol: XXVIII, 1984, s. 56.
[30] Aubrey Baadsgaard, "**Subsistence Change During the Epipaleolithic of Southern Jordan: A View from Wadi Mataha"**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Department of Anthropology, Brigham Young University, 2000, s. 12.

süreci sonunda (1925-2004) söz konusu bölgede 150'den fazla yerleşim tespit edilmiştir[31].

[31] Christophe Delage (Ed.), **The Last Hunter-Gatherers in the Near East**, s. 98.

İKİNCİ BÖLÜM

NATUFİAN KÜLTÜRÜ

2.1. Natufian Kültürü Dönemi

Natufian Kültürü ilk dönemlerde Mount Carmel ve Galilee (Kuzey İsrail) bölgesinin sınırları içerisinde tanımlanmıştır. Doğal kaynak bakımından zengin ve meşe ağaçlarının bol miktarda bulunduğu bu alan, Natufian Kültürü'nün anavatanı olarak ifade edilmektedir[32]. Ancak yapılan araştırmalar bu alanın özellikle de Geç Natufian Dönemi'nde çok daha geniş olduğunu ortaya koymaktadır (**Şekil 2**). Natufian Kültürü yerleşimlerinin büyük bir kısmının doğal çeşitlilik açısından zengin olan Ürdün'ün kuzeyi ile İsrail'in merkezi ve Ürdün platosu boyunca yayıldığı görülmektedir. Lübnan bölgesinde yer alan yüksek kesimler, Negev Bölgesi'nin kurak kesimleri, Suriye-Arap Çölü Bölgesi'nin büyük bir kısmında Natufian yerleşimi daha az görülmektedir[33]. Erken Natufian Dönemi'ne ait küçük yerleşimlerin İran-Turan Flora Bölgesi[34] içerisinde gelişigüzel dağıldığı görülürken, Geç Natufian Dönemi'nde bu bölge içerisinde büyük yerleşimler kurulmuştur. Bölge boyunca çöl iklimi hüküm süren yerlerde, bu kültüre ait nispeten daha küçük ve geçici yerleşimler de görülmüştür[35].

Garrod'un 1928 yılında İsrail'de Shukba Mağarası'nda yaptığı kazı çalışmalarında, bu bölgenin en-Natuf Vadisi içerisinde olmasından dolayı söz konusu kültür için "Natufian" adını kullanmıştır[36]. Bazı araştırmacılar, Güney Levant Bölgesi ve

[32] Ofer Bar-Yosef, "The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture", **Evolutionary Anthropology,** Vol: 6, 1998, s. 160.
[33] Alan H. Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** The University of Arizona Press, Tucson 2010, s. 51.
[34] İran-Turan Flora Bölgesi: Doğu Anadolu, Sina yarımadası, Suriye, Filistin, Ermenistan, İran, Ürdün, yukarı Mezopotamya, Transkafkas'ın doğu ve güneyindeki kurak ve yarı-kurak kısımları, Hindikuş'un güneyi, Kuzey Himalaya'nın güney kısmı, Volga nehrinin güneyi ve Gobi Çölü'nü çevreler.
[35] Ofer Bar-Yosef ve Francois Valla (Ed.), **The Natufian Culture in the Levant**, International Monographs in Prehistory, Ann Arbor 1991, s.25.
[36] Garrod, "A New Mesolithic Industry: the Natufian of Palestine", s. 260.

Çekirdek Alan dışında kalan diğer bölgeler için Natufian Kültürü tanımını kullanmayı tercih etmezler (**Şekil 3**). Örneğin, Suriye'de Orta Fırat Bölgesi'nde önemli bir yerleşim merkezi olan Abu Hureyra, orada kazı çalışmaları yürüten araştırmacılar tarafından Natufian Kültürü içinde değerlendirilmemiştir[37]. Ancak öte yandan diğer araştırmacılar, Abu Hurayra da dahil, Anadolu'nun Orta Fırat Vadisi içinde yer alan yerleşimleri, Natufian Kültürü'ne ait olarak görmektedir[38]. Natufian Kültürü'nün Türkiye sınırları içerisinde var olup olmadığı anlamsal (semantik) tartışmalar üzerinden yürümekte ve bu durumun ana kaynağı Anadolu'da Epipaleolitik Dönem'e ait araştırmaların eksikliğinden kaynaklanmaktadır[39]. Örneğin, Abu Hureyra I yerleşimi ile Türkiye'nin güneyinde yer alan Beldibi ve Belbaşı (Antalya) yerleşimlerinde keşfedilen insan elinden çıkmış buluntularda genel bir benzerlik hali mevcuttur[40]. Natufian Kültürü ile benzerlik taşıyan bir diğer yerleşim, Abu Hureyra'nın 300 km kuzeydoğusunda yer alan Hallan Çemi'dir ancak kazıları yürüten araştırmacılar bu yerleşimin Natufian Kültürü'ne ait olduğuyla ilgili bir görüş bildirmemiştir[41]. Hallan Çemi yerleşimi küçük olmasına rağmen sosyal yapı ve mimari konusunda kanıtlar sunmaktadır[42]. İran ve Irak'ta ise, Natufian Kültürü konusunda belirsizlik hâkimdir. Mellaart, Zagros bölgesinde yer alan Epipaleolitik Zarzian Kültürü'nün ardından bölgede Karim Shahirian evresi olarak da bilinen Chemi Shanidar Kültürü'nün ortalama olarak Natufian Kültürü'yle aynı zamana denk geldiğini ifade etmiştir[43]. Solecki, Zagros bölgesindeki Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem ile Natufian Dönemi'nin, geniş Yakın Doğu geleneğinin bölgesel varyantları olduğunu düşünmektedir[44]. Bu görüş ayrıca, Levant Bölgesi'nde Natufian ve Zagros Bölgesi'nde

[37] Bar-Yosef ve Valla (Ed.), **The Natufian Culture in the Levant**, s. 278.
[38] Bar-Yosef, **The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture**, s. 162.
[39] Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen (Ed), **Concluding Remarks**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 226.
[40] Andrew Moore, "Stone and Other Artifacts Andrew", **Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra**, (165-186) Oxford University Press, Oxford 2000.
[41] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** s. 53.
[42] Michael Rosenberg ve Richard Redding, "Hallan Cemi and EarlyVillageOrganization in Eastern Anatolia", **Life in Neolithic Farming Communities,** (39-61), Springer New York, New York 2000.
[43] James Mellaart, **The Neolithic of the Near East**, Thames and Hudson, London 1975, s. 70.
[44] Ralph Solecki, Rose Solecki ve Anagnostis Agelarakis, **The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave,** Texas A&M University Press, College Station, Texas 2004, s. 54.

Zarzian kültürleri olmak üzere iki geniş coğrafik alan tanımını öne süren Aurenche ve Kozłowski tarafından da desteklenmektedir[45]. Sonuç olarak, Natufian Kültürü olmasa dahi Natufian benzeri kültürler olarak değerlendirilebilecek ve Güney Levant dışına taşmış geniş bir kültürden bahsetmek mümkündür.

Levant Bölgesi'nde, günümüzden yaklaşık 24.000-13.000 yıl öncesindeki aralık genel olarak Epipaleolitik Dönem olarak kabul edilir[46]. Natufian Kültürü, Geç Epipaleolitik veya Erken Holosen Dönem'e ait bir kültürdür. Natufian Dönemi'nin ilk zamanlarında iklim ılık, nemli ve ideal oranda yağmur yağışlarının olduğu bir durumdaydı. Ancak sonraki dönemlerde, etkisi tüm Neolitik Dönem boyunca hissedilen ve Younger Dryas olarak bilinen, neredeyse buzul dönemin hava koşullarına yakın bir dönem ve bunun yanı sıra dondurucu bir soğukla birlikte gelen kuraklık (çölleşme) etkili olmuştur[47].

Natufian Dönemi ve buluntularıyla ilgili yapılmış yüzün üzerinde radyometrik tarihleme bulunmaktadır[48]. Ancak birçok yerleşimin tarihlendirilmesinde tipolojik ve teknolojik veriler de kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından temel alınan yaklaşımlar farklılaştığından dolayı, Natufian kronolojisini kesin ve tam sınırlar içerisine oturtmak çok zordur. Bu yüzden, kapsayıcı yaklaşım Maison de l'Orient (Lyon) kronolojisine göre, Natufian Dönemi yaklaşık olarak MÖ 12.000-10.300 yıllarında ortaya çıkmıştır[49]. Moore, nötr yaklaşımı benimseyerek bu dönemi yaklaşık olarak MÖ 12.500-10.000

[45] Olivier Aurenche ve Stefan Kozłowski, **La naissance du Néolithique au Proche-Orient**, Editions Errance, Paris 1999, s. 31.
[46] Estelle Orrelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014, s. 44.
[47] Ofer Bar-Yosef, **The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture**, s. 161.
[48] Brian Byrd, "Late Quaternary Hunter-Gatherer Complexes in the Levant Between 20,000 and 10,000 B.P", **In Late Quaternary Chronology and Paleoclimates of the Eastern Mediterranean**, (205-226), Radiocarbon, Tucson 1984.
[49] Jacques Cauvin, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 16.

yıllarına tarihlendirmiştir[50]. Diğer kronolojik şemalar bu tarihlerden çok az farklıdır ve pek çok araştırmacı Natufian Dönemi'nin yaklaşık olarak MÖ 12.800-10.200 yıllarına dayandığı konusunda hemfikirdirler[51]. Dolayısıyla, pek çok kronolojik tarihlemede Natufian Dönemi ortalama 2.500 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Natufian Kültürü kronolojisinde alt dönemler konusunda da çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, Erken Natufian Dönemi yaklaşık olarak MÖ 12.800-11.250, Geç Natufian Dönemi MÖ 11.250-10.500 ve Son Natufian Dönemi ise MÖ 10.500-10.200 yıllarına dayanmaktadır[52].

Natufian Kültürü, insanın kültürel evriminde ve özellikle tarım yapan toplulukların ortaya çıkışında çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu kültürün ilk izlerine Yakın Doğu'da özellikle Levant Bölgesi'nde rastlanmıştır. Natufian Kültürü sakinlerinin yeryüzünün ilk çiftçiler olduğu fikri, bu kültürün Garrod tarafından keşfedildiği anda ortaya çıkmıştır. Garrod, 1928 yılında Shukba Mağarası'nda yaptığı kazı çalışmalarında, mağaranın en-Natuf Vadisi içerisinde olmasından dolayı bu kültüre "Natufian" adını vermiştir[53]. Garrod ve Neuville, kazılarında ele geçen taş, kemik ve öğütme taşları endüstrisinin yanı sıra Mount Carmel ve Judean tepelerindeki mağaralarda yaptıkları kazılarda ortaya çıkardıkları mezar buluntuları ışığında bu kültürü tanımlamışlardır[54]. 1950'lerde yürütülen ve toprağa yarı gömülü yuvarlak evlerin bulunduğu Ain Mallaha'daki (Eynan) kazılar, J. Perrot'un burayı bir köy yerleşmesi olarak kabul etmesini sağlamıştır[55]. Nahal Oren[56], Hayonim Mağarası ve Terası[57], Rosh Zin[58], Rosh

[50] Andrew Moore, , Gordon Hillman, ve Anthony Legge, **Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra**, Oxford University Press, Oxford 2000, s.7.
[51] Nigel Goring-Morris ve Anna Belfer-Cohen, "The Articulation of Cultural Processes and Late Quaternary Environmental Changes in Cisjordan", **Paléorient**, Vol: 23, 1998, s.74.
[52] Brian Byrd, "The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene", **Journal of World Prehistory,** Vol: 3, 1989, s. 164-165.
[53] Garrod, "A New Mesolithic Industry: the Natufian of Palestine", s. 260.
[54] Neuville, **Le Paleolithique et Mesolithique du desert de Judee**, s. 109-110.
[55] Bar-Yosef, **The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture**, s. 162.
[56] Moshe Stekelis ve T. Yizraely, "Excavations at Nahal Oren", **Israel Exploration Journal**, Vol: 13, 1963, s. 1.
[57] Ofer Bar-Yosef ve Naama Goren, "Natufian remains in Hayonim Cave", **Paleorient**, Vol: 1,1973, s. 51

Horesha[59], Wadi Hammeh[60], Wadi Judayid[61] yerleşimlerinde ve Beidha'nın[62] alt katmanlarında birçok kazı yürütülmüş ve bu kazılar Natufian Kültürü hakkında çok önemli bilgi ve bulgular sağlamıştır. Bu bilgiler, Levant Bölgesi'nin merkezinde, Natufian Kültürü'ne ait bir bölge olduğu görüşünü kuvvetlendirmiştir.

Levant Bölgesi tarım topluluklarının en erken yerleşim yerlerinin ortaya çıktığını gösteren kanıtlar, Mezopotamya'dan bugünkü Suriye'nin Orta Fırat Vadisinin kuzeydoğusuna kadar olan geniş bir alanı kapsamaktaydı. MÖ 9. bin yılında buradaki yerleşkelerde yapılan kazılarda insanoğlu evcil tahıl bitkileri (yabanıl emmer, einkorn, arpa, çavdar, buğday), büyük tohumlu baklagilleri (nohut, bezelye mercimek) ve keten gibi ürünleri topladıkları anlaşılmıştır[63]. Avcı-toplayıcılıktan yiyecek üretimine geçiş "Neolitik Devrim" kavramının özünü oluşturmaktadır. Natufian Dönemi'nde bilindiği anlamıyla evcilleştirmeden söz etmek mümkün değildir ancak daha sonraki süreçte (Neolitik Dönem) evcilleştirilecek olan hayvan ve bitki türlerinin bu dönemde belirgin olarak ortaya çıktığı ve artık ev ekonomisinin ayrılmaz birer parçaları haline dönüştüğünü görmekteyiz. Smith, Yakın Doğu coğrafyasında evcilleştirilen hayvan ve bitki türlerini şöyle sıralamaktadır: Koyun, keçi, sığır, domuz; arpa, emmer ve einkorn buğdayı[64]. Zohary, bu listeye mercimek, bezelye, nohut, burçak ve keteni de

---

[58] Donald O. Henry, "Rosh Zin: A Natufian settlement near Ein Avdat", **Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel**, (317–347), SMU Press, Dallas 1976.

[59] Peter Larson, "Test excavations at the Natufian site of Rosh Horsha", **Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel, Vol. II, The Avdat/Agev Area**, (191–232), SMU Press, Dallas 1977.

[60] Philip Edwards, "Late Pleistocene prehistory in the Wadi al-Hammeh, Jordan Valley", **The Prehistory of Jordan: The State of Research in 1986**, (525–565), British Archaeological Reports International Series, Oxford 1988.

[61] Donald O. Henry, **From Foraging to Agriculture: The Levant at the end of the Ice Age**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1989, s. 15.

[62] Gordon Childe, **New Light on the Most Ancient Near East,** Grove Press. New York 1953. s. 5.

[63] Çağatay Yücel, "**Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Adıyaman Müzelerindeki Geç Neolitik Çağ'dan Hellenistik Dönem'e Kadar Figürin ve İdoller**", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2017, s.64.

[64] Bruce D. Smith, **Emergence of Agriculture**, Scientific American Library, New York 1995, s. 17.

eklemektedir[65]. Tarımı yapılan ilk ürünler genellikle hasatı yıllık yapılanlardır. Zohary bunlardan emmer ve einkorn buğdayları ile arpanın tarımı yapılan ilk ürünler olduğunu, diğer ürünlerin ise ya bunlarla eşzamanlı olarak ya da daha sonraki süreçte listeye eklendiğini ifade etmektedir[66]. Tarımı yapılan ilk ürünler veya evcilleştirilen ilk hayvanlar dikkate alındığında, bunların rastgele değil aksine insan, hayvan ve bitkilerin birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen uzun süreli, karmaşık ve evrimsel ilişkilerinin sonucunda ortaya çıktığını görmekteyiz.

Birçok araştırmacı, Natufian ekonomisinde avcılığın geniş bir çeşitliliğe dayandığını düşünmektedir. Yerleşim alanlarının birçoğu çok çeşitli ve zengin doğal kaynaklara yakın konumda bulunmaktadır. Bölgesel farklılıklara sahip olmakla birlikte birçok yerleşim zengin bir faunaya sahiptir. Örneğin, Natufian Kültürü'nün çekirdek alanında geyik, sığır ve yaban domuzu avı çoğunlukta iken nispeten daha kurak bölgelerde yaban atı familyasına ait türler ile Nübye keçisi ve yabani keçi gibi keçi türlerinin avı yapılmaktaydı[67]. Bunlara ek olarak, yılan türleri, kertenkele, kaplumbağa, amfibiyanlar, kuş türleri, su kuşları, ördek, kirpi, yabani tavşan, sincap, tilki, porsuk, vahşi kediler, tatlı su veya deniz balıkları gibi birçok küçük hayvan da avlanmıştır[68]. Bu kadar farklı türde av hayvanı bulunmasına karşın, birçok yerleşimde yapılan araştırmalar, bu kültürde yaşayan insanların et ihtiyacını tek bir hayvan (ceylan) üzerinden karşıladığını ortaya koymaktadır[69]. Bu durumun yaşanmasında tabii ki coğrafyanın büyük bir etkisi vardır, örneğin Natufian Kültürü'nün yaşandığı çekirdek

[65] Daniel Zohary, "Domestication of the Neolithic Near Eastern Crop Assemblage", **Prehistory of Agriculture: New Experimental and Ethnographic Approaches**, (42–50), Monograph 40, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1999.

[66] Daniel Zohary, "The Mode of Domestication of the Founder Crops of Southwest Asian Agriculture", **The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eur asia**, (142–158), Smithsonian Press, Washington DC 1996.

[67] Ofer Bar-Yosef ve Richard Meadow, "The Origins of Agriculture in the Near East", **Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture,** (39–94), School of American Research Press, Santa Fe 1995.

[68] Byrd, **The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene**", s. 166.

[69] Carol Cope, "Gazelle Hunting Strategies in the Southern Levant", **The Natufian Culture In The Levant,** (341–358), International Monographs in Prehistory, 1991.

alanda ceylan nüfusu çoğunlukta iken, step ve çöl bölgelerinde çoğunlukla keçi, koyun ve yaban atı familyasına ait hayvanlar bulunmaktadır[70]. Avlanan hayvanlara genel olarak bakıldığında, et ihtiyacını % 98'inden fazlasını ceylan ile sığır, yaban domuzu, antilop, yaban atı familyasına ait hayvanlar, kızıl geyik, koyun ve keçi gibi av hayvanlarından bir veya ikisinin oluşturduğu görülmektedir[71]. Bu durum, Henry'nin, avlanmayla ilgili en başta belirttiğimiz fauna çeşitliliği görüşünün eleştirilmesine neden olmuştur[72]. Henry, bu verilerin avlanma konusunda ceylanın özel bir konuma sahip olduğunu gösterdiğini belirtmektedir.

Natufian Kültürü'nde evcilleştirildiği veya evcilleştirme sürecinin başlatıldığı düşünülen ilk hayvan köpektir[73]. Ancak Olsen gibi bazı araştırmacılar bu görüşe karşı çıkmaktadır[74]. Köpeklerin, et ihtiyacından çok insanlara eşlik etmesi ve güvenlik sağlaması amacıyla evcilleştirilmiş olması muhtemeldir. Natufian yerleşimlerinden elde edilen verilerde köpek nadir olarak görülse de, köpeklerin evrimsel gelişimine bakıldığında Natufian yerleşimlerinin çevresinde toplu olarak yaşayan kurt sürülerinden bilinçsiz bir şekilde ayrıldığı ve insan topluluklarının arasına bir alışkanlık süreci sonunda karıştığı gözlemlenmektedir[75].

Yiyecek olarak kullanılan bitki türleriyle ilgili Natufian yerleşimlerinden çok fazla veri sağlanamamıştır[76]. Epipaleolitik yerleşimlerden, paleobotanik veriler nadir olarak sağlanmıştır. Nesbitt, tahılların kullanımıyla ilgili veri sağlayan sadece üç yerleşimin olduğunu ifade etmektedir: Ohalo II (Natufian Dönemi değil), Abu Hureyra

---

[70] Byrd, **The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene,** s. 167.
[71] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** s. 62.
[72] Henry, **From Foraging to Agriculture: The Levant at the end of the Ice Age**, s.215.
[73]Simon Davis ve Francois Valla, "Evidence for the Domestication of the Dog 12,000 Years Ago in the Natufian of Israel", **Nature,** Vol: 276, 1978, s. 608–610.
[74] Stanley Olsen, **Origins of the Domestic Dog**, University of Arizona Press, Tucson 1985, s. 86-87.
[75] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** s. 63.
[76] Sue Colledge, **Plant Exploitation on Epipaleolithic and Early Neolithic Sites in the Levant**, International Series No. 986, British Archaeological Reports, Oxford 2001, s.27.

ve Mureybet[77]. Byrd, bu yerleşimlere Wadi Hammeh 27 ve Hayonim Mağarası'nı da eklemektedir[78]. Wadi Hammeh 27 yerleşiminde, içinde mercimeğin de bulunduğu bakliyat çeşitleri ve yabani arpa bulunurken, Hayonim Mağarası'nda yabani arpa, yabani badem ve özellikle içinde acıbaklanın bulunduğu bakliyat çeşitlerinin olduğu gözlemlenmiştir.

Natufian Dönemi'nde, sayısı azımsanamayacak kadar çok ve birimler halinde kümelenmiş mimari yapılara rastlanılmıştır. Bu durum yerleşik hayata geçişle ilgili önemli ipuçları sağlamaktadır. Natufian mimarisinde tipik olarak toprağa yarı gömülü yapılar ve çukur evler bulunmaktadır. Konutların temelleri veya istinad duvarları, dairesel veya yarı dairesel biçimde tekdüze taş duvarlardan oluşturulmuştur. Bazı durumlarda bu duvarlar bir metreye kadar yükselebilmektedir. Ain Mallaha, Natufian mimarisinin en iyi örneklerini sunmaktadır[79]. Bu yerleşimde, kırmızı toz boyayla ve öğütülmüş kireçtaşıyla yeniden elden geçirilmiş bir duvar yapısı bulunmaktadır ve bu duvarda kullanılan malzeme en erken yapay inşaat malzemesi örneklerinden biridir[80]. Yerleşimde muhtemelen dayanıklı çatıları destekleyen direkler için yapılmış eş merkezli daireler bulunmuştur. Konutların üst yapıları muhtemelen ahşap ve çalılardan oluşmaktaydı, pişmiş topraktan yapılan tuğla, sazlık ve sıvayla ilgili çok az kanıt bulunmaktadır. Bazı yerleşimlerde de benzer kanıtlar bulunmaktadır[81].

Bu döneme ait yapıların birçoğu 3-6 m çapında, yuvarlak veya kare şeklinde ocaklara sahip konut yapıları olarak değerlendirilmektedir[82]. Konutlarda özenle yapılmış oda zeminlerine rastlanılmazken diğer yandan oda zeminleri sıkıştırılmış çakıl

[77] Mark Nesbitt, "When and Where Did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia?", **The Dawn Of Farming in the Near East**, (113–132), Berlin 2002.
[78] Byrd, **The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene,** s. 177.
[79] Jean Perrot, "Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", **L'Anthropologie,** Vol: 70, 1966, s. 475.
[80] Francois Valla, "The First Settled Societies—Natufian (12,500–10,200 BP)", **The Archaeology of the Holy Land**, (169–187), Leicester University Press, London and Washington 1998.
[81] Cauvin, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, 2000, s. 15.
[82] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** s. 58.

taşlarından oluşmuştur. Bu durumun tam tersine, zemininde bir dizi direk çukurlarının korunduğu ve buluntu topluluklarının bulunduğu 9 m çapında olan Ain Mallaha'daki (131 no'lu) yapı, bir istisna olarak karşımıza çıkmaktadır[83]. Bu dönemde sadece çukur evler veya toprağa yarı gömülü konutlar bulunmamaktadır. Hayonim Mağarası'nda, bir dizi küçük ve birbirine bağlı oval şekilli odalar inşa edilmiştir. Her biri 2.5-3 m çapında ve işlenmemiş taşlardan yapılmıştır. Abu Hureyra I yerleşiminin ilk dönemlerinde, çok odalı, kompleks ve çukur tabanlı yapılar bulunurken daha sonradan toprak zeminin üstünde yer alan ahşap ve sazdan kulübeler keşfedilmiştir[84]. Ancak ahşap ve sazdan kulübelerin yapısı belirsizdir. Yerleşimde bulunan bazı çukurlar muhtemelen depolama işlevi görmüştür. Depolama işlevine sahip diğer muhtemel yapılar, Hayonim yerleşiminde bulunan zemini taş döşeli bir yapı ve Ain Mallaha'daki yerleri sıvalı çukur ve silolardır ancak bu yapılar gelişigüzel şekilde oluşturulmuştur[85].

Natufian Dönemi'ne ait mezarların birçoğunda sadece ölen kişi bulunurken, süs eşyalarıyla birlikte veya özel elbiselerle gömülen ölüler de bulunmuştur. Kolye, bilezik, kemer, küpe ve kolye ucu gibi süs eşyaları nadir olarak ele geçmiştir. Ancak bu tür eşyaların bulunduğu mezarların güçlü sembolik bir anlam taşıdığı düşünülmektedir. Süs eşyalarının olduğu mezarların birçoğu Erken Natufian dönemine aittir[86].

Bu dönemde bazı insanlar hayvanlarla birlikte gömülmüştür ancak bunun bir adak veya kurban ritüeli şeklinde olduğuyla ilgili kanıt yoktur[87]. Hayonim Terası ve Ain Mallaha yerleşimlerindeki iki mezarda evcil olduğu düşünülen köpeklere ait kemikler bulunmuştur. Bunlardan Hayonim yerleşiminde bulunan özellikle ilgi çekicidir, dikkatle yapılmış bir yapıda, üç kişinin olduğu toplu mezar yapısı içerisinde iki köpeğe ait

[83] Bar-Yosef, **The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture**", s. 163.
[84] Andrew Moore, Gordon Hillman, ve Anthony Legge, **Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra**, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 478.
[85] Bar-Yosef, **The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture**, s. 163-164.
[86] Rose Solecki ve Ralph Solecki, "Burial Offerings and Other Goods from the Proto-Neolithic Graves", **The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave,** (48–63), Texas A&M University Press, College Station 2004.
[87] Valla, "The First Settled Societies—Natufian (12,500–10,200 BP)", s. 169–187.

kemikler bulunmuştur[88]. Natufian Kültürü'nde ölülere yapılan işlemler sadece mezar gömüleriyle sınırlı kalmamıştır. Wadi Hammeh 27 yerleşmesinde bazı tabakalarda yanmış halde bulunan kafatası parçaları tespit edilmiştir[89]. Ain Mallaha yerleşmesinde ise, kafatası gibi vücudun çeşitli yerlerine ait parçalar farklı yapıların zemininde bulunmuştur[90]. Hayonim Mağarası ve Nahal Oren gibi diğer yerleşimlerde, kafatasının alt çene kemiği ile birlikte veya o olmaksızın saklanması uygulamasının yaygın olduğu görülmüştür[91].

Natufian yerleşimlerinde keşfedilen sanatsal objelerle ilgili yorum yapılması gerçekten zordur. Arkeolojide bir objeninin fonksiyonu açıklanamadığında veya olmadığında bu eseler genellikle ritüel veya inançla ilgili objeler olarak kabul edilir. Natufian yerleşimlerinde bulunan bu objeler: insan ve hayvan figürinleri, geometrik işlemeler ile kişisel süs eşyalarıdır[92]. Bu eserlerin çeşitliliği ve ezoterik doğası, bazı inançsal ve sembolik düşüncelerin varlığını güçlü bir şekilde göstermektedir.

Çağdaşlarından birçok açıdan farklı olmayan bu avcı toplayıcı gruplardan Natufian Kültürü'nün sadece nasıl değil aynı zamanda neden ortaya çıktığı hala birçok araştırmacı ve bilim insanının ilgisini çekmektedir. Günümüzde, Natufian Kültürü ile ilgili bilgi ve bulgular arttıkça bunların bir araya getirilip değerlendirilmesi sonucunda bu kültüre dair yeni fikir ve keşifler de artacaktır.

---

[88] Davis ve Valla, **Evidence for the Domestication of the Dog 12,000 Years Ago in the Natufian of Israel**, s. 608–610.
[89]Phillip Edwards, "WadiHammeh 27: An EarlyNatufian Site at Pella, Jordan", (123–148), **The Natufian Culture in the Levant,** İnternational Monograps in History,1991.
[90] Perrot, **Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel**", s. 445.
[91] Valla, "The First Settled Societies—Natufian (12,500–10,200 BP)", s. 169–187.
[92] Yosef Garfinkel, **Dancing at the Dawn of Agriculture**, University of Texas Press, Austin. 2003, s. 7.

2.2. Natufian Kültürü Figürin ve Sanatsal Eserleri

Natufian Kültürü'nde natüralist ve şematik figürinler yaygın şekilde bulunmaktadır. Bulunan eserler, insanlara ait ve sadece baş kısmını temsil eden eserler, fallus ve dişiliği temsil eden şekillerdir[93].

Baş kısımlarını temsil eden örnekler mask benzeri özellikler yansıtmaktadır. Bu eserlerin birçoğunun üzerinde zigzak, şevron ve meander gibi motifler mevcuttur. Bu şekiller yerleşimden yerleşime farklılık arz etmektedir. Bu tür motifler daha çok Natufian Kültürü'nün çekirdek (merkez) bölgesinde ele geçmektedir[94]. Eynan, İsrail'de bulunan kireçtaşından yapılmış insan başı bu örneklerden biridir (**Kat. no. 1, 2**). Vücudun geri kalan kısımlarına ulaşılmayan eser, oldukça şematik ve soyut bir biçime sahip olarak değerlendirilmektedir. Fiziksel olarak bir kişiyi değil ondan ziyade insan kavramını ve ruhunu temsil ettiği düşünülmektedir. Mask kültürünün ortaya çıkışı açısından önem arz etmektedir. Yine El-Wad Mağarası'nda bulunan ve kalsitten yapılmış bir başka insan başı eserde ise yüz hatları daha ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir (**Kat. no. 3)**. Alt kısmı eksiktir. Ağız, burun ve göz gibi organları insize çizgilerle yapılmaya çalışılmıştır. Boyun kısmında yatay bir çizgiye sahip bu eser, sonraki dönemlerde baş modellerinin tümünde karakteristik bir hal alacak bu özelliği taşıyan en erken örnektir. Nahal Ein Gev II yerleşiminde bulunan bir başka mask örneği, Eynan ve El-Wad Mağarası'nda bulunan örneklerle benzer özellikler sergilemektedir (**Kat. no. 10)**. İnsan ifadesini basit ancak olağanüstü gerçekliğiyle sunan bu eserde sanatçı, figürün baş sınırlarını ortaya koymak için çakıl taşının doğal sınırlarını kullanmış ve aynı zamanda yüz konturunu verebilmek amacıyla kenarlarda hafif şekilde oynamalar yapmıştır. Kullanılan malzemenin üzerindeki en belirgin işlem, merkeze gelecek şekilde yapılan çizgisel bir T şekli ve bu şekilde oluşturulan kaşlardır. Bu şekilde burun kısmı ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak özellikle burun kısmının sağına ve soluna yapılan işlemlerle

[93] Denise Schmandt-Besserat, "A Stone Metaphor of Creation", **Near Eastern Archaeology,** Vol: 6, 1998, s. 113.
[94] Bar-Yosef, "The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture", s. 166.

sanatçı yüzdeki yanak kısmını doğal bir biçimde ortaya koyabilmiştir. Ortaya çıkan yüz ifadesi şematiktir. Kafa kısmını konu alan Natufian Kültürü'ne ait diğer yüz ifadeleri gibi burada da ayrıntılardan uzak durulmuştur. Göbeklitepe ve Nevali Çori'den PPNA Dönemi kireçtaşı minyatür mask eserlerin Natufian Kültürü'ne ait bu örneklerle benzerliği dikkat çekicidir[95]. Ayrıntılı incelendiğinde, her iki bölgede yer alan bazı örneklere yarım daire şekilli oval çizgilerle yüze şekil verilmeye çalışıldığı görülebilir.

Ayrıca, Natufian Kültürü'nde doğal biçimine uygun şekillendirilmiş hayvan figürinleri de bulunmaktadır. Bu eserler kemik veya kireçtaşı kulllanılarak yapılmışlardır. Yapılan hayvan figürinleri arasında kaplumbağa, diz çökmüş biçimde yapılan ceylanlar ve muhtemelen babun bulunmaktadır[96]. Bazı figürinler, muhtemelen ceylan yavrularını ifade etmektedir. Nahal Oren yerleşiminde ele geçen kireçtaşından yapılmış hayvan figürinlerinden birinin bir ucunda baykuş tasviri diğerinde ise köpek başı tasviri bulunmaktadır. Nahal Oren yerleşiminde bulunan ve bir ucunda insan başı diğer ucunda ise hayvan başı tasvirli eserler de dikkat çekmektedir (**Kat. no. 7 ve 8**). Natufian Kültürü'ne ait bu eser, eliptik şekilli bir boynuz parçası kullanılarak yapılmıştır (**Kat. no. 7**). Eserin bir ucunda insan başı şekli görülürken aynı eserin diğer ucunda hayvan başı benzeri bir şekil görülmektedir. Bu durum insanların köpek ve diğer hayvanlarla ilişkilerinin artmaya başladığını göstermektedir. Ayrıca köpeğin evcilleştirilme süreciyle ilişkilidir. Bu görüşü destekleyen bir başka örnek yine aynı dönem ve bölgeye ait ancak bu sefer kemikten değil kireçtaşından yapılmıştır (**Kat. no. 8**). Nahal Oren, İsrail'de bulunan ve Natufian Kültürü'ne ait bu eser kireçtaşı kullanılarak yapılmıştır. Eserin bir ucunda hayvan başı benzeri bir şekil görülürken aynı eserin diğer ucunda fallus şekli görülmektedir. Bu eserde insan ve hayvan özellikleri yine birlikte bulunmaktadır. Bu eserler, doğal hayatta insan ve hayvan birlikteliğinin bir öncülü niteliğinde görülebilir. Bu örneklere benzer şekilde yapılan insan ve hayvan figürleri

[95] Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 10.51, N.Ç. 91.87, G.T. 12.115, G.T. 02.09, s.105-139.

[96] T. Noy,"Art and decoration of the Natufian at Nahal Oren", **The Natufian Culture in the Levant**, (557-568), International Monographs in Prehistory, Archaeological Series, 1991.

içeren figürinler, daha ileriki süreçlerde köpek ve insanların aynı yere birlikte gömülmesine doğru giden süreci başlatan bir olgu olabilir[97].

Natufian Kültürü'nde natüralist bakış açısıyla yapılan eserler var olmasına rağmen insan figürinlerinin sayısı azdır[98]. Bu durumla ilgili tek istisna, Ain Shakri yerleşiminde ortaya çıkarılan ve cinsel birliktelik yaşadığı düşünülen bir çifti tasvir eden kireçtaşı figürindir[99] (**Kat. no. 9**). Kendine has özellikleri bulunan bu eserin, bilim insanları tarafından Natufian kültürüne ait olduğu düşünülmektedir. Bu eserde, bir çiftin cinsel birleşme pozisyonunda sergilendiği görüşü savunulmaktadır.

Bu döneme ait, tamamen bağımsız yapılmış fallus örnekleri de mevcuttur (**Kat. no. 4, 5 ve 6)**. Bu eserlerden Fazael, İsrail'de bulunan ve gerçek bir fallus örneği teşkil eden kireçtaşı eserin post-Natufian Dönem'e ait olma ihtimali de bulunmaktadır. Fallusun gerçek özelliklere sahip olması amacıyla baş ve uç kısmında yiv oluşturulmaya çalışılmıştır. Diğer iki örnek eserde de aynı özellikler gözlemlenmektedir.

Bu kültürde var olan mask ve fallus örneklerinin benzerleri Anadolu'da Göbeklitepe'de de bulunmaktadır. Bu noktada var olan benzerliğin kaynağı o dönemde yaşayan insanların ifade etmek istediği duygulardaki ortak yönlerdir. Özellikle mask örnekleri üzerindeki çizgiler ve verilmek istenen izlenim birbirlerine çok benzemektedir[100]. Aynı şekilde, Antalya Karain Mağarası'nda bulunan kemik insan başı ile Natufian Kültürü'ne ait kemik insan başı arasında büyük benzerlikler vardır[101].

---

[97] Eitan Tchernov ve Francois Valla, "Two New Dogs, and Other Natufian Dogs, from the Southern Levant", **Journal of Archaeological Science,** Vol: 24, 1997, s. 75.

[98] Mina Weinstein-Evron ve Anna Belfer Cohen, "Natufian Figurines from the New Excavations of the El-Wad Cave, Mt. Carmel, Israel", **Rock Art Research,** Vol: 10, 1993, s. 104.

[99] Denise Schmandt-Besserat, "A Stone Metaphor of Creation"**,** s. 113.

[100] Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, s.105.

[101] İsmail Kılıç Kökten, "Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeriti Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında", **Türk Arkeoloji Dergisi,** Vol: 8/2, 1958, s. 10-16.

2.3. Natufian Kültürü Önemli Yerleşim Merkezleri

Natufian kültürüne ait önemli yerleşim merkezleri günümüzde çoğunlukla Ürdün ve İsrail sınırları içerisinde yer almaktadır (**Şekil 4**). Natufian Kültürü'ne ait şu ana kadar 90 yerleşim yeri kazılmıştır[102]. Bu kültüre ait yerleşimlerin büyük bir kısmının, doğal çeşitlilik açısından zengin olan Ürdün'ün kuzeyi ile İsrail'in merkezi ve Ürdün platosu boyunca yayıldığı görülmektedir. Lübnan ve Suriye-Arap Çölü'nde ise nispeten az sayıda yerleşim yeri bulunmaktadır. Tezimizde ele alınan bu yerleşim yerleri Natufian Kültürü içersinde yer alıp, aynı zamanda bazı yerleşim yerlerinde insan figürinleri ele geçmiştir. Bu kültüre ait yerleşim yerlerinde inanç yönünde aralarındaki ilişkiler de olasılıkla benzerdir. Figürin olarak ele geçmeyen yerleşim yerleri baraj yapımı esnasında ya su altında kalmış ya da kazısı devam eden yerleşimlerdir. Bu bakımdan Natufian Kültürü'ne ait yerleşimlerin bazıları aşağıya çıkarılmıştır.

2.3.1. Shuqba Mağarası

Shuqba kenti, Judean Tepeleri'nin batı tarafında, Kudüs'ün 28 km kuzeybatısında konumlanmaktadır. 1 km güneyinde Wadi en-Natuf bulunmaktadır. Bu vadinin kuzey kesiminde bulunan Shuqba Mağarası'nda 1924 yılında Father Alexis Mallon tarafından kısa süreli bir inceleme çalışması yapılmıştır[103]. Onun önerisi ve teşvikiyle, Garrod'un 1928 yılında yaptığı kazı çalışmalarında ilk defa Filistin bölgesi Epipaleolitik Dönemi ile ilgili bir tabaka keşfedilmiş[104] ve Garrod bu kültürü "Natufian" diye adlandırmıştır[105]. Bu tabakada, kömür izlerinin yanı sıra daha önce hiç karşılaşılmamış bir mikrolit teknolojisi ve çakmaktaşından yapılmış aletler keşfedilmiştir[106]. Bunlara ek olarak,

---

[102] https://en.wikipedia.org/wiki/Natufian_culture#:~:text=The%20Natufian%20culture%20(%2Fn%C9%99,before%20the%20introduction%20of%20agriculture. Erişim Tarihi 06.12.2021

[103] Alexis Mallon, "QuelQues Stations Prehistoriques de Palestine", **Melanges De I'Universite De Saint Joseph**, Vol: 19, Beyrut 1925, s. 191.

[104] Dorothy Garrod, "Excavation of Palaeolithic cave in western Judaea", **Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund**, Vol: 60:182, 1928, s. 182.

[105] Dorothy Garrod, "Excavations in the Mugharet el-Wad, near Athlit, April-June 1929", **Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund,** Vol: 61: 220, 1929, s.220.

[106] Dorothy Garrod, "Excavation of Palaeolithic cave in western Judaea", s. 5.

işlenmiş kemik aletler ile evcilleştirilmiş köpek izleri bulunmuştur. 45 kişiden kalan kemik parçalarının dağınık hali, farklı bir ölü gömme ritüelinin izlerini taşımaktadır[107].

2.3.2. Tell Abu Hureyra

Tell Abu Hureyra, günümüzden yaklaşık 13,400-7500 yıl öncesine ait Kuzey Suriye'de Fırat vadisi içinde yer alan bir yerleşimdir. Burada, 1972 ve 1973 yıllarında, Tabqa barajı inşası öncesinde Andrew Moore tarafından kazılar yürütülmüştür. Yerleşimin yedi farklı noktasında (A-G) kazı çalışmaları yapılmıştır[108]. Epipaleolitik Dönem'den (Mesolithic/Natufian) Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e kadar tabakalar tespit edilmiştir. 1972 yılında yapılan kazılar sırasında E noktasında ardışık halde bulunan 2 yerleşim tabakası tespit edilmiştir. Kerpiç tuğlalarla inşa edilen dikdörtgen şekilli yapılara sahip Abu Hureyra 2 yerleşiminin, yuvarlak planlı yapıların olduğu ve daha erken bir yerleşim olan Epipaleolitik döneme ait Abu Hureyra 1 yerleşiminin direkt olarak üzerinde olduğu tespit edilmiştir[109].

2.3.3. Eynan/Ain Mallaha

Eynan yerleşimi, Ürdün'ün kuzeyinde bulunan Hula Vadi'sinin en büyük su kaynağı olan Eynan'ın 200 m güneyindedir. Naftali Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır. Yerleşimdeki mimari kalıntılar ve mezar buluntuları Eynan'ın Natufian Kültürü'nün her üç döneminde de (Erken, Geç ve Son) iskân edildiğini ve bunun üç bin yıllık bir zaman dilimine yayıldığını göstermektedir[110]. Yerleşimin yaklaşık 2,000 m^2lik bir alanı kapsadığı ve 50-100 arasında kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir[111]. Yerleşimde işlenmemiş kireçtaşının kullanıldığı yarı toprağa gömülü yapılar tespit edilmiştir. Bu

[107] Dorothy Garrod ve Dorothea Minola Alice Bate, "Excavations at the cave of Shuqbah, Palestine, 1928", **Proceedings of the Prehistoric Society,** Vol: 8, 1942, s. 12.
[108] Andrew Moore, Gordon Hillman ve Anthony Legge, **Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra**, Oxford University Press, Oxford 2000, s.5.
[109] Andrew Moore, Gordon Hillman ve Anthony Legge, **Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra**, Oxford University Press, Oxford 2000, s.8.
[110] Jean Perrot, "Excavations at'eynan ('ein mallaḥa) preliminary report on the 1959 season", **Israel Exploration Journal,** Vol: 10, 1960, s. 14.
[111] Perrot, "Excavations at'eynan ('ein mallaḥa) preliminary report on the 1959 season", s. 17.

yapılar eğimli bir yere istinat duvarları yapılıp konutun buraya dayandırılarak inşa edilmesiyle oluşturulmuştur. Bu yapıların çatısında ise organik malzemelerin kullanıldığı düşünülmektedir. Valla ve Khalaily tarafından 1990'ların sonunda ve 2000'li yıllarda yapılan kazılar yerleşimin sonraki tabakalarıyla ilgili çalışmalardır[112]. Yerleşimde Natufian Kültürü'ne ait kireçtaşından yapılmış mask ve falluslar bulunmuştur.

2.3.4. El-Wad Mağarası

El-Wad mağarası, Mt. Carmel Bölgesi'nde en dikkatli şekilde kazılar yürütülmüş alanlardan biridir. Haifa kentinin 20 km güneyinde, Nahal Me'arot'un (Mağaralar Vadisi) dik kayalıklarının güney tarafında bulunmakta ve kıyı ovasına doğru bakmaktadır. İç ve dış kısımlar (I. Kısım ve II. Kısım) ile 70 m'lik uzun bir koridordan oluşmaktadır (III. Kısım ve IV. Kısım). Mağaranın ön kısmında büyük bir teras bulunmaktadır. Mağaranın dış kısmı ile terastaki kazıların önemli bir kısmı 1929-1933 yılları arasında D. Garrod tarafından yürütülmüştür[113]. Bu kazılarda, Orta Paleolitik dönemden tarihi dönemlere kadar gelen uzun bir arkeolojik zaman dilimi keşfedilmiştir. B tabakasında, insanların gömüldüğü birçok mezarın yanı sıra, zengin ve çeşitli çakmaktaşı aletler, öğütme taşları ile kemikten yapılmış alet ve eşyalar Natufian Kültürü'ne ait olarak değerlendirilmiştir. Kazıların başladığı ilk dönemlerden itibaren el-Wad, Natufian Kültürü'yle ilgili buluntulara ulaşılan en önemli yerleşimlerden biri olarak kabul edilmiş ve Natufian Kültürü'nün merkez üssü olarak değerlendirilmiştir. Yerleşimde Natufian Kültürü'ne ait insan başı figürin ve falluslar bulunmuştur.

2.3.5. Nahal Ein Gev II

Nahal Ein Gev II yerleşimi, Ein Gev'de yer alan Nahal Vadisi'nin batı kıyısındaki düz bir alüvyonal teras üzerinde yer almaktadır. Yerleşim, Natufian Dönemi'nin sonuna

[112] Franchois Valla ve H. Khalaily, "Le Natoufien final et les nouvelles fouilles à Mallaha (Eynan), İsraël, 1996–1997", **Journal of the Israel Prehistoric Society,** Vol: 28, 1998, s. 105.
[113] Dorothy Garrod ve Dorothea Minola Alice Bate, **The Stone Age of Mount Carmel**, Vol: 1. Claredon Press, Oxford 1937, s. 55.

tarihlendirilmektedir. NEGII' de, 1973 yılında kısa süreli bir çalışma yürütülmüştür[114]. Mimari yapıların varlığı, yapım özellikleri ve arkeolojik kalıntıların çokluğu birkaç yüzyıl boyunca iskân edilen büyük ve yoğun olarak kullanılmış bir yerleşimin izlerini taşımaktadır[115]. NEGII'de yürütülen kazı ve sondaj çalışmaları, 1200 m^2lik bir alanı kapsayan yoğun yerleşimi ortaya koymuştur. Kazılar yerleşimin doğu tarafında yoğunlaştırılmış ve çakmaktaşı alet ve diğer buluntular tespit edilmiştir. Söz konusu buluntular yerleşimin Geç Natufian döneme tarihlendirilmesi gerektiğini göstermektedir[116]. Yerleşimde Natufian Kültürü'ne ait mask bulunmuştur.

2.3.6. Nahal Oren

Nahal Oren, Akdeniz iklimi etkisi altında bulunan İsrail'in Mount Carmel kayalıklarının batı tarafında bulunan bir yerleşimdir. Batıda ve doğuda deniz kıyısı ile kıyı ovasına açılan bu kayalıklarda farklı ekolojik mikro habitatlar bulunmaktadır. Yerleşim, Akdeniz'e dökülen ve mevsimsel olarak akan bir nehir olan Nahal Oren'in (Wadi Fallah) kuzey kıyısında, bir mağara ve 21x18 m ölçüsünde bir teras yapısından oluşmaktadır. Bol su kaynakları ve habitat anlamında var olan bu çeşitlilik, bölgenin Üst Paleolitik Dönem'den veya çok daha öncesinden Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e kadar iskân edilmesini sağlamıştır. Nahal Oren'de ilk kazılar 1942 yılında M. Stekelis tarafından yapılmış ve sonrasında alanda iki ayrı dönem halinde kazı çalışmaları yürütülmüştür[117]. İlk etapta, M. Stekelis ile E.Yeivin ve daha sonrasında M. Stekelis ile T. Yizraely Noy tarafından yürütülen ilk dönem kazıları (1954-1957 ve 1959-1960),

[114] Ofer Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen, "Nahal Ein Gev II—a Late Epipaleolithic site in the Jordan Valley", **Journal of the Israel Prehistoric Society**, Vol:30, 2000, s.49.
[115] Leore Grosman, N.D. Munro, I. Abadi, E. Boaretto, D. Shaham, A. Belfer-Cohen ve O. Bar Yosef, "Nahal Ein Gev II, a Late Natufian community at the Sea of Galilee", **PLOS ONE**, Vol: 11, 2016, s. 5.
[116] Leore Grosman, Dana Shaham, Francesco Valletta, Itay Abadi, Hadas Goldgeier, Noa Klein, LaureDubreuil and Natalie D. Munro, "A human face carved on a pebble from the Late Natufian site of Nahal Ein Gev II", **Antiquity**, Vol:91, 2017, s. 4.
[117] Moshe Stekelıs, "Preliminary Report on Soundings in Prehistoric Caves in Palestine (Mugharet al Watwat; Mugharet an-Nuqqtah; Mugharet Wadi-Fallah; Mugharet Abu-Usba; Iraq el-Barud)" **BASOR,** Vol: 86, 1942, s.2.

mağaranın ağzındaki teras kısmına yoğunlaşmıştır[118]. Kazı çalışmaları sonucunda Üst Paleolitik, Kebaran, Natufian ve Neolitik Dönem'e (PPNA ve PPNB) ait buluntular elde edilmiştir[119]. 1969-1971 yılları arasında ve nispeten daha dar bir bölgede, T. Noy, E. Higgs ve A. Legge tarafından yürütülen kazılarda önceki yıllarda yapılan çalışmalarda elde edilen buluntu ve sonuçlara ulaşılmıştır[120]. Yerleşimde Natufian Kültürü'ne ait kemikten yapılmış insan figürini ve fallus bulunmuştur.

2.3.7. Hayonim Mağarası

Hayonim Mağarası, Galilee Bölgesi'nin batısındaki dağlık arazi üzerinde, Nahal Yosef akarsuyunun sol tarafındaki kıyıda, deniz seviyesinin 250 m üzerinde ve deniz kıyısının 13 km doğusunda bulunmaktadır. Bölgede Akdeniz iklimi hâkim olup yıllık yağış miktarı 500-600 mm civarındadır. 1965 yılında başlatılan kazılarda mağaranın dört bölümünden sadece birinde çalışmalar yapılmıştır[121]. Kazı çalışmalarında Natufian Kültür tabakasına ait 50 m^2lik bir alanda çalışılmış ve bu kültüre ait buluntulara ulaşılmıştır[122]. 1966 ve 1969 yıllarında ise mağaranın girişinde yer alan terasta yapılan çalışmalarda yine Natufian Kültürü'ne ait 1000 m^2lik bir alan ve kalıntılar tespit edilmiştir[123].

2.3.8. Wadi Hammeh

Wadi Hammeh, Ürdün'ün Pella bölgesinde bulunan bir yerleşimdir. Yerleşimde J. Basil Hennessy ve Tony McNicoll tarafından, 1983-1990 yılları arasında sekiz kazı

[118] Moshe Stekelis ve T. Yisraely, "Excavations at Nahal Oren", **Israel Exploration Journal,** Vol: 13, 1963, s. 2.
[119] Stekelis ve Yisraely, "Excavations at Nahal Oren", s. 3.
[120] T. Noy, A.J. Legge ve E.S. Higgs, "Recent Excavations at Nahal Oren, Israel", **Proceedings of the Prehistoric Society,** Vol: 39, 1973, s. 76.
[121] Ofer Bar-Yosef ve E. Tchernov, "Archaeological finds and fossil faunas of the Natufian and microlithic industries at Hayonim", **Israel Journal of Zoology**, Vol:15, 1967, s. 105.
[122] Ofer Bar-Yosef ve E. Tchernov, "The Natufian bone industry from Hayonim Cave", **Israel Exploration Journal**, Vol: 20, 1970, s. 141.
[123] Bar-Yosef ve Tchernov, "The Natufian bone industry from Hayonim Cave", s. 141.

sezonu boyunca çalışmalar yürütülmüştür[124]. Edwards, bu yerleşimin Natufian Kültürü'ne ait en erken açık hava kamp yerleşimi olduğunu ifade etmiştir[125]. Yerleşimde Natufian Dönemi'ne ait alan yaklaşık 340 m^2dir. Bu kültüre ait kemikten yapılmış eserler, deniz kabukları, ceylan kemikleri ve işlenmiş çakmaktaşları bulunmuştur.

[124] A. W. McNicoll, P.C. Edwards, J. Hanbury-Tenison, J.B. Hennessy, T.F. Potts, R.H. Smith, A. Walmsley ve P. Watson, **Pella in Jordan 2: the second interim report of the joint University of Sydney and College of Wooster Excavations at Pella, 1982-1985**, Mediterranean Archaeology supplement 2, Sydney 1992, s. 5-20.

[125] Philip C. Edwards, F. Bocquentin ve S. Colledge, "Wadi Hammeh 27: an open-air 'base-camp' on the fringe of the Natufian homeland", **Natufian Culture in the Levant 2**, (31-48), International Monographs in Prehistory, Leiden-Boston 2013.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LEVANT BÖLGESİ'NDE ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM (PPN)

3.1. Levant Bölgesi'nde Neolitik Dönem Kronolojisi

Levant Bölgesi'nde yapılmış olan ve uzun yıllardır hala yapılmakta olan arkeolojik çalışmalar bilim dünyasına kronoloji konusunda çeşitli veriler sağlamıştır. Bu veriler birçok bilim insanı tarafından incelenmiş ve değerlendirilmiş, bunun sonucunda Levant Bölgesi Neolitik Dönemi ile ilgili tarihler ve dönemler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde bu bilgiler öncülüğünde değerlendirmeler yapılmış ve ulaşılan sonuçlar açıklanmıştır.

Birçok araştırmacının hemfikir olduğu gibi Neolitik Dönem, sürekli yerleşim merkezlerinin kurulması ve yabani yiyecek kaynaklarının evcilleştirilmesini kapsayan ekonomik bir dönüşümü ifade eder. Neolitik kavramının Yakın Doğu'da yaygınlaşması konusunda Levant Bölgesi büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Güney Levant Bölgesi'nde 19. yy'dan itibaren yürütülen çalışmalar Neolitik kavramının ortaya konulmasını sağlamıştır. Buna bağlı olarak bölgede gittikçe sayısı artan kazı ve araştırmalar Neolitik kavramının tanımını ve sınırlarını belirleme konusunda farklı yorumlar doğurmuştur. Bu durumun oluşmasında, Neolitik gelişimin Yakın Doğu coğrafyasında farklı yer ve koşullarda ortaya çıkması ve tüm bölgeye dağılıp her birinde kendi şartları içerisinde gelişmesi etkili olmuştur. Bölgede yürütülen her çalışma bu tanımın ortaya çıkması ve şekillenmesi konusunda farklı katkılar sunmuştur. Gordon Childe, Neolitik Dönem'de yaşanan nüfus artışı, besin üretimi ve buna bağlı oluşan yeni ekonomiden dolayı "Neolitik Devrim" deyimini kullanmıştır[126]. Tarımla uğraşan, besin üretimi yapan ve hayvanları evcilleştiren bu insanlarla ilgili yapılan bu tanımlama ve

[126] Gordon Childe, "The Urban Revolution", **The Town Planning Review**, Vol: 21, No. 1, 1950, s. 3.

çizilen bu sınırlar, yeni kazı çalışmalarının yapılması ve yeni alanlarının ortaya çıkması ile birlikte tartışılmaya başlanmıştır.

"Çanak-Çömlekli Neolitik" deyimi ilk olarak, Jericho'da 1952'den 1958 yılına kadar yedi kazı sezonu boyunca arkeolojik çalışma ve kazılar yürüten Kenyon tarafından kullanılmıştır[127]. Sınırlı Natufian yerleşiminin hemen üstünde 4 m kalınlığında önemli bir tabaka keşfeden Kenyon burayı "Proto-Neolitik" olarak ve büyük miktarda buluntu içeren kısmı da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A (Pre-Pottery Neolithic A, PPNA) olarak tanımlamıştır[128]. "Proto-Neolitik" tabakada keşfedilen buluntuların ayrıntılı incelenmesi sonucunda bu eserlerin de Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait olduğu saptanmıştır[129]. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Dönemi'ne ait tabakanın ardından gelen tabakada önemli miktarda buluntu ele geçmiş ve bu dönem de yine Kenyon tarafından Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B (Pre-Pottery Neolithic B, PPNB) olarak tanımlanmıştır[130]. Levant Bölgesi'nde yapılan çalışmalarda, özellikle de Ain Ghazal yerleşiminde gerçekleştirilen kazılardan yola çıkarak, henüz fikir birliği olmasa da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C (Pre-Pottery Neolithic C, PPNC) evresi tanımlanmıştır[131]. Tez kapsamında ele alınacak olan bu evreye ait figürinlerden dolayı Çanak-Çömleksiz Neolitik C Dönemi'ne de kronolojide yer verilmiştir.

Bu çalışmamızda Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (PPN); A, B, C olmak üzere 3 ayrı evreye ayrılmış ve figürinler bu kapsamda sınıflandırılmıştır. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B evresi, araştırmacılar tarafından genel olarak, Erken, Orta ve Geç olmak üzere 3 evreye ayrılmaktadır. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C evresi, iklim koşullarının getirmiş olduğu şartlar çerçevesinde oluşan yeni kültürel özellikler ve

[127] Kathleen M. Kenyon, "Excavations at Jericho", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol: 84 (1/2), 1954, s. 103.
[128] Kenyon, "Excavations at Jericho", s. 104.
[129] Joan Crowfoot-Payne, "The Flint Industries of Jericho", **Excavations at Jericho**, (622–759), British School of Archaeology in Jerusalem, London 1983.
[130] Kenyon, "Excavations at Jericho", s. 105.
[131] Ilan Sharon, "Levantine Chronology", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE,** (38-60), Oxford University Press, Oxford 2014.

yerleşimleri kapsamaktadır[132]. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (PN) ise, Levant coğrafyasına dağılmış çeşitli yerleşim yerleri ve kültürlerle, Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem A (PNA) ve Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem B (PNB) olmak üzere iki evre şeklinde tanımlanmaktadır. Kronoloji şu şekilde özetlenebilir[133]:

LEVANT BÖLGESİ KRONOLOJİSİ		
Dönem/Evre		**Kalibre Tarihler MÖ**
Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A (PPNA)	Khiamian	9750-9500
	Sultanian	9500-8500
Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B (PPNB)	Erken PPNB	8500-8250
	Orta PPNB	8250-7500
	Geç PPNB	7500-7000
Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C (PPNC)		7000-6400
Çanak-Çömlekli Dönem Geç Neolitik 1 (PNA)	Yarmoukian	6400-5750
	Jericho IX/Lodian	5800-5500
Çanak-Çömlekli Dönem Geç Neolitik 2 (PNB)	Wadi Rabah	5500-4500

[132] Orrelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, s. 53.

[133] Nigel Goring-Morris ve Anna Belfer-Cohen, "The Southern Levant (Cisjordan) During the Neolithic Period", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c 8000-332 BCE**, (147-169), Oxford University Press, Oxford 2014.

3.2. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem

3.2.1. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A

Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem[134] A ortalama bin yıl devam etmiştir. Levant Bölgesi'nde Natufian dönemi ile PPNA Dönemi arasında güçlü bir ilişki ve devamlılık tespit edilmiştir. Örneğin bazı aletler direkt olarak Natufian Dönemi'nden PPNA Dönemi'ne geçmiştir.

Levant Bölgesi PPNA Dönemi, Khiamian ve Sultanian kültürleri olarak iki dönemden oluşmaktadır. Khiamian Kültürü, ilk defa el-Khiam bölgesinde bulunan bölgeye özgü taş ok başları (Khiam points) ile temsil edilir. Ok başlarının dağılımı göz önüne alındığında, bu dönemin Sina Yarımadası'ndan Toroslar'a kadar uzayan bir bölgede yaşandığı ortaya çıkmaktadır[135]. Döneme özgü taş ok başları, PPNA Dönemi'nde bu bölgede yaygın bir biçimde ortaya çıkmıştır ki bu da bize bölgedeki avcılar arasındaki iletişimin seviyesini göstermektedir[136]. Bu dönemde taş dışındaki hammaddelerden oluşan çeşitli buluntular da ortaya çıkmıştır. Kemikten yapılmış bız, spatula ve uçlar ele geçmiştir. Diyorit taşından boncuklar, Anadolu'dan getirtilmiş obsidyen ve deniz kabukları da yaygın olarak ele geçen buluntulardır. Ayrıca, bu dönemde farklı tarzda bir öğütme taşı endüstrisi de mevcuttur[137]. Jericho'daki buluntulardan ve tabakalardan yola çıkılarak tanımlanan Sultanian kültürü'ne ait yerleşimler ise Rift (Çöküntü) Vadisi'nin batı yamacında 15-20 km aralıklarla oluşmuş ve kendine özgü maddi kültürünü meydana getirmiştir[138].

---

[134] Bundan sonra PPN-A, B, C denilecektir.

[135] Kathy Twiss, "The Neolithic of the Southern Levant", **Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews**, Vol: 16(1), 2007, s.25.

[136] Ofer Bar-Yosef, "Early Neolithic of the Levant: Recent Advances", **The Review of Archaeology,** Vol: 12(2), 1991, s. 39.

[137] Ian Kuijt, "Pre-Pottery Neolithic A Settlement Variability: Evidence for Sociopolitical Developments in the Southern Levant", **Journal of Mediterranean Archaeology**, Vol: 7.2, 1994, s. 42.

[138] Nigel Goring-Morris ve Anna Belfer-Cohen, **The Southern Levant (Cisjordan) During the Neolithic Period**, s. 149.

PPNA Dönemi boyunca farklı büyüklüklere sahip birçok yerleşim yeri mevcuttur (**Şekil 5**). Verimli arazilerin hemen kenarında yer alan küçük yerleşim yerleri, mevsimsel olarak orada kamp kuran avcı-toplayıcı gruplara aitken, daha sulak arazilerde bulunan küçük yerleşimler ise grupların toplanma alanları görevini üstlenmiştir. Tarımsal verimliliğe sahip alanlarda kurulan büyük yerleşimlerin tarımla uğraşan topluluklara ait olduğu görülmektedir. Büyük yerleşimlerin tüm yıl boyunca iskân edildiği anlaşılmaktadır[139]. Bu bölgelerde yaşayanların her ne kadar kısa dönemli hareketlilikleri mevcut ise de depolar ve yapılar insanların bu yerleşim yerlerini uzun yıllar boyunca birçok kez kullandıklarını işaret etmektedir[140]. Araştırmacılar, bu dönemde hem ailelere hem de toplu olarak kullanılan kamuya ait yapılar tespit etmiştir. Birçok yerleşim yerinde bireysel kullanıma ait yapılar tespit edilirken, Jericho'da bulunan (muhtemelen sel tehlikesine karşı yapılan) kule ve duvar yapısı dışında kamusal olarak kullanılan bir yapı tespit edilmemiştir[141]. Bireysel kullanıma ait konutlar genellikle toprağa yarı gömülü, oval veya yuvarlak, temelinde taşlar bulunan, üst tarafı balçık, kerpiç ve dal örgülerden oluşmaktadır. Çatıları muhtemelen düzdür. Bu tip konutlar arasındaki açık alanların büyüklüğünün artması, insanlar arasındaki akrabalık ve yakınlık ilişkisinin azalması şeklinde yorumlanmaktadır[142].

Kuvaterner devri içerisinde yer alan Pleistosen devrinin bitmesinden günümüze kadar sürmekte olan Erken Holosen dönemde (GÖ 12.000) havanın ısınması ve uygun hava koşullarının oluşması ile birlikte ilk tarımsal etkinliklerin başladığı düşünülmektedir. Bu dönemde ormanlık arazi ve bitki örtüsünde çeşitlilik oluşmuştur. Dönemin kendine özgü aletleri mikrolitler, kazıyıcılar, delgiler, öğütme taşları, çeşitli dilgiler ve orak dilgileridir. Khiamian tipi ok uçları bu döneme özgü en önemli bulgulardandır ve tarihlendirmede hayati bir rol oynar.

---

[139] Kuijt, "Pre-Pottery Neolithic A Settlement Variability: Evidence for Sociopolitical Developments in the Southern Levant", s. 43.
[140] Bar-Yosef, "Early Neolithic of the Levant: Recent Advances", s. 41.
[141] Ofer Bar-Yosef, "The Walls of Jericho: an Alternative Interpretation", **Current Anthropology,** Vol: 27, 1986, s. 157.
[142] Bar-Yosef, "The Walls of Jericho: an Alternative Interpretation"**,** s. 159.

Levant Bölgesi'nde PPN Dönemi'nde toplulukların hem bireysel hem de toplu olarak yaptığı ritüellerde bazı değişimler yaşanmakla birlikte bazı yeni uygulamalar da ortaya çıkmıştır. Bölgede PPNA Dönemi'yle ilgili belki de en dikkat çekici ve aynı zamanda en tartışmalı konulardan biri inanç ve ritüelledir. PPNA Dönemi'nde, inanç ve ritüellerle ilgili yaşanan radikal değişimler konusunda kuramsal öneri getiren ilk araştırmacılardan biri Cauvin'dir[143]. Bu dönemi, sembollerde yaşanan devrim için önemli bir başlangıç noktası, tanrısallığın doğuşu ve inancın kaynağı olarak tanımlamıştır. Cauvin, bu dönemde yaşayan insanların sahip olduğu ritüel ve inanç konusundaki görüşlerini PPNA Dönemi'nde keşfedilen figürinlere dayandırmakta ve Natufian Dönemi'nde var olan hayvan betimlemelerinin kadın tasvirlerine dönüştüğünü iddia etmektedir[144]. Ayrıca boğa sanatı olgusunun, Neolitik Dönem'den Klasik Dönem'e kadar Yakın Doğu ve Akdeniz dünyasında varlığını sürdüren kutsal çift olan ana-tanrıça ve erkek tanrı (boğa kültü) ikilisini yansıtan oluşuma zemin hazırladığını savunmuştur. Cauvin, bu görüşün savunucularından biridir ancak ilki değildir. Örneğin, Hahn büyükbaş hayvanların da içinde yer aldığı bazı hayvanların, ekonomik nedenlerden çok dini nedenlerle evcilleştirilmiş olabileceğini ifade etmiştir[145]. PPNA Dönemi'nde Levant Bölgesi'nde çok az görülen kadın figürinlerinin ve ana-tanrıça tasvirlerinin sayısının PPNB Dönemi'nde önemli derecede artması bu görüşleri destekler niteliktedir. Bu dönemde boğa teması, genel olarak Orta Fırat Bölgesi ile sınırlı olup, boğa kafatasları (bukranion) kilden yapılmış bankların içine konmuş veya Mureybet yerleşiminde olduğu gibi boynuzlar, duvar süslemesi şeklinde kullanılmıştır. Bu durum belki de PN Dönemi'nde Çatalhöyük yerleşiminde bulunan boğayla ilişkili mimarinin de bir ön habercisi durumundadır.

[143] Cauvin, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, s. 71.
[144] Jacques Cauvin**,** "The Symbolic Foundations of theNeolithic Revolution in theNear East", **Life in Neolithic Farming Communities**, (235–251), Kluwer Academic Publishers, New York 2000.
[145] Eduard Hahn, "Die Haustiere und ihre Beziehungen zurWirtschaft des Menschen", **Duncker and Humblot**, Leipzig 1896, s. 364.

Cauvin, kadın ve boğa ilişkisi ile ilgili olarak, kadın ve boğanın insan formu haline dönüştüğünü savunmuştur. Kadın, boğayı da kendi özüne alarak sadece bereket sembolü değil aynı zamanda güç ve kudret, gerçek mitolojik bir karakter, tüm varlıkların üzerinde yer alan evrensel dini bir sistemin lideri olan ana-tanrıça rolünü ifade ettiğini belirtmiştir[146]. Bu dönemde aynı zamanda erkek sembolizmi de zoomorfik bir simgeye yani boğaya bağlı durumda kalmıştır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki PPNA Dönemi'nde erkeği temsil eden başka eserler de tespit edilmiştir. İnanç konusunda bu erkek-kadın ilişkisi PN Dönemi'nde çok daha olgun bir forma dönüşmüştür[147].

Kuijt, PPNA Dönemi inanç ve ritüel sistemini ölü gömme gelenekleri üzerinden anlamaya çalışmıştır. Bu durum, Levant Bölgesi'nde ölü gömme geleneklerinin, Natufian Dönemi'nde başlayan pratiklerle birlikte PPNA Dönemi'nde standart bir hale dönüştüğünü göstermektedir[148]. Bu durum, ilk olarak ölüyü gömme ve daha sonra kafatasının çıkarılması ile yetişkin ve çocuklara uygulanan bazı farklı uygulamaları içermektedir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, kafatasının çıkarılması uygulaması Neolitik Dönem boyunca görülen bir uygulama olmasına rağmen, tüm yerleşimlerde görülen bir uygulama değildir[149].

Levant Bölgesi'nde PPNA Dönem'inde, hayvan figürinlerinde hem yerel hem de bölgesel benzerlikler açık bir şekilde görülmektedir. Ain Ghazal'daki çalışmalarında Schmandt-Besserat, hayvan figürinleriyle ilgili en önemli özelliğin sahip oldukları homojenlik olduğunu ifade etmiştir[150]. Ain Ghazal'daki hayvan figürinleri aynı pozisyonda ve aynı stilde kilden yapılmışlardır. Hayvan figürinlerinin ön tarafı

---

[146] Cauvin, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, s. 32.
[147] Cauvin**, The Symbolic Foundations of the Neolithic Revolution in theNear East**, s. 237.
[148] Ian Kuijt, "Negotiating Equality Through Ritual: A Consideration of Late Natufian and Prepottery Neolithic A Period Mortuary Practices", **Journal of Anthropological Archaeology,** Vol: 15, 1996, s. 320.
[149] Ian Kuijt ve Nigel Goring-Morris,"Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis", **Journal of World Prehistory**, Vol:16, 2002, s. 370.
[150] Denise Schmandt-Besserat, "Aspects of Neolithic Symbolism", **American Center for Oriental ResearchNewsletter**, Vol:7, 1995, s.6.

genellikle abartılı şekilde işlenmişken arka taraflar giderek incelip neredeyse yok olmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, bu figürinlerde baş ve omuz bölgeleri figürinlerin toplam uzunluğunun yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır[151]. Sıklıkla evlerin altına gömülen yetişkin ve çocukların mezarlarında herhangi bir mezar eşyası bulunmamakta ve mezarlarda yalnızca bir kişi bulunmaktaydı. Bu kişilerin bulundukları toplulukta önemli kişiler mi veya topluluğun sıradan üyeleri mi olduğu belirsizdir. İnsanlar gömülürken kafataslarının geleceği kısım özellikle belirlenmekte ve yumuşak dokunun çürümesinden sonra alt çene kemiği ile birlikte kafatası sonradan çıkarılmaktaydı[152]. Bu durum sadece yetişkinlerde geçerli olup bebeklerde aynı durum geçerli değildi. Bu kafatasları, muhtemelen anma etkinlikleri amacıyla özel olarak bir işlemden geçirilip hazırlanmakta ve daha sonra yapıların içine veya dışına ya da yerleşim yerinin dışında bir yere gömülmekteydi[153]. Ölülerin ilk gömüldükleri yer ile daha sonradan kafataslarının gömüldüğü yer arasındaki mekânsal ilişki henüz çözülebilmiş değildir. Çocukların ve yetişkinlerin, sistematik olarak farklı türde yerlere gömüldükleriyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Birçok araştırmacı bu tür uygulamaların ata kültü inancının gelişimini ifade ettiğini hatta bir tür sembolik reenkarnasyon etkinliğini temsil ettiğini ifade etmektedir[154]. Kuijt, bu görüşleri benimseyerek ve buradan yola çıkarak, kafatası çıkarma ritüelinin, topluluğun uyumunu ve inançlarını artıran ritüelin bir parçası olduğunu söylemiştir. Bu görüşünü daha da ileri götürerek, Geç Natufian ve PPNA dönemlerinde ölü gömme ve kafatası çıkarma ritüelinin, ekonomik ve sosyal değişimlerin yaşandığı bir zamanda akraba grupları ile bireylerin kendi içindeki sosyoekonomik ayrımları azaltma ve topluluğu bir arada tutma misyonu taşıdığını iddia

[151] Schmandt-Besserat, "Aspects of Neolithic Symbolism", s.109.
[152] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** s. 109.
[153] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** s. 110.
[154] Nigel Goring-Morris, "The Social Context of Aceramic Neolithic Mortuary Practices as Seen from Kfar Hahoresh", **The Quick and the Dead**, (103–136), Fundamental Issues In Archaeology, 2000.

etmiştir[155]. Bu ritüeller, gücün ve otoritenin merkezileşmesi ve gelişmesini sınırlayan sosyal kodlar olarak açıklanmaktadır. Bütün görüşleri bir kenara bırakırsak, konutların altına yapılan ölü gömme işlemi ve devamında aynı konutun iskân edilmesi kesinlikle inanç konusunda bir anlam taşımaktaydı.

3.2.2. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem B

PPNB Dönemi, Natufian ve PPNA dönemlerine göre çok daha yağışlı ve sıcak geçen bir dönem olmuştur. İklimin canlılar için daha yaşanılır bir seviyeye gelmesi ile birlikte hem bitki türleri hem de hayvan türleri için uygun yaşam koşulları maksimum seviyeye çıkmıştır. Merkez Akdeniz bitki kuşağında, bölgenin kuzeydoğusunda ve Sina yarımadasında bazı yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır (**Şekil 6,7 ve 8)**. Ancak MÖ 8.000 civarında Akdeniz havzasındaki bitki kuşağı daha da kuzeye doğru çıkmış ve bunun sonucuna güneydeki çöl iklimi Neolitik yerleşimleri etkilemeye başlamıştır[156]. PPNB Dönemi mimari düzeni bu etkileri yansıtmaktadır, örneğin çölde yaşayan gruplar yuvarlak planlı yapılarda yaşarken, Akdeniz havzasındaki insanlar dikdörtgen planlı yapılarda yaşamışlardır[157]. Genel olarak bu dönemde avcı-toplayıcılık, çiftçilik ve balıkçılık gibi faaliyetler ekonomiyi oluştururken, sonradan pastoral topluluklara dayanan büyük ölçekli köy yerleşimleri ortaya çıkmıştır[158]. Anadolu kökenli obsidyen, Kızıl denizden gelen deniz kabukları ve jadeite baltalar uzun mesafeli iletişimi kanıtlar niteliktedir. Düşük ve orta rakımlı bölgelerde sağlam şekilde inşa edilmiş yapılar, yöreye özgü çakmak taşı aletler ve öğütme taşları bulunurken, yüksek rakımlı bölgelerde

[155] Ian Kuijt, "Meaningful Masks: Place, Death, and the Transmission of Social Memory in Early Agricultural Communities of the Near Eastern Pre-Pottery Neolithic", **Social Memory, Identity, and Death: Intradisciplinary Perspectives on Mortuary Rituals**, (80–99), Archaeological Papers No. 10, American Anthropological Association, Washington, DC 2001.

[156] Twiss, **The Neolithic of the Southern Levant**, s.19.

[157] Ofer Bar-Yosef, "The Pre- Pottery Neolithic Period in the Southern Levant**", Prehistoire du Levant Colloques**, (551-570), Internationaux du C.N.R.S. No. 598, 1981.

[158] Nigel Goring-Morris, ve Anna Belfer-Cohen, "Neolithization Processes in the Levant: The Outer Envelope", **Current Anthropology**, Vol: 52(S4), 2011 s. 202.

nispeten daha dayanıksız yapılar, silolar, farklı bölgelerden getirilmiş taş aletler bulunmaktadır[159].

Bu dönemde, göçebe çoban toplulukların oluşturduğu küçük yerleşimlerden geniş köylere farklı büyüklüklerde yerleşim yerleri bulunmaktaydı[160]. Bu yerleşimlerde PPNB Dönemi'ne özgü farklı mimari yapılar mevcuttur. Jericho ve Ain Ghazal gibi yerleşimlerde, kalın beyaz sıvalı zeminlere sahip büyük dikdörtgen yapılar ve çatıyı destekleyen direkler tespit edilmiştir[161]. Beidha yerleşiminde içinde bağlantılı geçitler bulunan hücre tipi odalara sahip bir zamanlar iki katlı olan ancak şu anda sadece alt katları var olan konutlar önem arz etmektedir[162]. Tüm bölgede, tarımla uğraşan büyük köylerde dönem boyunca, eğrisel yapıların yerini giderek daha düz çizgili yapılar almıştır ancak MÖ 2 binlere kadar çorak bölgelerde yuvarlak planlı yapılar var olmaya devam etmiştir[163].

Her bir yerleşim yerinin kendine özgü farklılıklarını bir kenara bırakacak olursak, PPNB Dönemi'ne özgü bazı toplumsal seviyede organizasyon formları mevcuttur. Bu organizasyonlar, çok katmanlı sosyal ve ekonomik farklılıkları kapsamaktadır. Bu duruma, kamusal bir işlev görmüş olabilecek özelliklere sahip Beidha'daki alışılmadık büyüklükteki mimari yapıyı örnek verebiliriz[164]. Erken Neolitik Dönem'de toplulukların büyümesi ve artmasıyla birlikte sosyal farklılaşmanın da aynı doğrultuda büyüdüğü gözlemlenmektedir. Öldükten sonra, sadece belirli bazı bireylerin kafataslarına yapılan özel sıva uygulamasının ortaya çıkışı ve diğer özel mezar buluntuları bu teoriyi

[159] Bar-Yosef, "The Pre- Pottery Neolithic Period in the Southern Levant"**,** s. 553.
[160] Brian Byrd, "Public and Private, Domestic and Corporate: the Emergence of the Southwest Asian Village", **American Antiquity**, Vol:59 (4), 1994, s.643.
[161] Edward Banning ve Brian Byrd, "Houses and the Changing Residential Unit: Domestic Architecture at PPNB 'Ain Ghazal, Jordan", **Proceedings of the Prehistoric Society**, Vol: 53, 1987, s.312.
[162] Brian Byrd ve Edward Banning, "Southern Levantine Pier Houses: Intersite Architectural Patterning During the Pre-Pottery Neolithic B", **Paleorient,** Vol: 14(1), 1988, s. 66.
[163] Ofer Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen, "The Levantine "PPNB" Interaction Sphere", **People and Culture in Change**, (59-69), British Archaeological Reports Intemational Series 508(i), England 1989.
[164] Byrd, "Public and Private, Domestic and Corporate: the Emergence of the Southwest Asian Village", s. 645.

desteklemektedir[165]. Sıvalı kafatası uygulamasının birkaç farklı yerleşimde bulunması Levant Bölgesi'nde ortak bir inanç sisteminin de işareti olabilir[166].

PPNB Dönemi'nde toplumun ekonomisini tahıllar, baklagiller ve keteni de içeren tarım ve hayvan sürüleri oluşturmaktadır. Avcı toplayıcılar ve hayvan sürüleri güden çobanlar step ve çölleri iskân ederken çiftçiler merkezi sulak alanlarda yaşamışlardır[167]. Şüphesiz, avcı toplayıcı gruplarla çiftçiler yiyecek değiş tokuşu yapmışlardır. Bu değiş tokuş, muhtemelen step ve çöllerde yaşayan avcı toplayıcı grupların yerini göçebe çobanların aldığı PPNB Dönemi'ne kadar devam etmiştir[168]. Hayvan evcilleştirmenin başlangıcı, PPNB Dönemi'nin en önemli gelişmesi olarak kabul edilmektedir. Levant Bölgesi'nde çoğunlukla dört hayvan türü evcilleştirilmiştir. Bunlar: Koyun, keçi, domuz ve inektir[169]. Bereketli Hilal'de bu dört hayvan türünün de ataları yaşamaktaydı: yabani keçi (Capra Aegagarus), yabani koyun (Ovis orientalis), yaban domuzu (Sus scrofa), yaban öküzü (Bos primigenius)[170]. Her hayvanın evcilleştirilmesi ayrı ayrı gerçekleşmiş ve Yakın Doğu'nun farklı bölgelerinde adım adım ilerlemiştir.

Taş teknolojisi ve geçim ekonomisinde yaşanan büyük değişimlere karşın figürinler konusunda PPNB Dönemi, PPNA Dönemi'nin bir devamı niteliğindedir ancak

---

[165] Katy Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", **Kroeber Anthropological Society Papers**, Vol: 85, 2001, s. 19.

[166] Gary Rollefson, "Excavations at 'Ain Ghazal 1984: Preliminary Report", **Annual of the Department of Antiquities of Jordan,** Vol: 29, 1985, s.18.

[167] Gary Rollefson, "The Late Aceramic Neolithic of the Levant: a Synthesis", **Paleorient,** Vol:15(1), 1989, s171.

[168] Ofer Bar-Yosef ve A. Belfer-Cohen, "From Foraging to Farming in the Mediterranean Levant", **Transitions To Agriculture In Prehistory**, (21-48), Monographs in World Archaeology, No. 4, Prehistory Press, Madison 1992.

[169] Twiss, **Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant**, s. 20.

[170] Ofer Bar-Yosef ve Richard Meadow, "The Origins of Agriculture in the Near East", **Last Hunters, First Farmers: New Perspectives Of The Prehistoric Transition To Agriculture**, (39-94), Santa Fe: School of American Research Press, 1995.

üç boyutlu figürinlerin gelişimi konusunda bazı değişimler de bulunmaktadır[171]. Levant Bölgesi'nde neredeyse tüm yerleşim alanlarında hayvan figürinleri bulunmuş olup birçok insan figürini de ele geçmiştir[172]. Kutsal alanlar, sanat objeleri ve farklı gömü türleri sayesinde PPN Dönemi (özellikle PPNB) ritüellerine ait çeşitli bilgiler mevcuttur. Levant Bölgesi'nde birçok yerleşimde, kafatası olmayan yetişkin mezarları ile kafatasının korunduğu çocuk mezarları bulunmuştur[173]. Sadece bir toplu mezar dışında, hepsi bireysel mezardır[174]. Ain Ghazal ve Jericho gibi büyük yerleşim yerlerinde muhtemel ritüel alanları keşfedilmiştir (**Şekil 9)**. Ain Ghazal ve diğer yerleşim yerlerinde keşfedilen kamışla şekil verilmiş ve sıvanmış heykellerin tanrısallığı temsil ettiği düşünülmektedir[175]. Jericho, Yiftahel, Beisamoun ve Nahal Hemar gibi yerleşimlerde tespit edilen sıvanmış ve hatta yaşlandırmaya maruz bırakılıp saklanan kafatasları ise en önemli örnekleri temsil etmektedir[176].

Levant Bölgesi'nde PPNB Dönemi'nde görülen önemli bir değişiklik ise çölde yaşayan topluluklar ile tarım alanlarına yakın bölgelerde yaşayan insanlar arasında "ritüel ve sembolizm" alanı olarak ifade edilen ruhsal (spritüel) kavramın algısı ve kapsamı konusunda yaşanan derin farklılaşmadır. Bu iki grup arasında yaşanan derin yaşam tarzı farklılıkları aynı şekilde, ritüellerle kutsanan davranış kodlarının etkilediği sosyal kavram ve düzenlemelere de değişiklik olarak yansımıştır[177]. Doğal olarak, o

---

[171] Gary Rollefson, "Charming Lives: Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia", (387-416), **The Neolithic Demographic Transition and İts Consequences,** Springer, Dordrecht 2008.

[172] Rollefson, "Charming Lives: Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia", s. 401.

[173] Bar-Yosef, "Early Neolithic of the Levant: Recent Advances", s. 40.

[174] Twiss, Ritual**, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant**, s. 20.

[175] Ofer Bar-Yosef, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few?", **Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol**, (161-187), San Francisco, CA: California Academy of Sciences, San Francisco 1997.

[176] Goring-Morris ve Belfer-Cohen, **The Southern Levant (Cisjordan) During the Neolithic Period**, s. 151.

[177] Nigel Goring-Morris ve Anna Belfer-Cohen, "The PPNB in the Southern Levant**"**, (3-22), **Neo-Lithics 2020 The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research**, New Publication Ex Oriente, Berlin 2020.

dönemde yaşayan topluluklar insanın ruhsal dünyasını yansıtan durumlarla ilgili yaşanan bu derin ve önemli değişimin farkında değillerdi. Bu doğrultuda, PPNB Dönemi'nde yaşayan insanlar, ilk tarımla uğraşan, sürekli olarak dolaşım halinde olan avcı-toplayıcı gruplar veya yarı göçebe olan atalarının ritüel ve sembolizmle ilgili alışkanlıklarını giderek daha az kullanarak yeni ve farklı sosyal protokoller uygulamışlardır. Bu dönemde kamuya ait törensel alanlar birçok yerleşim yerinde bulunmaktadır: Kfar HaHoresh[178], Nahal Hemar[179], Nesher-Ramla[180], Nahal Yarmuth 38[181], Ain Ghazal, Atlit Yam ve Beidha[182] (**Şekil 9**). Bu yerleşimlerde (Beidha, Ain Ghazal ve Kfar Hahoresh) bazen anıtsal öğeler de içeren, kamuya ait ritüel alanları ile yine Ain Ghazal'da daha küçük dairesel yapılar tespit edilmiştir[183]. Atlit Yam, Beidha and Kfar HaHoresh gibi yerleşimlerde bu yapılara bazen bir stel, Atlit Yam ve Beidha yerleşimlerinde ise büyük öğütme taşı yerleri eşlik etmektedir[184].

Geç PPNB Dönemi'nde ritüellere ait eşyaların varlığı ve bolluğu dikkat çekmektedir ki bu durum bölgesel çeşitliliği göstermektedir. Ramad, Ain Ghazal, Jericho, Kfar HaHoresh ve Nahal Hemar'da bulunan alçıdan yapılmış heykel ve kalıbı

[178] Nigel Goring-Morris, H. Ashkenazi, H. Barzilai, O. Birkenfeld, M. Eshed, Y. Goren, L. K. Horwitz, M. Oron ve J. K. Williams "The 2007-2008 excavation seasons at Pre-Pottery Neolithic B Kfar HaHoresh, Israel", **Antiquity,** Vol: 82, 2008, s. 318.

[179] Ofer Bar-Yosef ve D. Alon, "Nahal Hemar Cave: The excavations", **Atiqot**, Vol: 18, 1988, s. 5.

[180] Michael B. Toffolo, . M. Ullman, V. Caracuta, S. Weiner ve E. Boaretto., "A 10,400-year old sunken lime kiln from the Early Pre-Pottery Neolithic B at the Nesher-Ramla quarry (el-Khirbe), Israel", **Journal of Archaeological Science: Report,** Vol: 14 (Supplement C), 2017, s. 355.

[181] Abraham Gopher A., A. Eirikh-Rose, H. Ashkenazi, E. Marco, H. May, Y. Makoviychuk, L. Sapir-Hen, S. Galmor, H. C. Schechter, D. Ackerfeld, G. Haklay ve K. Zutowksi, "Nahal Yarmuth 38: A new and unique Pre-Pottery Neolithic B site in central Israel", **Antiquity,** Vol: 93, 2019, s. 371.

[182] Byrd, "Public and Private, Domestic and Corporate: the Emergence of the Southwest Asian Village", s. 639-666.

[183] Gary Rollefson, "Ritual and social structure at Neolithic `Ain Ghazal", (165-190), **Life in Neolithic farming communities social organization, identity, and differentiation**, New York: Kluwer Academic/ Plenum, New York 2000.

[184] Ehud Galili, "**Submerged settlements of the ninth to seventh millennia BP off the Carmel Coast**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Tel Aviv, Tel Aviv 2004, s. 57.

çıkarılmış kafatasları[185]; Güney Judean tepelerinde bulunan taş maskeler; Nahal Hemar ve Tell Qarassa'da bulunan taş, kil ve kemikten yapılmış figürinler önemli örneklerdir[186].

PPNB Dönemi mezarları eski gelenekleri sürdürürken öte yandan o döneme özgü özellikler de sergilemektedirler. Evin bir bölümünü ölünün gömüldüğü yer olarak kullanmak veya intramural gömü geleneklerini sürdürmek önceki dönemleri işaret ederken, Kfar HaHoresh yerleşiminde ise o dönem için yeni bir gelenek olarak, mezarlık alanında belirli ölü gömme ritüellerinin yapıldığıyla ilgili işaretler mevcuttur[187]. Birçok mezarda bulunan kemiklerde alçı veya kireç ile sıvama izleri tespit edilmiştir[188]. Ölü gömme sonrası kafatasının çıkarılması ve bazı ritüel ile işlemlere tabi tutulması her ne kadar yaygın olmasa da yaş fark etmeksizin belirli bazı kişilerde uygulanmaya devam etmiştir[189]. Ancak nadiren de olsa görülen kafatasının alçı sıva ile süslenmesi ritüeli bir PPNB Dönemi yeniliğidir ve Aswad, Beisamoun, Kfar HaHoresh, Yiftahel, Jericho ve Ain Ghazal gibi yerleşmelerde görülmüştür. Bu döneme özgü bir diğer yeni uygulama ise, Kfar Hahoresh yerleşiminde görülen, muhtemelen bir yere asılması veya sergilenmesi amacıyla kafatasına bir delik açılması olayıdır ve bu ritüelin aynı zamanda Göbekli Tepe'de de uygulandığı son dönemlerde ortaya çıkarılmıştır[190]. Geç PPNB Dönemi'nde, özellikle Ain Ghazal, Kfar HaHoresh and Motza yerleşimlerinde aynı mezara birden fazla, ikincil ölü gömme davranışının yaygın hale geldiği ve hata bazı

[185] Michelle Bonogofsky, "Skull collection, modification and decoration", **BAR International Series 1539**, Oxford 2006, s. 55.

[186] J.J. Ibáñez, J.E. González-Urquijo ve F. Braemer, "The human face and the origins of the Neolithic: the carved bone wand from Tell Qarassa North, Syria", **Antiquity**, Vol: 88, 2014, s. 87.

[187] Avi Gopher, A. Eirikh-Rose, H. Ashkenazi, E. Marco, H. May, Y. Makoviychuk Y, L. Sapir-Hen L, S. Galmor, H.C. Schechter, D. Ackerfeld, G. Haklay ve K. Zutowksi, "Nahal Yarmuth 38: A new and unique Pre-Pottery Neolithic B site in central Israel", **Antiquity,** Vol: 93, 2019, s. 371.

[188] T. Simmons, L. Horowitz Kolska ve Nigel Goring-Morris, "What ceremony else? Taphonomy and the ritual treatment of the dead in the Pre-Pottery Neolithic B mortuary complex at Kfar HaHoresh, Israel", **Faces from the past: Diachronic patterns in the biology and health status of human populations from the Eastern Mediterranean. Papers in honour of Patricia Smith,** (100-126), BAR International Series 1603, Archaeopress, Oxford 2007.

[189] Goring-Morris ve Belfer-Cohen, "The PPNB in the Southern Levant", s. 7.

[190] Julia Gresky, Juliane Haelm ve L. Clare, "Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult", **Science Advances,** Vol: 3(6), 2017, s. 2.

durumlarda mezardaki kemiklerin düzenlendiği ve yanına hayvanlara ait kemiklerin de konulduğu keşfedilmiştir[191].

Levant Bölgesi'nde PPN Dönemi'nde, ekonomi, sosyal ilişkiler ve gücün kontrolü inanç ve ritüellerle yakın bir ilişki içerisindedir. Bu yüzden bunların herhangi birinde meydana gelen bir değişim veya bozulma inanç ve ritüelleri de yakından etkilemiştir. Bu etkileşime dönemin figürinlerinde rastlamak mümkündür. PPNA ve PPNB dönemleri arkeoloji terminolojisinde modern bir tanımlama olsa da ve geçmişte ikisi arasında kronolojik açıdan bir çizgi bulunmasa da, her dönemin kendine özgü özellikleri fark edilmekte ve ikisi arasındaki geçiş dönemi unsurları gözlemlenebilmektedir. Tam bu geçiş döneminde, sadece PPNB Dönemi'ne ait geleneksel, sosyal ve ekonomik stratejileri değil aynı zamanda bu dönemle birlikte yeni ortaya çıkan semboller dünyasını da fark etmekteyiz. Bir diğer ifadeyle, PPNB Dönemi'nde yaşanan sosyoekonomik değişimler inanç dünyasında da değişimlere yol açmıştır. Buna yol açan şeyin değişimin ideolojik yönleri mi yoksa fonksiyonel yönleri mi olduğunu tespit etmek zordur. PPNB Dönemi'nde bölgede ekonomik öğelerin ve inançsal pratiklerin etkileşimlerinin arttığını ve bu iki kavramın iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Epipaleolitik Dönemi'in sonlarında, tüm Levant Bölgesi'nde hem ekonomik hem de sanatsal anlamda en önemli tek hayvanın ceylan olduğu görüşü hâkimdir. Ancak Neolitik Dönem'e geçildiğinde hem yiyecek kaynağı olarak hem de semboller dünyasında ceylanın yerini diğer hayvanlar, özellikle de evcilleştirilmiş olanlar almıştır. Sadece, çöllerde yaşayan ve göçebe hayat tarzını benimseyen topluluklar hem ceylan hem de diğer hayvanların avlanmasına eşit şekilde devam etmiştir. Bu durumun yanı sıra, Dhuweila bölgesinde, Azraq Basin'de yer alan ve avcılıkla geçinen küçük bir yerleşimde ceylan sanatsal anlamda baskın şekilde hala kullanılırken, Jericho ve Ain

[191] H. Reshef, M. Anton, F. Bocquentin, J. Vardi, H. Khalaily, L. Davis, G. Bar-Oz ve N. Marom, "Tails of animism: A joint burial of humans and foxes in Pre-Pottery Neolithic Motza, Israel", **Antiquity**, Vol:93, 2019, s. 371.

Ghazal gibi tarımın yapıldığı merkez alanlarda boğa tasviri hızlı bir şekilde yayılım göstermiştir[192].

Levant Bölgesi'nde PPN Dönemi hayvan figürinlerinin büyük bir kısmı kilden yapılmıştır. Ender rastlanan taş hayvan figürinlerinden biri PPNA Dönemi'ne ait Gilgal I yerleşiminde ortaya çıkarılmıştır. Bölgede ele geçen hayvan figürinlerinin büyük bir kısmı PPNA Dönemi'nden ziyade PPNB Dönemi'ne aittir[193]. Merkez Levant Bölgesi'nde, PPNB Dönemi'ne tarihlenen hayvan figürinlerinin üretiminde yüksek derecede homojenlik görülmektedir. Figürinleri güneşte kurutmak tercih edilmiştir. Bazılarında yüzey su ile ıslatılarak pürüzsüz bir şekil elde edilmeye çalışılmıştır[194]. Birçok figürinin vücut çıkıntılarının kısa ve kalın görüntüsü her birinin tek parça halinde yapıldığını, ayrı yapılıp sonradan ekleme olmadığını göstermektedir. Ancak bu durum tüm figürinler için geçerli değildir. Beidha yerleşiminde bulunan bir dağ keçisi figürini baştan aşağıya kadar tek parça halinde yapılmış ancak tepesinde kırılmış halde bulunan büyük boynuzlar bulunmaktadır. Bu durumda olan örnekler Basta ve Munhata yerleşimlerinde de ele geçmiştir[195]. Boynuzların bu şekilde vücuttan ayrılması belki de onların kafayla birleştiği yerde zayıf bir noktaya sahip olduklarını göstermektedir. Bu durum, boynuz kısmının bu figürinler tek parça yapıldıktan sonra eklendiği izlenimi vermektedir. Boynuz veya kulak gibi organların zayıf olduğu için kırılmaya müsait olduğu düşünüldüğünde bu teori çok güçlü sayılmayabilir, bu yüzden daha güçlü kanıtlara ihtiyaç duyulmaktadır. Vücut, baş ve bacaklar açık bir şekilde tek parça halinde üretilmişlerdir. PPNB Dönemi'ne ait diğer yerleşimlerde bulunan hayvan figürinlerinde de temel olarak benzer stiller uygulanmıştır. Bu yerleşimlerde bulunan örnekler Ain

[192] Alison Betts, "1986 Excavations at Dhuweila, Eastern Jordan: a Preliminary Report", **Levant,** Vol:20, 1988, s. 9.
[193] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 21.
[194] T. A. Holland, "Figurines and Miscellaneous Objects", **Excavations at Jericho, Vol. IV: The Pottery Type Series and Other Finds**, (551-563), British School of Archaeology in Jerusalem, London 1982.
[195] H. Bienert, "Kult und Religion In Prihistorischer Zeit: Eine Studie Anhand von Fundmaterial Epipaleolithischer Und Friihneolithischer Gesellschaften", **Kulturen Suidwestasiens**, Munhardt, Tiubingen, 1995, s. 27.

Ghazal'da bulunan figürinlere göre daha az belirgin sırt kıvrımına sahipken, bu figürinlerin arka (sağrı) tarafları nispeten daha orantısal ve daha düzgün kıvrımlara sahiptir. Jericho'da bulunan örnekler Ain Ghazal'da bulunan örneklerle büyük benzerlikler taşımaktadır: Kısa ve konik şekilli bacaklar, eğimli sırt yapısı, kalın boyun, sıklıkla iz şeklinde kuyruk ve işaretlenmiş şekilde ağız yapısı. Dikkat çekici şekilde hiçbir hayvan figürini oturmuş veya uzanmış şekilde yapılmamış, aksine sürekli olarak ayakta ve başları direkt olarak öne doğru bakar şekilde yapılmışlardır.

3.2.3. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem C

PPNB Dönemi'nin sonlarına doğru yerleşimlerde büyük değişimler olmuş, nadiren bazı bölgelerde yerleşim devam etmiş ve yeni yaşam alanları ortaya çıkmıştır[196]. Yeni kurulan yerleşim alanlarından bazıları şunlardır: Kuzey Levant'ta Ras Shamra, Tell es Sinn ve Tell Bouqras, Orta ve Güney Levant'ta ise Tell Ramad ve Basta. Ain Ghazal, Abu Hureyra, Halula ve Nahal Hamar gibi yerlerde ise yerleşimler var olmaya devam etmiştir[197]. Kronolojik dizilimde PPNB Dönemi ile Yarmoukian Çanak Çömlekli Neolitik Dönem arasında geçim ekonomisi, yontma taş teknolojisi, mimari ve ritüel açıdan farklılıkların kesinliği nedeniyle PPNC ifadesi kullanılmıştır[198].

PPNC Dönemi yerleşim yerleri, bölgenin geçim ekonomisi ve bölgesel uyum gözetlenerek şekillenmiştir. Orta ve Güney Levant'taki yeni alanlarda kurulan yerleşimler daha küçük boyutlardadır[199]. Ain Ghazal'daki veriler ışığında Geç PPNB evresindeki konutların bu dönemde yenilenip tekrar kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ain Ghazal'da yer alan "koridorlu yapı"nın diğer mekânlardan farklı bir şekilde depo veya sığınak olarak kullanıldığı düşünülmektedir[200]. "Koridorlu yapı" depolama alanı olarak

[196] Twiss, "The Neolithic of the Southern Levant", s. 31.
[197] Sue Colledge, **Plant Exploitation on Epipalaeolithic and Early Neolithic Sites in the Levant,** BAR İnternational Series 986, 2001, s. 10.
[198] Gary Rollefson, "The Neolithic Period", **Equinox Publishing**, 2008, s. 90.
[199] Colledge, **Plant Exploitation on Epipalaeolithic and Early Neolithic Sites in the Levant,** s. 7.
[200] Rollefson, "The Neolithic Period", s. 91.

düşünülse de, PPNC Dönemi'nde gıda depolama alanları çok iyi bilinmemektedir[201]. Bu dönemde hayvan figürinlerinin yapımına ve kullanımına devam edilmesine rağmen insan figürinlerinde gerileme söz konusudur. Taş figürin olarak Ain Ghazal yerleşiminde tespit edilen bir eser önemlidir[202] (**Kat. no. 34**).

3.3. Levant Bölgesi Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Figürinleri

Bu dönemde yapılan insan figürinlerinin birçoğu kil malzemeden yapılmıştır. Sayıları az olmakla birlikte taş ve kemikten yapılmış olanları da mevcuttur. Kilden yapılan bu figürinler farklı renk ve şekillerde yapılmışlardır. Jericho'da bulunan figürinlerden biri pürüzsüz ve soluk renkli devetüyü rengindeyken, bir diğeri içinde beyaz kumtaşlarının olduğu kırmızımsı bir renge sahiptir[203]. Bazı figürinler tek parçadan oluşurken bazıları ise ayrı yapılmış parçaların birleşiminden oluşturulmuştur. Bu dönemin dikkat çeken bir diğer yönü de Ain Ghazal yerleşiminde doğurganlık ve bereketi simgeleyen kadın figürinleri ile diğer figürinlerin sayısındaki artıştır. PPNB Dönemi'nde Ain Ghazal yerleşimi ile Anadolu arasında yakın bir ilişki izlenmekte ve bu durumun din ve inanç konusunda da yansımaları görülebilmektedir[204].

Bu dönemde taş malzemeden yapılan insan figürinlerinde, ciddi bir gerçeklik kavramından veya üzerinde özenli bir çalışmadan bahsetmek mümkün değildir. Örneğin, Gilgal II yerleşiminde bulunan kireçtaşından yapılmış figürinde baş kısmında ağız, burun ve göz işlenmiştir (**Kat. no. 11)**. Figürinin sırt kısmını belirtmek amacıyla arka tarafta yiv bulunmaktadır. Yine alt kısımda ön ve arka taraflarda bacak kısımlarını belirtmek amacıyla yivler bulunmaktadır. Üst gövdeyle ilgili herhangi bir özellik vurgulanmamış ve kolları bulunmamaktadır. Nahal Oren'de bulunan örneklerde de aynı

---

[201] Ian Kuijt, "Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition", **The Neolithic Demographic Transition and İts Consequences**, (287-313), Springer, Dordrecht 2008.

[202] Ian Kuijt, "Clay Ideas Levantine Neolithic Figürine Trajectories and Intellectual Threads", **The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines,** (545- 566), Oxford University Press, Oxford 2017.

[203] Holland, "Figurines and Miscellaneous Objects", s. 551.

[204] Gary Rollefson, "Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)", **Paleorient**, Vol:92, 1983, s. 29.

özellikler ön plana çıkmaktadır (**Kat. no. 12 ve 13**). Özellikle katalog 11 ve 12'de bulunan eserlerin benzerlerine Göbeklitepe'den PPN Dönemi kireçtaşından yapılmış insan başları örnek verilebilir[205]. Salibiya IX yerleşiminde bulunan kadın figürini, yumuşak kalkerli kayadan kaba hatlarla yapılmış ve o kadar az detay verilmiş ki gerçek kollardan bahsetmek mümkün değildir (**Kat. no. 14**). Bu yüzden söz konusu figürinin ayakta mı durduğu veya diz mi çöktüğü anlaşılamamaktadır. Bu figürinin yapım aşamasında, kaba hatlarla bir insan şekli elde edildiği anda artık detaylarla uğraşılmamış ve figürin olduğu gibi bırakılmıştır[206]. Kafa kısmı kare şeklinde yapılmış olup gövde kısmı yatay bir çizgiyle alt ve üst olarak şekillendirilmiştir. Kafa kısmında sadece gözler iki yatay çizgiyle belirtilmiştir. Gövde kısmında kollar sağ ve solda hafif çıkıntılarla verilmeye çalışılmıştır. En altta yer alan dikey çizgiler ile bacaklar şekillendirilmiştir. Bu eserin Anadolu'daki benzerine Mezraa Teleilat'dan kireçtaşı figürini örnek verebiliriz[207]. Bu dönemde kadın figürinleri özelinde bu şekilde bir benzerlik, Anadolu ile Levant coğrafyası arasındaki sembolik dünya kavrayışlarındaki ortak yönleri yansıtmaktadır.

PPNA Dönemi'ne ait insan figürinlerinde bölgesel ölçekte bazı stilistik özellikler açısından birlik olmasına rağmen aynı yerleşim yeri içerisinde dahi insan figürinlerinde çeşitlilik ve farklılık seviyesi oldukça yüksektir. Örneğin, Gilgal I yerleşiminde bulunan her bir insan figürini farklı bir stile sahiptir. Aralarında devamlılık belirtisi olan bazı özellikler vardır. Hepsi ortalama aynı boya sahip (5-8 cm) ve hiçbiri kesin bir şekilde erkek veya kadın değildir[208]. Bu figürinlerin çoğu kilden yapılmışken diğerleri kireçtaşından yapılmıştır. Bu tür figürinlere Tell Mureybet ve Gilgal I yerleşimlerinde bulunan kadın figürinleri örnek olarak verilebilir (**Kat. no.15 ve 16)**. Katalog 16'daki örnekte vücudun üst kısmı düz bir şekilde verilmiş ve hiçbir vücut ayrıntısı işlenmemiştir. Alt kısımda yivlerin yer aldığı şeklin etek olma ihtimali üzerinde

[205] Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 12.115, G.T. 02.09, s.138-139.
[206] Ofer Bar-Yosef, "A Human Figurine from a Khiamian Site in the Lower Jordan Valley", **Paleorient,** Vol: 6, 1980, s. 193.
[207] Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", **Türkiyed'de Neolitik Dönem**, İstanbul, 2007, Fig. 21, 2.
[208] Noy, T., "Gilgal I- A Pre-Pottery Neolithic Site, Israel the 1985-1987 Seasons", **Paleorient** 1989, s. 11.

durulmaktadır. Bu durumda kıyafetin işlenmesi açısından önem arz eden erken bir örnektir. Netiv Hagdud'da bulunan örneğe şematik açıdan benzemektedir (**Kat. no. 17).** Netiv Hagdud örneğinin benzerlerine Çayönü yerleşiminden bulunan figürin[209] ile Çatalhöyük yerleşiminden kadın figürinleri[210] örnek gösterilebilir.

Nahal Oren, Salibiya IX ve Gilgal I yerleşimlerinde bulunan figürinler arasında stilistik açıdan benzerliklerden söz etmek mümkündür (**Kat. no. 12, 14, 16**). Salibiya IX yerleşiminde bulunan figürinin cinsiyetinin kadın olduğu düşünülmektedir ki bu, anatomik özelliklerine bakılarak kesin olarak belirlenememesine rağmen, diğer iki figürinin cinsiyetinin de kadın olabileceğini göstermektedir. Her üç figürin de belirgin olarak kare şeklinde başlara, vücudun alt tarafını şematik olarak gösteren ve diz çökmüş bacakları veya kısa bacakları ifade eden iki dikey çizgiye ve tam olarak belirgin olmayan kollara sahiptir. Baş aşağı tutulduklarında ise sünnet edilmiş erkeklik organına benzemektedirler[211]. Salibiya IX ve Gilgal I figürinleri yatay insize çizgilerle elde edilmiş gözlere sahipken, Nahal Oren figürini yüz özellikleri taşımamaktadır. Nahal Oren'de bulunan figürinin şematik özellikleri ön planda dururken, şeklini ve duruşunu ön plana çıkaran insize çizgiler Salibiya IX ve Gilgal I'deki figürinlerle benzerdir. Özellikle Salibiya IX yerleşiminde bulunan eser, Mezraa Teleilat'dan kireçtaşı figürini anımsatmaktadır[212]. Her iki figürin de stilistik açıdan benzerlikler taşımaktadır.

PPNA Dönemi'ne ait hiçbir insan figürini aşırı derecede doğal değildir ancak bununla birlikte taş malzemeden yapılanlar kilden yapılanlara göre çok daha az doğal özellik taşımaktadır. Bu durum, figürinlerin yapım aşamasında taş ve kil malzemenin arasındaki işlenme zorluklarından kaynaklanmış olabilir. Tell Mureybet yerleşiminde bulunan kadın figürinin üst kısmı tahrip olmuştur. Alt bölümde bacak kısımları arasında var olan çiziklerin kadın dişilik organı olduğu düşünüldüğünden kadın figürini olarak

[209] Diyarbakır Müzesi Sergi Kataloğu, Diyarbakır 2007, s. 139.
[210] Önder Bilgi, **Anadolu'da İnsan Görüntüleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, fig. 111, 113, s. 75
[211] Bar-Yosef, "A Human Figurine from a Khiamian Site in the Lower Jordan Valley", s. 194.
[212] Özdoğan, "Mezraa Teleilat", Fig. 21,2.

değerlendirilmiştir. Vücudun alt ve üst kısımları orta kısma yapılan yiv aracılığıyla belirtilmiştir. Konik forma sahip kadın figürini oturur pozisyonda tanımlanmıştır (**Kat. no. 18**). Çatalhöyük yerleşiminde bulunan ve siyah taştan yapılmış kadın figürini bu eserle benzer özellikler sergilemektedir[213]. El Khiam'da bulunan ve kireçtaşından yapılmış figürin de doğal bir görünüm taşımamaktadır (**Kat. no. 19**). Figürin kısmi olarak zarar görmüştür. Aynı dönemde bulunan diğer eserlerle değerlendirildiğinde kadın figürini özellikleri taşımaktadır. Bar-Yosef tarafından kadın olarak kabul edilen figürinin üzerinde dikey şekilli bir yiv yer almaktadır[214]. Öte yandan, Salibiya IX, Nahal Oren, Gilgal I ve El Khiam'da bulunan taş figürinlerde var olan şematik özellikler bilerek de yapılmış olabilir. Bu figürinlerden üçü birbirlerine o kadar çok benzemektedir ki ortak bir şematik plandan bahsetmek sürpriz olmaz. El Khiam'da bulunan figürin aşırı derecede zarar gördüğü için şematik özelliklerini objektif olarak değerlendirmek çok zordur.

PPNA Dönemi'nin bazı kil figürinleri, mekândan ziyade zamanda süreklilik göstermektedir. Örneğin, Jericho'da bulunan PPNA Dönemi'ne ait insan figürinleri aynı yerleşimdeki PPNB Dönemi insan figürinleriyle önemli derecede yüksek benzerlikler sergilerken, PPNA Dönemi'ndeki herhangi başka bir yerleşimdeki figürinlerle oldukça az benzerlikler taşımaktadır. Levant Bölgesi'nde keşfedilen figürinler arasında heterojen bir durum söz konusudur. Neolitik Dönem'e ait birçok figürin kilden yapılmış olsa da insan görselleri ayrıca taş ve kemik malzemeler kullanılarak da yapılmıştır ancak üretim kalitesinde farklılıklar mevcuttur[215]. Bu dönemde cinsiyeti belli olan insan figürinleri sayısında artış gözlemlenirken cinsiyeti belli olmayan insan figürinlerinin üretimi de devam etmiştir. Bu tür figürinlere örnek olarak Gilgal, Tell Mureybet ve Munhata

[213] James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report, 1962**, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.
[214] Ofer Bar-Yosef, "A Human Figurine from A Khiamian Site in The Lower Jordan Valley", **Paléorient,** fig. 4.3, s. 195.
[215] Jacques Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", **La Revolution Des Symboles Au Neolithique**, (435-440), Paris, CNRS 1994.

yerleşimlerinde bulunan figürinler örnek verilebilir (**Kat. no: 20, 21ve 22**). Tell Mureybet yerleşiminde bulunan ve kireçtaşından yapılan figürinin üst kısmında baş bölgesi bulunmakta ve boyun şeklinde tüm vücudu yatay şekilde çevreleyen bir yiv bulunmaktadır. Ancak bu yiv yüzün orta kısmına burun kenarlarına kadar yapılmıştır. Bu nedenle doğal üsluptan uzak bir figürindir. Göz ve burun belirgindir. Alt kısımda ayrıntıya girilmemiş, kol ve bacak kısımları bulunmamaktadır. Bu özelliklerden dolayı insan figürini olup olmadığı konusunda çeşitli değerlendirmeler vardır. Bu figürinleri tanımlarken birçok farklı başlık açılabilir: Kadın, erkek, cinsiyeti belirsiz, zayıf veya şişman figürinler, baş kısımları, gövde yapıları veya tüm vücut yapısı. Özellikle Munhata'da bulunan figürinin bir benzerini Çatalhöyük yerleşiminde bulmak mümkündür[216]. Bazı figürinlerin cinsiyeti şüpheye yer bırakmayacak şekilde belirgin iken bazılarının cinsiyetleri açık değildir. Bunun yanı sıra vücut üzerinde belli belirsiz bazı süsleme veya işaretleme amaçlı insize çizgiler genel olarak gözlemlenmektedir. PPNA Dönemi figürinlerinde bazı duruş özellikleri açık şekilde gözlemlenirken, örneğin Salibiya X, Gilgal I ve Nahal Oren figürinlerinin diz çökmüş olma ihtimalleri gibi, bu durum PPNB Dönemi örneklerinde ortadan kalkmaktadır. Dönem içerisinde insan figürinlerinde görülen stilistik özellikler yerleşimden yerleşime farklılıklar göstermektedir. Hatta bu durum bazen aynı yerleşimde bile mümkün olabilmektedir[217].

PPNA Dönemi'nin imge dünyasında kadın figürinlerinin özel bir yere sahip olduğu görülmektedir[218]. Ancak kadın figürinlerini, PPNA Dönemi'yle sınırlamak yanlış olur. Varlıklarını PPNB Dönemi'nde hatta PN Dönemi'nde de sürdürmektedirler. Var olan kadın figürinlerine ek olarak, üzerinde tek bir yarık bulunan basit ince çakıl taşları kadın üreme organı olarak değerlendirilmektedir. Kadınlara ait bu kadar çok figürin ve farklı türde simge ile Handsman'ın, tarihöncesinde kadınlara ait sanatsal ifadelerin

[216] L. Meskell ve C. Nakamura, **Çatalhöyük Topraktan Sonsuzluğa**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 128.
[217] Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", s. 336.
[218] Bar-Yosef, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few? In Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol", s. 173.

onların doğurganlık ve üreme işlevleriyle ilgili olduğu yorumu, Neolitik Dönem ana tanrıça görüşünü daha da güçlendirmektedir[219].

Levant Bölgesi'nde bu dönemde bulunan kadın figürinlerinin işlevi hakkında en popüler tez, onların ana tanrıça kültüyle ilişkili olarak değerlendirilmesidir. Ucko, Yakın Doğu'da birkaç örnek dışında neredeyse tüm kadın figürinlerinin ana tanrıça inancıyla ilişkili olduğunu veya verimliliği ifade ettiğini savunmakta ve birçok farklı bölgede ve farklı isimle anılan bu figürinlerin ana tanrıça inancını temsil ettiğini savunmaktadır[220]. Ana tanrıça inancını destekleyen ve onunla ilgili olan tüm kadın figürinlerinde, kadına ait cinsiyeti belirten veya belirtmeyen uzuvların abartılı şekilde verilmesi belirgin özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Abartılı büyüklükte göğüsler ve kalçalar, sanki hamileymiş gibi büyük verilen karın bölgesi kadın figürinlerinin ana tanrıça inancıyla ilgili olduğunu gösteren işaretler olarak kabul edilmektedir. Buna ek olarak, birçok kadın figürininde görülen kadının oturuş pozisyonu da ana tanrıça inancı tezini destekleyen bir veri olarak görülmektedir. Çünkü birçok araştırmacı bu duruşun doğum yapan bir kadına ait olduğu konusunda hem fikirdir[221]. Bu tip figürinlere örnek olarak Beidha, Munhata ve Ain Ghazal yerleşimlerinde bulunan kadın figürinleri örnek verilebilir (**Kat. no. 26, 27 ve 29)**. Beidha'da bulunan ve kilden yapılan figürin oturmuş pozisyonda verilmiştir. Şematik biçimde tasvir edilmiş ve ayrıntılara girilmemiştir. Baş bölgesi kayıptır. Üst ve alt bölümlerde yuvarlak şekillerle anatomik ayrıntılar verilmeye çalışılmıştır. Altta orta kısımda verilen dikey çizgi bazı araştırmacılarca kadın dişilik organı olarak yorumlanmaktadır. Bu figürinlere aynı dönemden Anadolu'dan, Çatalhöyük yerleşiminden kireçtaşından yapılmış kadın figürini[222], Mezraa Teleilat yerleşiminde

[219] Russell Handsman, "Whose Art was Found at Lepenski Vir? Gender Relations and Power in Archaeology", **Engendering Archaeology**, (329-365), Cambridge Blackwell, Cambridge 1991.
[220] Peter J. Ucko, **Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece**, Royal Anthropological Institute Occasional Papers No. 24, London, Andrew Szmidla 1968, s. 416.
[221] Bar-Yosef, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few? In Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol", s. 172.
[222] James Mellaart "Excavations at Çatalhöyük", **Third Preliminary Report, 1963**, Ant. St. 14, London,1964, PI. XVIIa.

bulunan kadın figürini[223] ve Çatalhöyük yerleşiminde bulunan mermerden yapılmış kadın figürini[224] örnek verilebilir. Bu figürinlerin içinde bulunduğu kontekst de ana tanrıça inancını destekler niteliktedir[225]. Cauvin, neolitik dönem kadın figürinlerinin abartılı büyüklükteki kalça ve göğüs yapısının onların kadınlığını vurguladığını ve bereketi simgelediğini belirtmiştir[226]. Kenyon, ellerin belde ve göğüslerin üzerinde olduğu duruş stilinin daha sonradan Yakın Doğu'nun ana tanrıça inancıyla bağlantılı kadın figürinlerinde tipik hale geldiğini ve bu duruş stilinin Jericho'da bulunan kadın figürinlerinde de görüldüğünü söylemektedir[227]. Ancak bu görüşler Neolitik Dönem kadın figürinlerinin bazılarında geçerlilik kazanmamaktadır. Munhata yerleşiminde bulunan kadın figürinlerinde kalça bulunmamaktadır. Ayrıca, Jericho'da bulunan ve Kenyon tarafından kadın olarak değerlendirilen figürinler kalça ve göğüslere sahip değildir[228]. Bu dönemde, Ain Ghazal yerleşmesinde, doğurganlığı simgeleyen kadın figürinleri bulunurken (**Kat. no. 29 ve 34)** diğer yerleşimlerde sadece gövdeden ya da baş kısmından oluşan (**Kat. no. 26)** veya cinsiyeti tespit edilemeyen figürinler de bulunmaktadır (**Kat. no. 31 ve 32)**[229]**.** Bu dönemde kadın figürinlerinin yanında erkek figürinleri de bulunmaktadır. Munhata yerleşiminde erkek ve kadın figürinlerin sayısı neredeyse birbirine eşittir[230]. Bazı araştırmacılar erkek figürinlerini, ana tanrıçayı temsil eden kadın figürinlerin eşi veya yardımcısı olarak değerlendirmektedir[231]. Ancak bu görüş birçok araştırmacı tarafından desteklenmemektedir. Bu görüş temelinde, cinsiyeti belirsiz olan birçok figürinin işlevini açıklamak çok zor çünkü ana tanrıça ve yanında

[223] Mehmet Özdoğan, "A group of Neolithic Stone Figurines From Mezraa Teleilat", **Köyden Kente**, İstanbul Vol. II, Studies Presented to Ufuk Esin, 2003, s. 522.
[224] James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **First Preliminary Report, 1961**, Ant. St. 12, London, 1962, PI. IXa-c.
[225] Ucko, **Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece**, s. 418.
[226] Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", s. 436.
[227] Kathleen Kenyon, **Digging Up Jericho**, New York, Praeger, New York 1957, s. 104.
[228] Holland, "Figurines and Miscellaneous Objects", s. 553.
[229] Gary Rollefson, A. Simmons ve Z. Kafafi, "Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan", **Journal of Field Archaeology,** Vol: 19, 1992, s. 443.
[230] Jacques Cauvin, "Religions Neolithiques de Syro-Palestine", **Publications du Centre de Recherches d'Ecologie et de Prehistoire,** I. Paris Maisonneuve, Paris 1972, s. 445.
[231] Ucko, **Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece**, s. 417.

yardımcı olarak değerlendirilen erkek tanrı düşünüldüğünde cinsiyeti belirsiz olan figürinleri konumlandırmak imkânsız bir durumdur. Ana tanrıça görüşünü destekleyen birçok araştırmacı, cinsiyetsiz figürinleri ya erkek ya da kadın figürini olarak değerlendirmektedir.

Bu dönemde var olan insan figürinlerinin tamamı ana tanrıça profiline uymaz. Nilsson, farklı çeşit ve stilde var olan bu kadar figürinin tek bir konuya (ana tanrıça inancı) odaklandığını ve hatta hepsinin tek bir ana tanrıçaya ait olduğunu düşünmenin doğru olmadığını öne sürmektedir[232]. Cauvin, bu figürinlerin tanrı veya tanrıçaları simgelediğini işaret eden tek bir kanıt veya PPN Dönemi figürinlerinde tanrısal varlıklarla ilişkili hiçbir bulgunun olmadığını ifade etmektedir[233]. Bu görüşün karşısında olan bazı araştırmacılar, o dönem için ana tanrıça inancının şüpheli olduğunu ifade etmektedirler. Çünkü bu görüşün uzun yıllar içerisinde insanların inançlarında meydana gelebilecek değişimleri göz ardı ettiğini savunmaktadırlar. Ayrıca, ana tanrıça inancını savunan araştırmacılar, tarihöncesi dönemde yaşayan ve bu figürinleri üreten sosyal faktörler ile insanların farklı yorum ve algılamalarını yok saymaktadır[234].

Kilden yapılmış insan figürinlerinin yapım aşamasında çok farklı türlerde süsleme ve şekil kullanılmıştır. Örneğin, Jericho yerleşiminden ele geçen ve PPNB Dönemi'ne ait kilden yapılmış ve fırınlanmamış bir kadın figürininin yüzeyi pürüzsüz bir şekilde yapılmışken[235], Ain Ghazal yerleşiminde bulunan ve PPNB Dönemi'ne ait ana tanrıça olarak nitelendirilen bir figürinin yüzeyinde baskı tekniğiyle yapılmış benekler (noktalar) olduğu görülmüştür (**Kat. no. 29**). Kilden yapılmış bu kadın figürini hamile şekilde ifade edilmiştir. Figürin, "Ain Ghazal Venüs'ü" olarak adlandırılmaktadır. Üst Paleolitik Dönem örneklerine şekil yönünden benzerlik göstermektedir. Baş kısmı kayıp

---

[232] Martin P. Nilsson**, Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion**, Lund, India 1950, s. 415.
[233] Cauvin, "Religions Neolithiques de Syro-Palestine", s. 142.
[234] M. Conkey ve R. Tringham, "Archaeology and the Goddess: Exploring the Contours of Feminist Archaeology", **Feminisms in the Academy: Rethinking the Disciplines**, (199-247), Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995.
[235] Holland, "Figurines and Miscellaneous Objects", s. 552.

olan eserde göğüs ve kalça kısımları dolgun biçimde verilmiştir. Ayrıca hamile bir kadına benzetilen figürinin göğüs ve karın bölgesi üzerinde birbirine paralel şekilde hizalanmış benekler bulunmaktadır. Figürinin arka yüzü ön yüzüne göre daha düz ve sade işlenmiş ve sadece alt bölümde orta kısımda bir yiv bulunmaktadır. Gilgal I yerleşiminde bulunan ve PPNA Dönemi'ne tarihlendirilen cinsiyeti belirsiz figürinin parmaklarında dikey sıralı işlenmiş tırnak izlenimi yaratılmaya çalışılmıştır[236]. İnsize çizgiler ile figürinler üzerinde göz, kaş, göğüs ucu, kalça veya bacaklar yapılmaya çalışılmıştır. Çatalhöyük yerleşiminde bulunan mermerden yapılmış kadın figürini[237], bu eserle büyük benzerlikler taşımaktadır. Levant Bölgesi'nde Natufian Dönemi ve Anadolu'da Göbeklitepe'de insan yüzü ve fallus örneklerindeki benzer stil ve sembolizm algısının, bu örnek ile Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de de devam ettiği görülmektedir.

Bu dönemde, kadın figürinlerinin yanı sıra çok sayıda erkek ya da cinsiyeti belli olmayan figürin de bulunmaktadır. Munhata yerleşiminde bulunan figürin bu duruma örnek verilebilir (**Kat. no. 30)**. Kilden yapılmış bu figürin silindirik şekle sahiptir. Baş kısmı vücudun geri kalanına oranla küçüktür. Üzerinde burun ve sağ göz tasvir edilmiştir. Göz derin olmayan bir oyuk şeklinde belirtilmiştir. Kollar ve göğüs bölgesiyle ilgili herhangi bir ayrıntı verilmemiştir. Alt kısımdaki çıkıntı erkek üreme organı olarak değerlendirilmektedir. Figürin bağımsız şekilde ayakta durabilmektedir. Göbeklitepe'den kireçtaşı insan heykeli stil ve duruş olarak bu figürine benzemektedir[238]. Ayrıca Çatalhöyük yerleşiminde bulunan şematik figürin de bu örnekle benzer özellikler sergilemektedir[239]. Cinsiyeti belirsiz figürinlerin belirli bir amaç neticesinde yapılmış olma ihtimalinin yanında, tamamen dikkatsiz ve özensiz bir

[236] T. Noy, "Gilgal I- A Pre-Pottery Neolithic Site, Israel the 1985-1987 Seasons", **Paleorient**, Vol: 15(l), Praeger Publishers, 1989, s. 11.
[237] James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **First Preliminary Report**, 1961. Ant. St. 12, London, 1962, PI. IXa-c.
[238] Schmidt, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 106.
[239] James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report, 1962**, Ant. St. 13, London, 1963, PI.XVIIIa.

üretimin sonucunda ortaya çıkmış olması da muhtemeldir. Bunlara ek olarak, yapılma aşaması ve amacında cinsiyetin önemli olmama ihtimali de bulunmaktadır. Bu durumla ilgili yapılan değerlendirmelerde, günümüz toplumlarındaki erkek ve kadın rollerini yorumlarımıza mümkün oldukça katmamak gerek çünkü o dönemde cinsiyet algısı bizimkinden çok farklı olabilir. Natufian Dönemi'nde olduğu gibi bu dönemde de Wadi Faynan ve Kfar Hahoresh yerleşimlerinde fallus örnekleri bulunmuştur (**Kat. no: 25 ve 33)**.

Levant Bölgesi'nde bu dönemde var olan tüm kemikten yapılmış insan şekilleri PPNB Dönemi'ne aittir. Bunlar, tüm vücudu değil sadece kafa kısmını temsil etmektedir. Örneğin, Jericho yerleşiminde bulunan ve bir insan başı veya maskeyi yansıtan eser, kemikten yapılmış ve son derece basit düzeyde işlenmiştir[240]. Bu eser, bir parça kemik kullanılarak, uzatılmış bir çıkıntı ile şekil verilmiş burun ve iki küçük kâse şekilli çöküntü ile ifade edilmiş gözlerden oluşturulmuştur. Gözler, gerçek ölçülerini yansıtmaktan uzak ve simetrik şekilde bir hizaya oturtulmamıştır. Kemikte, şekil verildikten sonra parlatılmış izlenimi hissedilmektedir. Bu örnek dışında var olan kemikten yapılmış diğer dört insan figürini daha özenli bir şekilde yapılmıştır. Bu figürinler Nahal Hemar Mağarası yerleşiminde bulunmuştur ve hepsi de erkek figürinlerdir. Fibula ve kaburga kemiği gibi nispeten daha uzun kemiklerin uç kısımlarından yapılmış bu figürinlerin hangi hayvanların kemikleri kullanılarak yapıldığı tespit edilememiştir. Figürinlerin yapım aşamasında kemiklerin doğal hali ve yapısı göz önünde bulundurulmuştur, örneğin fibula üzerinde yer alan doğal bir kabartı, figürinin burnu olarak tasvir edilmiştir. Kemikten yapılmış bu insan başları yuvarlak şekilli olup tam belirlenmiş bir ağız veya çene yapısına sahip değildir. Gözleri ifade etmek için kemikler üzerine derin olmayan delikler açılmıştır. Figürinlerin birinde, başın arka tarafına ve yüzün alt tarafına belki de saç ve sakalı ifade etmesi amacıyla insize şekiller yapılmıştır. Her ne kadar bu kemiklerin işlenmesi zor görünmese de, bu dört figürinin

[240] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 21-22.

yüz işlemeleri ayrıntılı şekilde yapıldığından dolayı bunlar üzerinde uzun bir zaman çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu figürinler yapıldıktan sonra, kırmızı aşı boyası, siyah zift, yeşil dioptaz ve beyaz alçı ile boyanmıştır. Bu renkler birkaç kat şeklinde uygulanmıştır. Uygulamaya her bir figürinin yüzünün bütün kısımlarını ya kırmızı aşı boyası ya da beyaz alçıyla boyanarak başlandığı düşünülmektedir. Daha sonra, başın arka ve tepe kısımlarına, çeneye ve şakaklara siyah zift uygulanmıştır. Başın arka kısmına zift yardımıyla ayrıca gerçek saç tutuşturulmuş ve figürin o şekilde sergilenmiş olabilir. Gözlere beyaz alçı veya siyah zift ile şekil verilmiştir. Figürinlerden birinin gözlerinde siyah zift üzerinde yeşil renkte pigmentlere rastlanılmıştır. Daha sonra, siyah zift ile boyanan çene, şakak ve başın üzerine beyaz alçı uygulanmıştır. Bu sıralama bir erkeğin yaşlanmasını simgeliyor olabilir: ilk başta genç bir erkeğin pürüzsüz yüzü, daha sonra olgun bir erkeğin siyah saçı ile sakalı ve en sonunda yaşlı bir erkeğin beyaz saçı ve sakalı. Boyama işlemleri arasında ne kadar zaman geçtiği bilinmemektedir. Bu aşamaların figürinlerin yapımında sırayla uygulandığını varsayarsak, figürinlerin yapımının belki aylara, yıllara hatta on yıllara yayıldığı düşünülebilir. Bu örnek bize Levant coğrafyasında eski inanç ve ritüellerin kaybolmadığını sadece şekil değiştirdiğini göstermektedir. Natufian Kültürü'ne ait mask geleneği bu şekilde biçim ve yöntem farklılığına uğrayarak devam ettirilmiştir.

Levant Bölgesi'nde PPN Dönemi'nde bulunan figürinlerin keşfedildiği kontekstler hakkında mevcut bilgiler kısıtlıdır. Elimizde var olan yayın ve bilgilerin bazıları onlarca yıl önceki kazılara ait olup, figürinlerin insitu durumuyla ilgili bilgileri içermemektedir. Ancak yine de bu döneme ait insan figürinlerinin birçoğunun evin dışında, kamusal alanlarda veya mezarlarda değil de evin içinde yani insanların yaşam alanlarında bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca hem konut içinde hem de konut dışında keşfedilmişlerdir. Birçoğu birden fazla figürinin bir arada bulunduğu çukurlarda keşfedilirken diğerleri mask ya da yontu gibi ritüel malzemelerle birlikte

bulunmuştur[241]. Bu durum bize insan figürinlerinin kullanım amaçlarıyla ilgili de bilgi vermektedir. Böylelikle ritüel ve inanç dünyasının önemli bir öğesi oldukları anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra, bu dönemde tek başına bulunan insan figürinleri de bulunmaktadır[242]. Bulundukları konum göz önüne alındığında, PPN Dönemi figürinlerinin büyük kamusal alanlardan ziyade konut içerisinde kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bar Yosef bu görüşünü figürinlerin içinde bulunduğu kontekse göre temellendirirken[243], Schmandt-Besserat, hayvan figürinlerinin boyut olarak küçük olması, yapılmış oldukları malzeme ve stillerini baz alarak bunların konutlarda kullanıldığını ifade etmiştir[244]. Keşfedilen figürinlerin sayısı, yapılan yorumların sınırlarını belirlemektedir. Dönem içerisinde çürüyen organik malzemelerden yapılmış figürinler de olabilir. Ancak asıl soru, neden bazı figürinler çürümeyen malzemelerden yani taş, kil veya kemik malzemeden yapılmıştır? Neden daha kolay şekil verilebilecek malzeme varken zor şekil verilen malzemeler tercih edilmiştir? Bu durum bize, yapılan figürinlerin her birinin farklı amaç ve işlevler için yapılmış olabileceğini göstermektedir. Ayrıca, figürinlerin sürekli yer değiştirdikleri ve dolayısıyla dayanıklı malzemelerden yapılmasının bir gereklilik olduğu varsayılabilir.

Bu dönemde, bazı insan figürinlerinin üzerinde bulunan bıçak ağzı izleri, onların ritüel esnasında tanrısal varlıklara kurban edilişlerinin bir göstergesi olabilir. Bazı araştırmacılar hem insan hem de hayvan figürinlerinin Neolitik Dönem'de ritüellerde kurban edildiklerini iddia etmektedir. Kuijt, PPNB Dönemi'nde insan figürinlerinin ölülerle birlikte adak sunusu olarak mezara konulduğunu ve bunun yanı sıra farklı bir ritüel olarak, hayvan figürinlerinin de evin gizli bir kısmında saklandığını ifade etmektedir[245]. Bar Yosef, figürinlerin ev içinde aile tarafından bu şekilde

[241] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 23.
[242] Gary Rollefson, "Neolithic 'Ain Ghazal Jordan: Ritual and Ceremony II", **Paleorient**, Vol:12, 1986, s. 46.
[243] Bar-Yosef, **Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few? In Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol**, s. 167.
[244] Schmandt-Besserat, "Aspects of Neolithic Symbolism", s. 8.
[245] Kuijt, "Pre-Pottery Neolithic A Settlement Variability: Evidence for Sociopolitical Developments in the Southern Levant", s. 44.

kullanılmasının yanı sıra onların toplumsal bir işleve de sahip olduğunu iddia etmektedir[246]. Figürinlerin bu şeklide kullanılması sadece Bar Yosef tarafından değil ondan önceki bazı araştırmacılar tarafından da dile getirilmiştir. Garstang ve Garstang, Jericho yerleşiminde tapınak olarak değerlendirilen bir konutun giriş kısmında ortaya çıkarılan kilden yapılmış keçi, koyun, sığır, domuz, köpek ve bereketi temsil eden figürinleri "adak figürinleri" olarak değerlendirmiş ve figürinlerin varlığının, bu yapının pastoral bir kült veya Ay Tanrısı'na ait bir tapınak olduğuna işaret ettiğini ifade etmiştir[247]. Bu durumla ilgili daha fazla kanıt olmamasına rağmen Neolitik Dönem figürinlerinin Levant Bölgesi'nde dini ritüellerde kullanıldığı değerlendirilmektedir.

Figürinlerin de içinde yer aldığı bazı kontekstler, bize Neolitik Dönem figürinlerinin dini ritüellerde kullanıldığıyla ilgili bilgiler sunmaktadır. PPNB Dönemi'nde Ain Ghazal yerleşiminde bulunan sıvalı zemine sahip mekân belki de dini bir ritüele hazırlık olarak yapılmıştır[248]. Neolitik Dönem'de, sadece tapınak değil bireylere ait konut yapımında da ritüellerin düzenlendiğiyle ilgili görüşler mevcuttur. Etnografik çalışmalar, bize konut yapısıyla ilgili ritüeller hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. İçinde yaşadığımız modern çağda dahi bazı bölgelerde konutların inşasının başlangıç aşamasında ritüeller düzenlenmektedir[249]. Bu durumda hem hayvan hem de insan figürinlerinin geçmiş dönemde de inşa işlerinin başlangıç aşamalarında adak olarak sunulmuş olması muhtemeldir.

Levant Bölgesi'nde PPN Dönemi'nde ortaya çıkan bu figürinlerle ilgili bir diğer tez, bu figürinlerin her birinin farklı bireyleri temsil etmiş olabileceğidir. Bailey, araştırmacıların her ne kadar insan figürinlerini tanrı, tanrıça veya kutsal bir varlık olarak değerlendirse de bununla ilgili ne felsefi ne de arkeolojik bir dayanakları

[246] Bar-Yosef, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few? In Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol", s. 171.
[247] John Garstang ve J. B. E. Garstang, **The Story of Jericho**, Hodder & Stoughton, London, 1940, s. 49.
[248] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 24.
[249] Edward Banning ve B. Byrd, "Houses and the Changing Residential Unit: Domestic Architecture at PPNB 'Ain Ghazal, Jordan", **Proceedings of the Prehistoric Society,** Vol: 53, 1987, s. 310.

olmadığını ve söz konusu figürinleri o dönemde yaşayan gerçek bireyleri işaret eden birer temsilci olarak görmenin daha doğru olacağını ifade eder[250]. Ayrıca, figürinleri bireysel kimlikleri ifade eden araçlar olarak kabul eder ve mezar buluntularıyla beraber değerlendirirsek o dönemki insanlarla ilgili daha net bilgilere ulaşacağımızı belirtir. Gilgal I yerleşiminde bulunan figürinlerin kafa kısımlarında var olan sıra dışı şekiller figürinlerin gerçek bireyleri temsil etmesiyle ilgili bazı ipuçları sunabilir[251]. Ancak bu şekiller, kafa üzerinde başlık veya stilistik farklılıklar değil de Yakın Doğu'da o dönemde diğer neolitik yerleşimlerdeki mezarlarda da var olan kafatası deformasyonu nedeniyle oluşmuş olabilir[252]. Bu görüşle paralel olarak, ilginç şekilde Gilgal I figürinlerinde görülen bu özelliklerin benzerleri mezarlarda bulunan kafatasları arasında da bilinen stil deformasyonlarıyla aynıdır, bu deformasyonlara örnek olarak, bir kafatasının yukarı doğru sivrilmesi ve diğer birkaç kafatasının tepe bölgesinin düz olması verilebilir[253]. Kafa yapısının tepe bölgesi düz olan figürinler mezarlarda sıkça görülen post-coronal deformasyona uğramış kafataslarına benzerken, kafa yapısı sivri figürinler ise lamfidoid yassılaşma deformasyonuna uğramış kafataslarına benzemektedir[254]. Gilgal figürinlerinden birinin kafa kısmı üzerinde yer alan yarık şeklinde çizgi, Meiklejohn'un bahsettiği şekilde, birinin kafatasını bir bandaj yardımıyla bağlayarak zaman içerisinde oluşturabileceği bir kafatası deformasyonu olan oksipital yarığı yansıtmaktadır. Ancak bahsedilen kafatası deformasyonları farklı yerleşimlerde olup ne yazık ki Gilgal yerleşiminde herhangi bir mezar yapısında bulunmamıştır[255], bu yüzden Gilgal'de bu görüşü destekleyen ya da bu görüşün aksini ispatlayan doğrudan bir

[250] Douglass W. Bailey, "Reading Prehistoric Figurines as Individuals", **World Archaeology**, Vol:25(3), 1994, s. 322.
[251] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 25.
[252] Baruch Arensburg ve I. Hershkovitz, "Artifical Skull "Treatment" in the PPNB Period: Nahal Hemar", **People and Culture in Change**, (115-131), British Archaeological Reports International Series 508, London 1989.
[253] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 25.
[254] C. Meiklejohn, A. Agelarakis, P. Akkermans, P. Smith ve R. Solecki, "Artificial Cranial Deformation in the Proto-Neolithic and Neolithic Near East and its Possible Origin: Evidence from Four Sites", **Paleorient**, Vol: 18(2), 1992, s.86.
[255] Ofer Bar-Yosef, A. Gopher, E. Tchernov ve M. E. Kislev, "Netiv Hagdud: an Early Neolithic Village Site in the Jordan Valley", (405-424), **Joumal of Field Archaeology,** Vol: 18, 1991.

kanıt elde edilememiştir. Sonuç olarak, figürinler bu deformasyonları sergilemiş mi ya da sadece gerçek bireyleri mi temsil etmiş henüz bilinmemektedir. İlk bakışta, Nahal Hemar yerleşiminde bulunan kemikten yapılmış insan başlarının Bailey'in PPN Dönemi figürinlerinin bireyleri temsil ettiği görüşünü desteklediği görülmektedir. Yıllar içerisinde yaşlanma belirtileri özenli bir şekilde figürinde yansıtılan ve her biri bir bireyi temsil eden bu figürinlerle ilgili Bailey'in görüşünü savunmak makul görülebilir. Ergenlik çağına eriştiğinde sanatçı, figürinin pürüzsüz yüzüne sakal eklemiş, yaşlandığı zaman ise bir başka sanatçı saçını beyaza boyamıştır. Ancak yaşlanma belirtileri ve boyama etkinliğinin her bir kemik figürin üzerinde birçok defa uygulandığını göz önüne alırsak bu figürinler ile gerçek bireyler arasında ilişki olduğu görüşü zayıflamaktadır. Ayrıca, bireyleri temsil ettiği düşünülen figürinlere benzer figürinlerin başka yerleşimlerde de ortaya çıkması ve aynı kişilerin farklı yerleşimlerde olamayacağı görüşünden hareketle Bailey'in bu tezi zayıflamıştır[256]. Levant Bölgesi'nde PPN Dönemi insan figürinleri arasında var olan konu ve stil üslubu onların bireyleri ifade etme olasılığından çok uzaktır.

Levant Bölgesi'nde PPN Dönemi'nde yapılan insan figürinleri ata kültü inancıyla ilişkili olabilir. Gömüldükten bir süre sonra kafatasının çıkarılıp sıvanması ve saklanması uygulamaları araştırmacılara bu dönemde var olan ata kültü inancı konusunda fikir sağlamıştır[257]. Bu kültün, geniş aileler içinde aile yapısının ve birliğinin koruması amacıyla ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Geçmişten kalan ve sahiplenilmesi gereken bazı bölge veya eşyaların korunması amacıyla ilişkili olabilir[258]. Aynı zamanda, Neolitik Dönem'de var olması muhtemel olan eski insanlara saygı ve onların mirasını, bilgisini ve tecrübesini yaşatma isteği ata kültü inancının sürdürülmesi için motivasyon kaynağı sağlamış olabilir[259]. Yapay deformasyon veya ölülerden dişlerin sökülüp alınması gibi ölüm sonrası uygulamalar, olgun eril özellikleri kazanma

[256] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 26.
[257] Bar-Yosef ve Belfer-Cohen, "The Levantine "PPNB" Interaction Sphere", s. 62.
[258] Anna Belfer-Cohen, "The Natufian in the Levant", **Annual Review of Anthropology**, Vol: 20, 1991, s. 172.
[259] Arensburg ve Hershkovitz, "Artifical Skull "Treatment" in the PPNB Period: Nahal Hemar", s. 122.

ya da belki de yaşlı insanların sahip olduğu egemenlik ve gücü elde etmek amacıyla yapılmış olabilir[260]. Bu tarz bir düşünce, Nahal Hemar figürinleri üzerinde yapılan yaşlanma uygulamalarını açıklayabilir. Ayrıca, ata kültü inancı çerçevesinde, yarı efsanevi ataların periyodik ritüellerle yeniden anılması ve onlarla ilgili hikâyelerin anlatılıp yaşatılması bize bu figürinler üzerinde farklı zamanlarda uygulanan boyama işlemlerinin amacını ve nedenini ifade edebilir. Bu durum figürinlerin tekrar tekrar kullanıldığını ve özenle saklandığını göstermektedir.

Levant coğrafyasında, PPN Dönemi boyunca insan figürinleri üzerinden devam eden ritüeller, mitoloji ve buna bağlı fikirlerin oluşmasına katkıda bulunmuş olabilir. Garfinkel, PPNB Dönemi'nin, Yakın Doğu'da kült ve mitolojilerin doğuşu konusunda anahtar bir role sahip olduğunu ifade etmektedir[261]. Bu görüşü destekleyen farklı araştırmacılar da bulunmaktadır. Amiran ve Margalit, Neolitik Dönem kozmolojisinin birkaç bin yıl sonra ortaya çıkacak olan Ugarit ve Mezopotamya'ya ait dini inançlarla ilgili metinlerin temelini oluşturduğu fikrini ortaya atmışlardır[262]. Bar Yosef bu konuda, tarihöncesi dönemde sözlü edebiyatın uzun yıllar boyunca devam ettiğini ve bu yüzden Holosen Dönem arkeolojik buluntularla mitolojik metinler arasındaki ilişkinin mantıklı ve makul olduğunu öne sürmüştür[263]. Amiran, uzun yıllar içerisinde olgunlaşmış bu anlatıların ve gelenek izlerinin, Ain Ghazal, Jericho, Nahal Hemar ve öteki yerleşimlerde bulunan insan figürinleri üzerinde bulunabileceğini ve ayrıca bu figürinlerin, Gılgamış destanında anlatılan insanların, tanrıların veya tanrıçaların yaratılışını temsil etmiş olabileceğini ifade etmektedir[264]. Bu durumun aynısı diğer PPN Dönemi insan figürinleri için de doğru olabilir. Örneğin, Nahal Hemar'da bulunan kemikten yapılmış figürinler üzerinde her seferinde yaratılış hikâyeleri yeniden

[260] Arensburg ve Hershkovitz, "Artifical Skull "Treatment" in the PPNB Period: Nahal Hemar", s. 123.
[261] Yosef Garfinkel, "Ritual Burial of Cultic Objects: the Earliest Evidence", **Cambridge Archaeological Journal,** Vol: 4(2), 1994, s. 168.
[262] Ruth Amiran, "Myths of the Creation of Man and the Jericho Statues", **Bulletin of theAmerican Schools of Oriental**, Vol: 67,1962, s. 23.
[263] Bar-Yosef, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few?", s. 171.
[264] Amiran, "Myths of the Creation of Man and the Jericho Statues", s. 23.

anlatılmış, figürinler boyanmış ve her seferinde figürinlerin üzerinde yeni bir boya tabakası oluşmuştur[265]. Bu görüşün zayıf yanı ise, figürinlerin yapılış zamanı ile Gılgamış destanı gibi epik metinler arasında var olan birkaç bin yıllık zaman dilimidir.

Bu dönemde yapılan insan ve hayvan figürinleri kullanım amaçlarından ve boyutlarından bağımsız olarak, uzun süre dayanan malzemelerden yapılmışlardır. Bu durum onların uzun süre kullanıldığına işaret etmektedir. Uzun süre dayanacak ve birçok kez kullanılacak figürinlere ihtiyaç duyulmasaydı, ahşap veya sert çamur gibi çok daha kolay ve kısa sürede şekil alan malzemeler kullanılarak da yapılabilirlerdi. Elimizde veri olmadığından dolayı bu malzemelerden figürin yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz ancak kemik, taş ve kil gibi dayanaklı ve zor şekil alan malzemeler kullanılarak hem hayvan hem de insan figürinleri yapılmıştır. Bu figürinler, sürekli olarak kullanılacak sağlamlılığa sahiptir. Her ne kadar uzun yıllar kullanılabilecek dayanıklılığa sahip olsalar da bu figürinlerin zaman zaman değiştirilmesi ve yerine yenilerin kullanılması ihtiyacı doğmuş olabilir. Uzun süre kullanılan bir figürinin bir tarafı kırılmış, çok eskiyip yıpranmış veya kutsallığını yitirmiş olması muhtemeldir. Figürinlerin kullanım ömrü ne kadar uzun olursa olsun bir noktada bunlar kullanım dışı kalmış olabilirler. Bu durumların yaşandığını farz edersek, o halde kullanılan figürinlerden nasıl kurtulmuş olabilirler ya da onlarla ilgili herhangi bir ritüel benzeri etkinlik yapılmış mıdır? Bu konuyla ilgili olarak, Garfinkel, PPNB Dönemi'nden başlayarak artık kullanılmayan kutsal eşyaların gömüldüğünü ifade etmektedir. Akdeniz bölgesinde yaşayan insanların bu eşyalarını yaşadıkları yerlere gömdüğünü, çölde yaşayan grupların ise bunun için mağaraları tercih ettiğini öne sürmektedir[266]. Gömülen eşyalar mezar hediyesi olarak değil, bizzat kendi kutsallıklarından ötürü özel olarak gömülmüşlerdir. Çok kullanıldıklarından ötürü artık yıpranan kutsal eşyalar, ritüellerde kullanılmak için uygun görülmemiş ve düzenlenen bir ritüelle birlikte gömülmüşlerdir. Gömülmek zorundaydılar çünkü kutsallıklarından ötürü çevreye öylece atılamazlardı. Bu yüzden

[265] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 27.
[266] Garfinkel, "Ritual Burial of Cultic Objects: the Earliest Evidence", s. 169.

gömme işlemi hem kutsal eşyaya karşı son bir saygı işlevi taşıyordu hem de ondan risk ve tehlike içermeyen bir şekilde kurtulmanın yolu olarak görülüyordu[267]. Bu fikrin aksine, Bar Yosef, figürinlerin artık kullanılmadığı zaman bir kenara atıldığını hatta çocukların elinde oyuncak işlevi gördüğünü ifade etmektedir[268]. Bu görüş, konutların zeminlerinin altına saklanan buluntu topluluklarıyla zıt düşmektedir ancak figürinlerin evlerin içinde kırık parçalar halinde bulunmasını açıklayabilir. Kullanılan figürinlerin durumlarına ve işlevlerine göre bazıları kutsal ritüellerle gömülürken bazıları ise dikkatsizce etrafa atılmış da olabilir.

İnsan figürinlerinin büyü amaçlı kullanıldığıyla ilgili görüşler pek yaygın değildir. Koyun, keçi ve öküz gibi hayvanların gizemli veya egzotik bir yönü olmadığı için büyücüler tarafından kullanılmış olmaları çok düşük bir ihtimaldir ancak bazı araştırmacılar hem insan hem de hayvan figürinlerinin doğurganlık, zenginlik, güvenlik ve sağlık gibi arzulanan şeyler için büyü aracı olarak kullanıldığını ileri sürmüşlerdir[269]. Bu figürinler arzulanan şeyi elde etmek için bir simge veya kötülüğü defetmek için bir aracı olarak kullanılmış olabilir. Her iki durumun da varlığı etnografik açıdan kanıtlanmıştır[270]. Bu durumda figürinleri şaman, büyücü, rahip gibi büyü yapma yetkisine sahip insanlar sahipleneceğinden figürinlerin sayısının az olması açıklanabilir bir durumdur[271]. Bunun yanı sıra özellikle PPNB Dönemi'nde hayvanların evcilleştirilmesiyle beraber hayvan figürini sayısındaki artış da, hayvanların sayısının artışı, sağlığı ve korunması ile ilgili yapılabilecek büyü etkinlikleriyle açıklanabilir. Ancak bu noktada şöyle bir durum söz konusu, figürinlerin yapım amaçları arasında ekonomik kaygılar olmayabilir çünkü aksi durumda henüz evcilleştirilmeyen boynuzlugiller ailesine ait hayvan ve kuş figürinlerinin varlığı açıklanamaz. Figürinler

[267] Garfinkel, "Ritual Burial of Cultic Objects: the Earliest Evidence", s. 170.
[268] Bar-Yosef, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few?", s. 172.
[269] V. Broman, "**Jarmo Figurines**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Radcliffe College, Cambridge, 1958, s. 28.
[270] Ucko, "Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece", s. 421.
[271] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 27.

ayrıca kötü amaçlar için de yapılmış olabilir, kişilerin sağlığını bozmak ya da hayvan sürülerinin azalması veya ekonomik fayda sağlamayacak hale gelmesi amacıyla kullanılmış olabilirler. Bu yorumun doğru olması durumunda, insan figürinlerinin sayısının hayvan figürinleri sayısının üzerinde olması açıklanabilir bir durumdur çünkü bir kişiye direkt olarak zarar vermek veya onu sakatlamak onu ekonomik olarak zayıflatmaktan daha mantıklı bir yoldur[272]. Bu durumda farklı stil ve pozisyonda yapılan figürinler farklı büyüler için kullanılmış olabilirler. Broman, Jarmo yerleşiminde bulunan ve gerçekçi özelliklere sahip figürinlerin bazı dileklerin gerçekleşmesi için yapıldığını ve bu dilekler gerçekleştikten sonra figürinlerin kırılıp atıldığını öne sürmektedir[273]. Büyük karın ve göğüslere sahip kadın figürinler, hamile kalma ve bu sürecin sağlıklı atlatılması dileğiyle kullanılırken, nispeten zayıf ve ince olanlar ise doğumun kontrolünde rol almışlardır[274]. Gerçekçi olmayan bazı figürinler ise daha az somut dileklerin büyüsünde kullanılırken aşırı derecede stilistik figürinler kadınlık ve insanlık ile ilgili değer ve kavramlar gibi soyut fikirleri temsil etmiş olabilir[275]. Bu görüşlerin tamamen ispat edilmesi imkânsızdır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, farklı stil ve üslupta yapılmış figürinler birbirlerinden farklı amaç ve kavramları ifade etmek için yapılmış olabilir.

Levant Bölgesi'nde, Kuzey Levant ve Anadolu ile ticaret ve iletişim arttıkça, boynuzlu hayvanların inanç ritüellerinde bir figür olarak kullanımında da artış görülmüştür[276]. Jericho ve Ain Ghazal gibi merkez Levant yerleşimleri ile Basta gibi Güney Levant Bölgesi'nde yer alan yerleşimlerde Anadolu'dan gelen obsidyenler bol miktarda bulunmuştur[277]. PPNB Dönemi'ndeki Anadolu ile gerçekleşen bu ilişki Levant dünyasının inançsal tasvirlerini de etkilemiş ve boğa tasvirleri bu bölgede de yayılmaya başlamıştır. Anadolu'da daha öncesinden boğa tasviri ve inancıyla ilgili pek çok kanıt

[272] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 28.
[273] Broman, "**Jarmo Figurines"**, s. 30.
[274] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 32.
[275] Broman, "**Jarmo Figurines"**, s. 31.
[276] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 37.
[277] Bar-Yosef, "The Pre- Pottery Neolithic Period in the Southern Levant"**,** s. 556.

mevcuttur. Yaban öküzü boynuzları, boğa kafatası ve boynuzları, bunlarla ilgili duvar resimleri ve öküz figürinleri hepsi, boğa tasvirinin Anadolu'nun inanç dünyasında ne kadar önemli bir rol oynadığını kanıtlamaktadır[278]. Ancak bölgenin et ihtiyacını çoğunlukla koyun ve keçi sürüleri karşılamıştır[279]. Levant Bölgesi'nde, ekonomik olarak Anadolu Bölgesi'nde olduğu kadar etkili olamasa da boğa tasviri ve inancı PPNB Dönemi'nde çok büyük bir sembolik önem kazanmıştır. Boğa tasviri ve inancının Anadolu'da, Levant Bölgesi'ne göre daha eski bir tarihe dayandığıyla ilgili kanıtlar, bu inancın yayılımı konusunda fikir yürütmede araştırmacıların elini güçlendirmiştir. Levant Bölgesi'nde inançla ilişkili meydana gelen bu değişimin izlerini figürinlerin kendisi üzerinde stilistik açıdan da görmek mümkündür. Levant Bölgesi ile Anadolu'da bulunan boğa tasvirleri arasında stilistik açıdan gözle görülür benzerlikler bulunmaktadır. Örneğin, Anadolu'daki boğa tasvirlerinde daha uzun bacaklı olanlar da bulunmasına rağmen her iki bölgedeki tasvirlerde de sivri uçlu ve kısa bacaklı boğa tasvirleri kullanılmıştır. Kısa ve giderek incelen burun yapısı ile tam gelişmemiş kuyruklar her iki bölgede de bulunan tasvirlerde mevcuttur. Son olarak, aşağı doğru yönelen sırt yapısı ve kalın vücut anatomisi ortak özelliklerdir.

Anadolu'ya ait bu inanç ve sembolizm, PPNB Dönemi'nde Levant Bölgesi'ne hızla yayılmıştır. Bu dönemde, Ain Ghazal yerleşiminde koyun ve keçi ekonomik olarak en değerli hayvanlar olmasına rağmen, nadiren avlanan boğa tasvirleri, bulunan figürinlerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır[280]. PPNB Dönemi'ne ait tek bir yerleşimde yirmi üç boğa figürini bulunmuştur[281]. Cauvin, bölgede bulunan ciddi şekilde yaralanmış boğa tasvirlerinin Çatalhöyük'te duvarlara resmedilen boğa avı sahneleriyle yakından ilişkili olduğunu ve aynı zamanda sonraki dönemlerde bölgede yapılacak olan boğa güreşlerinin bir ön habercisi olduğunu savunmaktadır[282]. Bazı

[278] Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", s. 437.
[279] Mary M. Voigt, "The Goddess from Anatolia: An Archaeological Perspective", **Oriental Rug Review**, Vol:11(2), 1991, s.35.
[280] Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", s. 437.
[281] Rollefson, A. Simmons ve Z. Kafafi, "Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan", s. 444.
[282] Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", s. 438.

araştırmacılar, boğa kültünün boğanın evcilleştirilmesine neden olduğunu düşünmektedir. Rollefson, Ain Ghazal ile Anadolu ikonografileri arasındaki benzerliğin, inanç ve ritüel sistemlerinin benimsenmesinden öte sadece sanatsal bir yakınlaşmadan ibaret olabileceğini ifade etmektedir[283]. Ancak, tüm bu ilişkilere ve etkilere karşın Anadolu'da bulunan boğa kafatasları ve boynuzları Levant Bölgesi'nde bulunmamıştır[284]. Bu görüş ve veriler şunu göstermektedir ki Levant Bölgesi'nde yaşayan topluluklar uzun mesafeli değiş tokuş yoluyla Anadolu coğrafyasında yaşayan insanlarla iletişime geçmiş, bunun sonucunda boğa sembollerini benimsemiş ve kendi ritüel ile kültürlerine de bunun izlerini yansıtmışlardır. Durum bununla sınırlı kalmamış ve boğa kültüyle birlikte vücut hatları abartılı şekilde verilen ve oturan kadın figürinleri ile ana-tanrıça fikri tüm Levant Bölgesi'nde kökleşmiştir. Ayrıca boğa kültü PN Dönemi'nde ana-tanrıça figürinleri ile birlikte tek bir figürinde birleştirilerek bu inanç farklı bir boyut kazanmıştır.

3.4. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Önemli Yerleşim Merkezleri

Levant Bölgesi'nde figürinlerin ortaya çıktığı merkezler genellikle günümüz İsrail ve Ürdün sınırları içinde bulunmaktadır. Bölgede geçmişten günümüze kadar yapılan çalışmalar hem buluntu hem de yerleşimlerin anlaşılması ve çalışılması açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Bunda sistemli ve düzenli yapılan araştırmaların payı büyüktür. Bu araştırmaların yürütüldüğü merkezler, figürinlerin büyük bir kısmının bulunduğu yerleşimlerdir (**Şekil 9**).

3.4.1. Ain Ghazal

Ain Ghazal, Ürdün'de Amman'ın yaklaşık 2 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Verimli bir bölge olan Wadi Zarqa'nın hemen bitişiğinde yer alır. İlk olarak 1974 yılında, karayolu çalışmaları sırasında keşfedilen yerleşimde Gary O. Rollefson ve Alan

[283] Rollefson, "Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)", s. 30.
[284] James Mellaart, **The Neolithic of the Near East. London**, Thames and Hudson, London 1975, s. 75.

H. Simmons tarafından[285] 1982- 1985 yılları arasında ve 1988-1989 yıllarında ise Zeidan Kafafi'nin katılımıyla[286] araştırmalar yürütülmüştür. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda yerleşimde Orta PPNB, Geç PPNB, PPNC ve Çanak-Çömlekli Neolitik Dönemi'in Yarmoukian kültür tabakaları keşfedilmiştir. Yerleşimde çok sayıda kilden ve taştan yapılmış insan figürinleri bulunmuştur.

3.4.2. Atlit-Yam

İsrail'de Carmel bölgesi kıyısında Oren nehrinin hemen ağız kısmında, Atlit Koyu'nda deniz seviyesinin 8-12 m altında yer alan batık yerleşim Atlit-Yam, dört dönümlük bir alanı kapsamaktadır. Deniz, tarım ve hayvancılık yaşamının ortaklaşa gerçekleştiği bir yerleşim olması açısından önemlidir. 1985-2000 yılları arasında Ehud Galili tarafından kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu batık yerleşim PPNC Dönemi'ne tarihlendirilmiştir[287].

3.4.3.Ba'ja

Ba'ja, Ürdün'ün Petra bölgesinin 14 km kuzeyinde yer almaktadır. Alandan elde edilen yontma taş örneklerinin incelenmesi neticesinde H. G. Gebel tarafından Geç PPNB Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. 1984 yılında Gebel alanda kazı çalışmaları gerçekleştirmiş ve bu kazılar sonucunda yerleşimin kesin olarak Geç PPNB Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir[288].

---

[285] Alan H. Simmons ve Gary Rollefson, "Neolitik 'Ain Ghazal (Jordan): Interim Report on the First Two Seasons 1982–1983", **Journal of Field Archaeology**, Vol: 11(4), 1984, s. 388.

[286] Z. Kafafi, G. Rollefson ve A. H. Simmons, "Excavation at Neolithic 'Ain Ghazal, 1988-89 Seasons", **Syria**, Vol: 70 (Fasc. 1/2), 1993, s. 227.

[287] Ehud Galili, A. Gopher, V. Eshed ve I. Hershkovitz, "Burial Practices at the Submerged Pre-Pottery Neolithic C Site of Atlit-Yam, Northern Coast of Israel", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research,** Vol: 339, 2005, s. 3.

[288] Hans Dietar Bienert ve Hans G. K. Gebel, "Archaeological Excavations at Late PPNB Ba'ja a Preliminary Report on the 1997 season", **Annual of the Department of Antiquities of Jordan,** Vol: 42, 1998, s. 78.

3.4.4. Basta

Basta, Ürdün'de Petra şehrinin 36 km güneydoğusunda Ma'an bölgesinde yer almaktadır. İsmini günümüzde hala var olan bir köy yerleşiminden almaktadır. Yerleşimde kazı çalışmaları 1986'da Hans Jörg Nissen ve Mujahed Muheisen idaresinde başlatılmıştır[289]. Kazılara 1992 yılında Hans Georg Gebel ve Nabil Qadi tarafından devam edilmiştir. Yerleşim, Geç PPNB Dönemi'ne tarihlendirilmektedir[290].

3.4.5. Byblos

Jubail veya Jebeil olarak da bilinen Byblos yerleşimi, Lübnan'da Beyrut şehrinin 42 km kuzeyinde yer almaktadır. Bölgede ilk kazı çalışmaları M. Pierre Montet tarafından 1921-1924 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmaları, Montet'in ardından 1970'li yıllara kadar Maurice Dunand tarafından yürütülmüştür. Yerleşimde Erken, Orta ve Geç Neolitik olmak üzere üç evre tanımlanmıştır. Bu tarihlendirme çerçevesinde, Yarmoukian, Byblos'un Erken Neolitik evresinin sonuna tarihlendirilmektedir[291]. Yerleşimde çok sayıda çakıl taşından yapılmış insan figürinleri bulunmuştur.

3.4.6. El-Hemmeh

El-Hemmeh, Ürdün'de Wadi el-Hassa bölgesinde yer almaktadır. Küçük bir vadinin uç kısmında konumlanan yerleşim ortalama iki hektarlık bir alana yayılmaktadır. Yerleşim ilk olarak yüzey araştırmaları sırasında G. Rollefson, P. Wilke ve L. Quiterno tarafından keşfedilmiştir[292]. İlk kazı çalışmaları 2004 yılında Cheryl Makarewicz

---

[289] C. Becker, "The Analysis Of Mammalian Bones From Basta, A Pre-Pottery Neolithic Site in Jordan: Problems and Potential", **Paléorient**, Vol: 17(1), 1991, s. 61.

[290] Hans G. K. Gebel, M. Muheisen, H. J. Nissen ve N. Qadi, "Late PPNB Basta: Results of 1992", **Central Settlements in Neolithic Jordan** (71-104), Ex Oriente Berlin, 2004.

[291] Yosef Garfinkel, David Ben-Shlomo ve Naomi Korn, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010, s. 3-6.

[292] C. Makarewicz, N. Goodale, P. Rassmann, C. White, H. Miller, J. Haroun, E. Carlson, A. Pantos, M. Kroot, S. Kadowaki, A. Casson, J. T. Williams, A. E. Austin ve B. Fabre, "El-Hemmeh: A Multi-Period Pre-Pottery Neolithic Site in the Wadi El-Hasa, Jordan", **Eurasian Prehistory**, Vol: 4(1-2), 2006, s. 197.

tarafından başlatılan El- Hemmeh, 2005-2007 ve 2010-2011 yıllarında tekrar kazılmış ve yerleşimde PPNA, Geç PPNB ve PPNC evreleri tespit edilmiştir[293]. Yerleşimde kilden ve taştan yapılmış insan figürinleri tespit edilmiştir.

3.4.7. El Khiam

El Khiam, Ölüdeniz kıyısında, Judean Çölü'nde Wadi Khureitun yakınında bulunmaktadır. Beytüllahim'in 12 km güneydoğusunda konumlanmaktadır. Yerleşimde kazılar, 1933'te R. Neuville, 1949'da J. Perrot ve 1962 yılında J. Gonzalez Echegaray tarafından yapılmıştır[294]. Yapılan çalışmalar sonucunda yerleşimde PPNA Dönemi'ne ait buluntular tespit edilmiştir. Yerleşimde kilden ve taştan yapılmış insan figürinleri bulunmuştur.

3.4.8. Ghwair I

Ghwair, Ürdün'ün güneyinde ve Akabe'nin kuzeyinde yer almaktadır. 1.2 hektar büyüklüğünde olan yerleşimde ilk araştırmalar M. Najjar tarafından yapılmış ve PPNB evresine tarihlendirilmiştir. A. H. Simmons ve M. Najjar tarafından 1996 yılında kazı çalışmaları tekrar başlatılarak 1997 ve1998 yıllarında araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Yerleşim, Orta PPNB ve Geç PPNB dönemlerine tarihlendirilmiştir[295].

3.4.9. Gilgal

Gilgal yerleşimleri Jericho'nun yaklaşık 15 km kuzeyinde yer almaktadır. Bu yerleşimler Salibiya havzasının doğu sınırı üzerinde birbirlerine yakın şekilde konumlanmışlardır. Ortalama 10 dönümlük bir alanı kapsayan bu yerleşimler Gilgal I-IV

[293] C. E. White, "**The Emergence and Intensification of Cultivation Practices at the Pre-Pottery Neolithic Site of El-Hemmeh, Jordan: An Archaeobotanical Study"** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Boston University, ABD 2013, s. 27.
[294] J. G. Echegaray, "Nouvelles Fouılles A El Khiam", **Revue Biblique**, Vol: 70(1), 1963, s. 98.
[295] Alan H. Simmons ve M. Najjar, "Ghwair I: A Small, Complex Neolithic Community in Southern Jordan", **Journal of Field Archaeology**, Vol: 31(1), 2006, s. 78.

şeklinde tanımlanmışlardır[296]. Bu yerleşimlerdeki kazılar, 1974'ten 1994'e kadar birkaç sezon dışında Tamar Noy tarafından yapılmıştır. Bu kazılar neticesinde, Gilgal II Geç Natufian, Gilgal I, III ve IV PPNA dönemlerine tarihlendirilmiştir[297]. Yerleşimde taştan yapılmış insan figürinleri keşfedilmiştir.

3.4.10. Jericho

Ürdün'de Rift Vadisi'nin batısındaki dağların eteğinde yer alan bu yerleşim, Ürdün Vadisi'nin yamacında su kaynağı bol ve verimli bir bölgede yer almaktadır. Tell es-Sultan olarak tanınan bu yerleşim İncil'de yer alan Jericho ile ilişkilendirildiği için Jericho olarak bilinmektedir. C. Warren 1873 yılında bu bölgede ilk çalışmaları yürütmüştür. 1907-1909 yılları arasında ise E. Sellin ve C. Watzinger buradaki kazıları gerçekleştirmiştir. Sonraki dönemlerde J. Garstang ve K. Kenyon da bu yerleşimde kazı çalışmalarında bulunmuştur. Kazılar neticesinde Jericho'da Natufian, PPNA, PPNB, PN, Kalkolitik Çağ, Tunç Çağı ve Demir Çağı tabakaları tespit edilmiştir[298]. Yerleşimde çok sayıda kil, kemik ve taştan yapılmış insan figürinleri bulunmuştur.

3.4.11. Kfar HaHoresh

Kfar HaHoresh, Jezreel Vadisi'ne çıkan küçük bir vadinin en başında kuzeye bakan kesiminde, deniz seviyesinden 375 m yükseklikte bulunmaktadır. Kazı çalışmaları 1991 yılında Nigel Goring- Morris tarafından başlatılmıştır[299]. Yerleşimde, Erken, Orta ve Geç olmak üzere PPNB'nin 3 alt evresi tespit edilmiştir[300].

---

[296] Tamar Noy, J. Schuldenrein ve E. Tchernov, "Gilgal, A Pre-Pottery Neolithic A Site in the Lower Jordan Valley", **Israel Exploration Journal**, Vol: 30, 1980, s. 65.

[297] Ofer Bar-Yosef, A. N. Goring-Morris ve A. Gopher, "Region and the History of the Investigations at the Gilgal Sites", **Gilgal: Early Neolithic Occupations in the Lower Jordan Valley, The Excavations of Tamar Noy**, (1-11), Oxbow Books, Oxford 2010.

[298] Kathleen M. Kenyon, "Jericho", **Archaeology**, Vol: 20(4), 1967, s. 271.

[299] Nigel Goring-Morris, "A PPNB Settlement at Kfar Hahoresh in Lower Galilee: A Preliminary Report of the 1991 Season", **Journal of the Israel Prehistoric Society**, Vol:24, 1991, s. 78.

[300] O. Barzilai ve A. N. Goring-Morris, "Bidirectional Blade Production at the PPNB Site of Kfar Hahoresh: The Techno-Typological Analysis of A Workshop Dump", **Paléorient**, Vol: 36(2), 2010, s. 6.

3.4.12. Nahal Oren

İsrail'in Hayfa kentinin 10 km güneyinde Carmel dağının üzerinde yer alan Nahal Oren, Wadi Fallah Vadisi'nin kuzey tarafında bulunmaktadır. Yakınında önemli bir su kaynağı bulunan Nahal Oren yerleşimi bir mağara ve dik eğimli bir terastan oluşmaktadır. Yerleşimde kazı çalışmaları ilk olarak 1941'de M. Stekelis tarafından yapılmış olup, daha sonra 1954-1957 ve 1959-1960 yılları arasındaki kazı çalışmaları M. Stekelis ve T. Yizraely Noy tarafından yapılmıştır[301]. Yapılan bu kazı çalışmalarında, yerleşimde Kebarian, Natufian ve Neolitik Dönemi'in PPNA ve PPNB dönemlerine ait buluntular tespit edilmiştir. Yerleşimde çok sayıda kilden ve taştan yapılmış insan figürini bulunmuştur.

3.4.13. Ras Shamra

Ras Shamra, Akdeniz sahiline yakın bir konumda, Suriye sınırları içerisinde yer almakta olup Lazkiye şehrinin 12 km kuzeyinde bulunmaktadır. 1929 yılında ilk kazılar köylüler tarafından bulunan mezarlık alanda Rene Dussaud ve Claude F. A. Schaeffer tarafından yapılmıştır. Uzun yıllar boyunca devam eden ve bazen savaş nedeniyle ara verilen kazılara son olarak 1978'de Marguerite Yon tekrar başlamış ve kazılar 2000 yılına kadar devam etmiştir. Yon tarafından yapılan yoğun kazı çalışmaları neticesinde yerleşimde, Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem, Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem, Halaf, Ubeyd, Tunç Çağı, Pers Dönemi ve Roma Dönemi'ne ait buluntular tespit edilmiştir[302].

[301] M. Stekelis ve N. Yizraely, "Excavations at Nahal Oren: Preliminary Report", **Israel Exploration Journal**, Vol: 13(1), 1963, s. 1.
[302] Marguerite Yon, **The City of Ugarit at Tell Ras Shamra**, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana 2006, s. 28.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LEVANT BÖLGESİ'NDE ÇANAK-ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK DÖNEM

4.1. Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönemi (PN)

Kilden çanak-çömleklerin üretimi, Neolitik Dönem içerisinde çok önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu olay bir dönemin başlangıcı olup ona adını vermiştir: Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (Pottery Neolithic/PN). Kilden yapılmış çanak-çömlekler dışında içerisinde birçok değişim ve gelişimi barındıran bu dönem geniş bir coğrafyaya yayılmış olup kendi dinamiklerini oluşturmuştur.

1920 ve 1940'lı yıllarda, Levant Bölgesi'ndeki Jericho ve Ras Shamra gibi yerleşimlerin temel tabakalarında keşfedilen çanak çömlek toplulukları PN Dönemi'yle ilgili önemli bulgular sunmuştur[303]. Ayrıca 1950'li yılların başlarında Stekelis'in Yarmuk nehrinin kuzey kıyısındaki Sha'ar Hagolan bölgesinde Yarmoukian Kültürü'nü ortaya çıkarması[304] ve Kaplan'ın Wadi Rabah Kültürü'nü belgelemesi bölgede Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ile ilgili görüşleri güçlendirmiştir[305]. Bu doğrultuda, Kenyon'un Jericho'daki kazısı PNA ve PNB dönemleri gibi bir ayrımı ortaya koymuştur[306]. Perrot'un, 1960'lı yıllarda Munhata'da yürüttüğü kazı tüm önceki yıllardaki kazıları destekleyici kanıtlar sunmuş ve Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'i gözler önüne sermiştir[307].

---

[303] Kenyon, "Jericho", s. 268-275.
[304] Moshe Stekelis, "A new Neolithic industry: theYarmukian of Palestine", **Israel Exploration Journal,** Vol:1,1950, s. 1.
[305] Jacob Kaplan, "Excavations at Wadi Rabah", **Israel Exploration Journal,** Vol: 8, 1958, s. 149.
[306] Kathleen M. Kenyon, "Excavations at Jericho", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol: 84 (1/2), 1954, s. 103.
[307] Jean Perrot, "La Préhistoire Palestinienne", **Supplément au Dictionnaire de la Bible,** Vol: 7, 1968, s. 238.

Garfinkel, Güney Levant'ta PN Dönemi'nin birbirine çok yakın ve ilişkili üç seramik geleneğini (Yarmoukian, Jericho IX (PNA Jericho) ve Nizzanim) içeren tek bir evreden oluştuğunu ifade etmektedir[308]. Bazı araştırmacılar, Levant bölgesindeki PN Dönemi'ni birbirine bağlantılı üç kültürle açıklar: Yarmoukian, Jericho IX, ve Wadi Rabah[309]. Sadece Kafafi, Levant Bölgesi PN Dönemi'ni Geç Neolitik 1 ve Geç Neolitik 2 diye tanımlar[310]. Ancak diğer birçok araştırmacı Levant Bölgesi PN Dönemi'nin esas olarak, Yarmoukian, Jericho IX, Nizzanim, çölde yaşayan gruplar ve Byblos ile Amuq çevresinde var olan iki kuzey kültüründen oluşan, birbirlerine çağdaş kültürler mozaiğinden meydana geldiğini ifade eder[311]. Garfinkel, PN Dönemi'nin birbirine çağdaş kültürlerden oluştuğunu düşünmesine rağmen diğer araştırmacılar bu dönemi ardışık olarak üç kültüre ayırmışlardır: en erken dönem olarak Yarmoukian, daha sonra Jericho IX ve son olarak da Wadi Rabah[312].

PPNB Dönemi'nde insanların iskân ettiği birçok bölge aynı şekilde PN Dönemi'nde de kullanılmıştır[313] (**Şekil 10**). Ancak bu dönemde ilk defa iskân edilen bazı bölgeler de bulunmaktadır: Lübnan'a ait Fenike Kıyısı, Suriye ve Türkiye'de Kilikya kıyıları önemli yerlerdir. Akdeniz iklimine ve zengin bir bitki örtüsü çeşitliliğine sahip bölgelerde ilginç şekilde PPNB Dönemi'nin büyük bir bölümünde iskân edilmemesine rağmen PN Dönemi'nde büyük bir yerleşim ağı görülmektedir. Bu duruma karşın, aynı özelliklere sahip Fenike kıyılarında birkaç yerleşim merkezi görülmektedir[314].

---

[308] Yosef Garfinkel, **Neolithic and Chalcolithic Pottery of the Southern Levant**, QEDEM, Vol:39, Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1999, s. 5-6.
[309] Avi Gopher, "Early Pottery-Bearing Groups in Israel—The Pottery Neolithic Period", **The Archaeology of the Holy Land**, (205–225), Leicester University Press, London ve Washington 1998.
[310] Zeidan Kafafi, "The Pottery Neolithic in Jordan in Connection with Other Near Eastern Regions", **Studies in the History and Archaeology of Jordan III**, (33–39), Department of Antiquities, Amman 1987.
[311] Yosef Garfinkel ve A. M. Miller, **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, Oxford 2002, s. 10-11.
[312] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape**, s. 201.
[313] Edward Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", **Encyclopedia of Prehistory: 8. South and Southwest Asia**, (40–55), Kluwer Academic/Plenum, New York 2002.
[314] Cauvin, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, s. 154.

Kilden yapılmış kaplar, PN Dönemi'nin en ayırt edici özelliğidir. Bölgedeki ilk araştırmacılar, keşfedilen ilk kapların sofistike özelliklerinden dolayı bu kapların daha kuzey bölgelerden geldiğini düşünmüş ancak daha sonraki çalışmalar ve kazılar, Güney Levant Bölgesi'nde yaşayan insanların bunları yapacak yetenek ve bilgiye sahip olduklarını ortaya koymuştur[315]. Bu dönemin en önemli merkezlerinden biri olan Yarmoukian Bölgesi'nde farklı boyutlarda birçok kâse ve kavanoz keşfedilmiştir ancak söz konusu buluntuların birçoğu üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır[316]. Toprak kaplar dışında yontma taş endüstrisine ait malzemeler de bu dönemde önemli bir yer tutar. Bunlar Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e göre bazı önemli değişiklikler göstermektedir. Bölgedeki en önemli buluntu gruplarından biri de Sha'ar Hagolan'da bulunan figürinlerdir[317]. Bunlar, insize (kazıma) bezemeli taşlardan oluşan grup ile kilden yapılmış figürinler olmak üzere iki gruba ayrılır. Kilden yapılmış figürinler kadın ve erkek olmak üzere iki gruptur. Oldukça yüksek düzeyde stilize yapılmış bu figürinlerin içinde aşırı şişman şekilde yapılmış ve vücut hatları belirli olan kadınlar ön plandadır. Gözler çok belirgin biçimde olup kilden yapılmış parçaların özenle yüze eklenmesiyle oluşturulmuşlardır. Bu tip gözler "kahve çekirdeği gözler veya deniz kabuğu gözler" olarak isimlendirilmektedir[318]. Bu deniz kabukları PN öncesi PPNB Dönemi'nde bazı gömülerde de kafatası üzerinde süsleme amaçlı kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar bu göz şeklinin kökeninin tahıl tanesi, hurma çekirdeği veya kadın dişilik organının (vulva) birinden gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür[319].

Bu dönemde Yakın Doğu'da çok büyük neolitik köyler inşa edilmiştir. Bunlar çok çeşitliliğin yanında kompleks topluluklardan oluşmaktadır. Levant Bölgesi'nde de

---

[315] Edwards Banning, "The Neolithic Period: Triumphs of Architecture, Agriculture, and Art", **Near Eastern Archaeology,** Vol: 61, 1998, s. 188.
[316] Avi Gopher ve Ram Gophna, "Cultures of the Eighth and Seventh Millennia BP in the Southern Levant: A Review for the 1990s", **Journal of World Prehistory,** Vol: 7, 1993, s. 311.
[317] Yosef Garfinkel, **The Yarmukians: Neolithic Art from Shahar Hagolan**, Bible Lands Museum, Jerusalem 1999, s. 23
[318] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape**, s. 208.
[319] Garfinkel, **The Yarmukians: Neolithic Art from Shahar Hagolan**, s. 93

bu tür köyler oluşturulmuştur ancak bu tipte en önemli ve büyük yerleşim yeri Anadolu'da bulunan Çatalhöyük yerleşimidir[320].

Bu dönemde Levant Bölgesi mimarisinin en önemli özelliği, tek veya çok odalı dikdörtgen evlerdir ancak yuvarlak planlı evler de hala var olmaya devam etmiştir. Bu yapılarda çoğunlukla kerpiç tuğlalar kullanılmış ve yapılar taş temel üzerine oturtulmuştur. Alçı taşı ve kireç sıva kullanımı var olup ancak PPNB dönemi kadar yoğun değildir. Birçok yapı 10-30 m^2 arası büyüklüğe sahipken, iki katlı ve birden fazla odaya sahip yapılar toplamda 100 m^2lik bir yaşam alanı sunmuştur[321]. Bazı yerleşimlerde depo olarak kullanılmış olabilecek büyüklüğe sahip yapılar da tespit edilmiştir[322]. Sha'ar Hagolan'da yapılan kazılarda, sokak boyunca dizilmiş avlulu evler ve toplu etkinliklere ev sahipliği yapan yapılar tespit edilmiştir[323]. Erken Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (Yarmoukian Dönemi) mimarisi, yuvarlak ve dikdörtgen kulübeler; depolama, çöp atmak için veya çanak çömlek yapımında kullanılan çok çeşitli çukurları da içeren hem yuvarlak hem de dikdörtgen yapılardan oluşmaktadır[324]. Wadi Rabah ve Jericho IX yerleşimlerine ait mimari yapılarla ilgili az bilgi bulunmaktadır. Jericho IX yerleşiminde, birbirinden ayrı taş duvarlar, alçı sıvalı çukurlar, kulübeler, yuvarlak ve yarı toprağa gömülü yapılar mevcuttur[325].

Bu dönemin ekonomisi, çoğunlukla tahıl ve bakliyat tarımı ile evcilleştirilmiş hayvanlara dayanmaktadır. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'in sonlarına doğru Güney Levant Bölgesi'nde zeytinyağı üretimi başlamış olabilir ve ayrıca tereyağı üretimi gibi

---

[320] Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", s. 1-11.
[321] Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", s.42
[322] Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", s.43
[323] Yosef Garfinkel ve David Ben-Shlomo, "Architecture and Village Planning in Area E", **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, (55–70), Oxford 2002.
[324] Zeidan Kafafi, **Jebel Abu Thawwab (Er-Rumman), Central Jordan: The Late Neolithic and Early Bronze Age Occupations**, Monograph of the Institute of Archaeology and Anthropology, Vol: 3, Yarmouk University, Yarmouk, Jordan, Ex Oriente Berlin, 2001, s. 23.
[325] Avi Gopher ve Ram Gophna, **Cultures of the Eighth and Seventh Millennia BP in the Southern Levant: A Review for the 1990s**, s. 322.

süt ürünlerinin işlenmesi aktiviteleri ile ilgili kanıtlar da bulunmaktadır[326]. Bu durum "ikincil ürün devrimi" ile ilgili görüşü destekler niteliktedir[327]. Samarra Kültürü içerisinde, tarım alanlarını genişletmek amacıyla yapay kanalların inşası[328] ve tarım arazilerini sulamak amacıyla Dicle nehrinden faydalanmak için su yollarının açıldığıyla ilgili bazı kanıtlar bulunmaktadır ve bu durum bölgede ilk olarak yapılan sulama etkinliğidir[329]. Tarımı yapılan ürünler ve evcilleştirilmiş hayvanların temel geçim kaynağı olduğu bu dönemde yabani yiyecek kaynaklarının kullanımı devam etmiş, bunun yanı sıra step bölgelerde, zeytin, fıstık ve diğer kuru yemişlerin tüketimi ile ceylan ve yaban eşeği avı yapılmış olabilir[330]. Ancak birçok yerleşimde, sosyal öneme sahip olmasına rağmen, avcılık faaliyetlerinin ekonomiye katkısı sınırlı oluştur. Koyun, keçi ve inek sürülerinin otlatılmasını kapsayan ve geçim ekonomisinin bunun üzerine kurulu olduğu göçebe çoban yaşamı, bu dönemde önemli bir faktördür.

Levant Bölgesi'nde Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de büyük yerleşimler ve küçük köylerden oluşan bir çeşitlilik bulunmaktadır. Genellikle küçük kulübe kalıntılarının bulunduğu çöl ve step bölgeler, çobanlık yapan küçük topluluklar tarafından mevsimlik olarak kullanılmış izlenimi yaratmaktadır. Birçok yerleşimin ekilebilir arazilere yakın yerlere kurulduğu gözlemlenmiştir. Küçük çiftlik ve köylerin daha büyük köylerle olan ilişkisi bir yerleşim hiyerarşisi olduğunu göstermektedir[331]. Yarmoukian Kültürü'ne ait yerleşimler, Akdeniz kıyılarından Ürdün platosuna kadar batı-doğu ekseninde çeşitli ekolojik bölgelere yayılmıştır. Jericho IX yerleşimleri ise, Ölü Deniz'in doğu ve güneydoğu kesimleri ile Ölü Deniz ve Galilee Deniz'i arasındaki Ürdün Vadisi'nde yer alan Shephelah bölgesi ile kıyı düzlükleri üzerine konumlanmıştır. Yarmoukian yerleşimlerinden farklı olarak, Jericho IX yerleşimleri dağlık kesimde ve

[326] Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", s.42.
[327] Andrew Sherratt, "The Secondary Exploitation of Animals in the OldWorld",**World Archaeology**, Vol: 15, 1983, s.95.
[328] Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", s.47.
[329] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape**, s. 212.
[330] Bar-Yosef, Goring-Morris ve Gopher, "Region and the History of the Investigations at the Gilgal Sites", s. 3.
[331] Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", s.41.

Ürdün platosunda daha az bulunmaktadır. Jericho IX yerleşimleri daha güney bölgelerde alçak ve tepelik alanlara yayılmıştır[332].

Bu dönemde konutların boyutları ve planı çekirdek aile yapısıyla uyumlu olmakla birlikte yerleşim düzeni ailelerin oluşturduğu kabile organizasyonunu işaret etmektedir[333]. Daha büyük konutlar ve yapılar daha geniş ailelerin varlığını göstermekle birlikte, bu yapılar malların veya ürünlerin oradan dağıtıldığı büyük depo işlevi de görmüş olabilir. Ticaret ve tarımsal bölgelerin öneminin artması ile beraber Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'in sonuna kadar kabile türü organizasyonların büyük bölgeleri birleştirmeye çalışmış olabileceği görülmektedir[334]. Seramik zanaatının ortaya çıkmasıyla birlikte diğer mesleki alanlarda uzmanlaşma da belirgin hale gelmiştir. Bu dönemdeki damga mühürler, özel mülkiyet kavramı veya anlaşmaların önemli göstergeleridir. Bu dönemde, bir statü göstergesi olma ihtimali olan asa başları dışında, bireylerin resmi politik bir statüleri olduğunu işaret eden başka bir kanıt bulunmamaktadır[335]. Sosyal statünün en önemli göstergelerinden biri olan mezar buluntuları, bu dönemde Güney Levant Bölgesi'nde oldukça azdır.

Levant Bölgesi'nde bu dönemde insanlar tarafından kullanılan doğal kaynaklar yaşadıkları bölgelerde bol miktarda bulunmaktaydı. Bununla birlikte obsidyen, deniz kabukları, bitum, yarı değerli taşlar, çanak-çömlek ve diğer eşyaların karşılıklı değiş tokuşu yapılmaktaydı[336]. Genel olarak, ticari faaliyetlerle ilgili kanıtlar, birçok noktada değiş tokuş ağlarının mevcut olduğunu ve bu ticaretin resmi olmayan şekilde yürütüldüğünü göstermektedir[337]. Eşya değiş tokuşlarının geneli bireysel olarak yapılması ve dengeli bir karşılıklılık durumu içinde gerçekleşmiş olması ihtimali

[332]Yosef Garfinkel, **Sha'ar Hagolan Volume 5, Early Pyrotechnology: Ceramics and White Ware**, Qedem Reports, Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem 2019, s. 14.
[333] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape**, s. 221.
[334] Garfinkel, **Neolithic and Chalcolithic Pottery of the Southern Levant**, s. 7.
[335] Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", s.42.
[336] Gopher, "Early Pottery-Bearing Groups in Israel—The Pottery Neolithic Period", s. 215.
[337] Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape**, s. 225.

bulunmaktadır[338]. Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de yoğun ticaretin yapıldığıyla ilgili kanıtlar az olmasına rağmen, daha büyük ve kompleks bir yerleşim olma yolunda ilerleyen bölgelerde değiş tokuş sisteminin giderek daha önemli hale gelmiş olabileceğiyle ilgili veriler mevcuttur.

4.2. Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Figürinleri

Levant Bölgesi'nde, Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de en fazla dikkat çekici insan figürinleri (**Şekil 11**) ve insize bezemeli çakıl taşı eserler özellikle Yarmoukian Kültürü'ne ait olup Sha'ar Hagolan yerleşiminde bulunmuştur. Bu eserlerin gün yüzüne çıktığı ilk zamanlarda araştırmacılar onlarla ilgili çok ayrıntıya girmeden genel değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu eserlerin birçoğu Garfinkel tarafından yayınlanmıştır[339]. Bu figürin ve çakıl taşı eserlerin sahip olduğu anlam ve toplumsal değer ile önemi konusunda farklı tartışma ve yorumlar mevcuttur. Benzer yorum ve tartışmalar birçok araştırmacı tarafından Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem figürinleri için de yapılmıştır. Söz konusu insan figürinlerinin ana tanrıça inancı, bereket ve verimlilik veya kadının doğurganlığı ile ilgili ritüellerde kullanıldığı şeklinde yorumlar yapılmış ve değerlendirilmiştir[340]. Bu figürin ve eserlerin en belirgin özelliklerinden biri de benzer örneklerinin Anadolu'da bulunmasıdır. Hacılar, Höyücek ve Çatalhöyük'te bulunan ana tanrıça figürinleriyle taşıdıkları benzerliklerinin yanı sıra bazı yerel özellikler de taşımaktadırlar. Bu benzerlikler her iki coğrafyada yaşayan toplulukların birbirleri ile karşılıklı etkileşimlerinin yansımalarıdır. Bu bölümde hem bu benzerliklere değinilecek hem de yerel özellikler irdelenip bunun o dönemki insanlar için anlam ve önemi üzerinde durulacaktır.

---

[338] Brian Peasnall, "Iranian Neolithic", **Encyclopedia of Prehistory, Vol: 8. South and Southwest Asia**, (215–235), Kluwer Academic/ Plenum, New York 2002.

[339] Garfinkel, **The Yarmukians: Neolithic Art from Shahar Hagolan**, s. 18.

[340] Yosef Garfinkel, Naomi Korn ve Michele Miller, "Art from Shaar Hagolan: Visions of a Neolithic Village in the Levant", **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, (188–208), Oxford 2002.

Söz konusu figürinler hakkında yapılan yorum ve ortaya konulan görüşler, bu eserlerin Sha'ar Hagolan'da yüzeyde bulunması ve buluntu kontekstleriyle birlikte değerlendirilme şansı çok az olduğu için tartışmalıdır. Kutsallık, sosyal olaylar ve olguları temsil etme olasılıkları dâhil her türlü şekilde yorumlanmışlardır. O dönem, Stekelis bu figürinlerle ilgili yaygın görüşü takip edip bunların idol olarak kullanıldıklarını ve büyücülük amacıyla yapıldıklarını ifade etmiştir[341]. Sonraki dönemlerde bu figürinlerin sadece sanat amacıyla mı yoksa bereket sembolleri olarak mı kullanıldığı konusunda fikirler yürütmüştür. Stekelis, Paleolitik ve Erken Neolitik dönemlerde var olan kadın figürinlerinde ortak özellik olarak kalça, göğüs ve genital organların abartılı büyüklükte olduğunu ifade ederken bu figürinlerin sonradan tekrar ortaya çıkışını tarım toplumlarına bağlamıştır. Figürinlerin sayısındaki artışın, tarım toplumlarının onları sadece hayvan ve insanlara bereket getirmesi için değil aynı zamanda toprak ve sağladığı ürünleri de arttırması için kullanmalarından kaynaklandığını iddia etmiştir. Stekelis, bu dönemdeki figürinlerin ana tanrıça bağlantılı olduğunu, Yarmoukian Kültürü'ne ait olanların ayrıca bereket için kullanılan kutsal objeler, amulet, kötü varlıklara karşı bir savunma aracı, doğurganlık veya ölü kültü inancının bir öğesi olarak kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir[342].

Yeivin ve Mozel, insize bezemeli çakıl taşı figürinlerin, Sha'ar Hagolan ve Munhata'da bulunan kilden yapılmış kadın figürinlerinin şematik örnekleri olduğunu öne sürmüşlerdir[343]. Bulunan figürinlerin fiziksel görünümünü betimlerken, onların üzerinde bulunan insize çizgileri rahiplerin giydiği bir tür kumaşa benzetmiş, uzatılmış kafa yapısının arka tarafta üç bölümü olan bir maske olduğunu ve figürinlerin alt bölümünde bacakların üzerinde yer alan çizgilerin ise onların aşırı şişman olduğunu vurgulamak için yapıldığını ifade etmişlerdir. Figürinlerin üzerinde yer aldığını iddia ettikleri kumaşların

[341] Stekelis, "A new Neolithic industry: theYarmukian of Palestine", s. 8.
[342] Moshe Stekelis, **The Yarmukian Culture of the Neolithic Period**, Magnes Press, Jerusalem 1972, s. 20.
[343] Ephrat Yeivin ve I. Mozel, "A fossil directeur figurine of the pottery Neolithic A", **Journal of Institue of Archaeology of Tel Aviv University**, Vol:4, 1977, s. 194.

(**Şekil 12 ve 13**) farklı farklı olmasını, ayrı bölgelerde yapılmasına, yapan sanatçının kişisel yeteneklerine ve stil farklılıklarına göre değiştiğini belirtmişlerdir[344].

Çakıl taşı figürinler sadece Sha'ar Hagolan'da değil Byblos ve Munhata yerleşimlerinde de bulunmuştur. Byblos'ta bulunan figürinde yüz bölümü diğer örneklere göre ayrıntılı şekilde işlenmiştir (**Kat. no. 39)**. Belirgin şekilde yapılan gözlerin ortasından paralel inen dikey çizgiler burun yapısını ve onun da altında oyuk şeklinde ağız yapısı belirtilmiştir. Üst yapı alta göre daha dar bir kısım kullanılarak yapılmış ve ortada yatay şekilli çizgi boyun kısmına işaret etmektedir. Figürinin üzerinde çeşitli çizgiler bulunmaktadır. Byblos'ta bulunan bir başka çakıl taşı figürinde, üst kısımda yukarı doğru açıyla verilen çizgilerle gözler belirtilmiştir (**Kat. no. 40)**. Ağız, gözlerin altında orta kısma oyuk şeklinde yapılmıştır. Kafa kısmını vücuttan ayrı göstermek amacıyla ağzın alt tarafına yatay bir çizgi yapılmıştır. Gözler, Yarmoukian Kültürü'ne ait kil figürinlerin gözlerine (deniz kabuğu gözler) benzemektedir. Byblos'taki bu eserlerin benzerlerine, Hacılar yerleşiminde bulunan kireçtaşı figürinler[345] ve Mezraa Teleilat yerleşiminden kireçtaşı figürin[346]örnek verilebilir. Bu eserler, Anadolu ile Levant coğrafyası arasında çakıl taşı figürinlerin kullanımı konusunda da ortak bir nokta olduğunu göstermektedir. Byblos yerleşiminde bu tarzda birçok eser tespit edilmiştir ((**Kat. no. 41, 42, 43 ve 44)**.

Munhata yerleşiminde de ayrıntıları üzerinde durulmuş çakıl taşı figürinler bulunmuştur. Yumuşak kireçtaşından yapılan figürin diğerlerine göre daha özenli ve ayrıntılı işlemelere sahiptir (**Kat. no. 46)**. Bunlar figürinin dört bir yanında görülebilir. Baş kısmı tahribattan dolayı belirgin değildir. Geniş ve derin yatay, dikey ve derin çizgiler giysi olarak değerlendirilmektedir. Hem ön hem arka tarafta giysi betimlenmiştir. Giysi ön kısımda kısa ancak arka kısımda daha uzun olarak yapılmıştır. Alt kısımdaki derin yuvarlak hatlar kalçaları tasvir etmektedir. Benzer şekilde işlenmiş

[344] Yeivin ve Mozel, "A fossil directeur figurine of the pottery Neolithic A", s. 195.
[345] James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.
[346] M. Özdoğan, "Mezraa Teleilat", **Türkiye'de Neolitik Dönem**, İstanbul, 2007, fig: 21.

birçok çakıl taşı figürin bulunmuştur (**Kat. no. 47, 48 ve 49)**. Anadolu'dan benzer örnekler olarak, Çatalhöyük yerleşiminde bulunan mermer kadın figürini[347] ve Hacılar yerleşiminden, kireçtaşı figürinler[348] verilebilir.

Sha'ar Hagolan'da büyük bir buluntu grubunu oluşturan çakıl taşı figürinlerden yumuşak kireçtaşından yapılan figürinler genellikle tam olarak ele geçmiştir (**Kat. no. 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65 ve 66)**. Söz konusu birçok eserde fiziksel ayrıntılar üzerinde özenle durulmuştur. Dört bir yanı da işlenmiş olan figürinlerin kafa kısmındaki gözlerin şekli Yarmoukian kil figürinlerini andırmaktadır. Gözlerin altında yatay bir çizgi ve onun hemen alt kısmında yatay ve çapraz çizgilerle giysi tasvir edilmiştir. Giysi tasviri arka tarafta da devam etmektedir. Altta yer alan yuvarlak çizgiler kalçaları vurgulamaktadır. Başın arka kısmında yer alan dikdörtgen şekil muhtemelen saç veya başa giyilen bir giysiyi tasvir etmektedir. Bu figürinler bütünüyle Yarmoukian kil figürinleri örnek alınarak yapılmış izlenimi taşımaktadır. Bu eserlerin konutlarda çok sayıda çıkması bunların çok güçlü sembolik ve inançsal dürtülerle işlenildiği ve sahiplenildiğini göstermektedir. Anadolu'daki benzerlerine, Çatalhöyük yerleşiminde bulunmuş mermerden yapılmış kadın figürinleri[349] örnek verilebilir.

Noy, Güney Levant Bölgesi'nde bulunan kilden yapılmış oturur pozisyondaki figürinlerin tarımın başlamasıyla birlikte Neolitik Dönem'in ilk zamanlarından itibaren görülmeye başladığını söylemiştir[350]. Duruş ve kültürel bağlam çerçevesinde figürinlerin doğurganlık kültüyle ilişkili olduğunu ve temsil ettikleri sembolik dilin zaman içerisinde

---

[347] James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.

[348] James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.

[349] James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Third Preliminary Report**, 1963, Ant. St. 14, London 1964, PI. XVId.

[350] Tamar Noy, "Seated clay figurines from the Neolithic period, Israel", **Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean**, Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean, The University of Malta, Malta 1985, s. 63.

daha ayrıntılı hale dönüştüğünü belirtmiştir. Cauvin[351] gibi, Noy da erken döneme ait bir tanrıça tanımını benimsemiştir. Tüm bu görüşler içerisinde, Garfinkel söz konusu figürinlerde doğurganlıkla alakalı organların yeterince vurgulanmamasından dolayı onların, ritüellerde her biri farklı tanrısal varlıkları temsil eden araçlar olduğunu ifade etmiştir[352]. Yarmoukian figürinlerinin doğurganlık kültüyle ilişkili olduğu fikrine katılmamaktadır[353]. Çünkü doğurganlıkla ilgili organların bu figürinlerde vurgulanmadığını savunmuştur. Farklı bir bakış açısı getirerek onların dini ritüellerle ilgili olduğunu ve daha önceki döneme (PPNB) ait gelenek içerisinde şekillenen tanrısal varlıkları temsil ettiğini ifade etmiştir[354]. Gimbutas, büyük çoğunluğunu Avrupa coğrafyasından aldığı Neolitik Dönem verileriyle geliştirdiği kapsayıcı çalışmasında, çanak-çömlek parçaları ve figürinlerin üzerinde yer alan motiflerin, işaretler, semboller ve tanrısal simgelerden oluşan Eski Avrupa'nın Büyük Tanrıça'sına ait dinin piktografik metinleri olduğunu öne sürmektedir[355]. Yaptığı çalışmalara Yakın Doğu, özellikle de Yarmoukian figürinlerini de katan Gimbutas, bunların tüm dünyada var olan ana tanrıça inancının yerel tezahürü olduğunu ifade etmiştir.

Gopher ve Orrelle, Sha'ar Hagolan figürin ve çakıl taşı eserlerin yorumlamasında sıra dışı bir bakış açısı geliştirerek bunları cinsiyet ve olgunlaşma kavramları üzerinden değerlendirmişlerdir[356]. Bulunan çakıl taşı figürinleri, "kadını temsil eden" ve "kadın üreme organını temsil eden" olmak üzere iki gruba ayırmışlardır. Kadını temsil edenler, farklı yaş gruplarından kadınlarla ilgili gizli bilgiler içermektedir. Gopher ve Orrelle,

---

[351] Jacques Cauvin, **Naissance de Divinite, naissance de Uagriculture. La revolution des symboles au neolithique**, CNRS Editions, Paris, 1994, s.36.

[352] Avi Gopher ve Estelle Orrelle, "Yarmukian Imagery", **The Archaeology of theHoly Land**, (222–223). Leicester University Press, London and Washington 1998.

[353] Yosef Garfinkel, "The Material Culture in the Central Jordan Valley in the Pottery Neolithic and Early Chalcolithic Periods", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The Hebrew University, Jerusalem, 1992, s. 48-49.

[354] Yosef Garfinkel, "The Yarmukian culture in Israel", **Paleorient,** Vol: 19(1), 1993, s. 115-117.

[355] Marija Gimbutas, **The Language of the Goddess**, New York (NY), Harper Collins, New York 1989, s. 88-90.

[356] Avi Gopher ve Estelle Orrelle, "An Alternative Interpretation for the Material Imagery of the Yarmukian, a Neolithic Culture of the SixthMillennium BC in the Southern Levant", **Cambridge Archaeological Journal**, Vol:6, 1996, s. 265.

eliptik şekilli ve üzerinde sadece insize çiziklerle belirlenmiş gözlere sahip olanların genç kadınları sembolize ettiğini belirtirken, derin insize çizgilerle yapılmış kalçalara sahip ve daha yuvarlak, geniş ve oval şekilli olan çakıl taşı figürinlerin daha olgun kadınları sembolize ettiğini belirtmektedir. Diğer yandan kadın üreme organını temsil eden çakıl taşı objelerin ise farklı üreme evrelerindeki kadın dişilik organını temsil ettiğini iddia etmektedirler. Çakıl taşı üzerinde yer alan tek yarık genç kadınları simgelerken, artan yarık sayısı paralelinde çocuk doğurmanın ve olgunluğun da arttığını belirtmektedirler. Ağ desenine sahip çakıl taşları ise, bu sürecin en son aşamasını ifade eder ve birçok defa doğum yapan olgun kadınları sembolize eder. Bazı çakıl taşlarının üzerinde ilginç şekilde kırmızı boya tespit edilmiştir, bu da kadının gelişimindeki diğer aşamaları işaret etmektedir. Kadını veya onun üreme organını temsil eden çakıl taşı objeler, kadının doğum yapma potansiyelini simgeleyerek onun toplumdaki saygınlığını sembolize etmiş olabilir[357].

Miller, çakıl taşı eserlerin neredeyse herkes tarafından, kilden figürinlerin ise sadece yetenekli uzman kişiler, hatta şamanlar tarafından yapılmış olduğunu ileri sürerek bu konuda daha gerçekçi görüşler ortaya koymuştur[358]. Figürinlerin birçoğunun evlerin içinde kullanıldığını ifade etmektedir. Figürinler, araştırmacılar tarafından doğum adakları, hamilelerin kullandığı nazarlıklar, bireylerin kendi kimliklerini ifade eden objeler veya grupları simgeleyen işaretler olarak değerlendirilmektedir. Miller, bu figürinlerin ana tanrıça inancıyla ilgili olduğunu düşünmekte ve ev ile içindeki insanları koruma, onlara hayatta başarı sağlama, verimliliği arttırma işlevinin yanı sıra, Yarmoukian toplumunun bir simgesi, onu birbirine kenetleyen ve toplumdaki uyumu teşvik eden bir araç görevi üstlendiğini iddia etmektedir.

Tez çalışmamızın en önemli bölümlerinden birini oluşturan Sha'ar Hagolan kil figürinleri, bu dönemin hem inanç hem de stil yönünden en dikkat çekici örneklerini

[357] Gopher ve Orrelle, "Yarmukian Imagery", s. 222.
[358] Michele Miller, "The Function of the Anthropomorphic Figurines: A Preliminary Analysis", **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, 2002, s. 221.

sunmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanan figürinlerde çok belirgin yerel özellikler mevcuttur. Bu yerel özellikler ile Sha'ar Hagolan figürinleri, Çatalhöyük, Höyücek, Hacılar, Çayönü ve Mezraa Teleilat yerleşimlerinde bulunan kadın figürinlerinden ayrılmakta ancak Anadolu ile olan sembolik ve inançsal birlikteliğini devam ettirmektedir. Bölgedeki boğa kültü inancının Sha'ar Hagolan'da ana tanrıça figürinleriyle ortak bir birlikteliğe kavuşturulduğu gözlemlenebilmektedir.

Sha'ar Hagolan'da bulunan figürinin tamamı ele geçmiştir (**Kat. no. 67)** ancak baş bölgesinin bir kısmı, sol kulak ile küpe, sağ kol ve sol ayağın alt kısmı zarar görmüştür. Baş bölgesinde burun ve gözler bulunmaktadır. Yan taraflarda ise üçgen biçimli şekilde kulak ve küpe tasvir edilmiştir. Başın alt kısmında iki derin yatay çizgi bulunmaktadır. Bunlardan üstte olan neredeyse bir kulaktan öbürüne kadar, altta olan ise ön taraftan arkaya enseye kadar uzanmaktadır. Bu iki çizginin neyi ifade ettiği tam olarak açık değildir ve bu konuda farklı yorumlar bulunmaktadır. Anatomik yapı göz önüne alındığında üstteki çizginin ağız olması muhtemeldir. Bir başka yorum ise, bunun boyun kısmında kullanılan bir tür giysi (fular, atkı, eşarp vb.) olduğu yönündedir. Bu durum diğer örneklerde **(Kat. no. 69)** daha net bir şekilde görülmektedir. Başın arka kısmında iki öğe bulunmaktadır. Üstte olan, iki dikey çizgi ile bir yatay çizginin kesişerek oluşturduğu şekildir. Bu şekli Sha'ar Hagolan ve Byblos'ta bulunan çakıl taşı figürinlerin bazılarında da görmek mümkündür (**Kat. no. 46, 49, 50 ve 51**). Altta ise, uzatılmış ve uç kısmı yuvarlatılmış olan bir örtü bulunmaktadır. Bunun toplanmış saç olabileceğiyle ilgili yorumlar da mevcuttur. Kadın figürinin gövde kısmının üst bölümünde asimetrik şekilde iki göğüs bulunmaktadır. Soldaki sağdakinden küçüktür. Sol kolun üst kısmı vücuda yapışık ve alt kısmı ise sağ göğse doğru uzatılmıştır. Parmaklar paralel derin çizgilerle ifade edilmiş ve sağ göğse dokunmaktadır. Göbek deliği alt kısımda küçük bir nokta şeklinde tasvir edilmiştir. Figürinin üzerine kil şeritlerinden yapılmış giysi parçaları aplike edilmiştir. Giysi iki ayrı parçadan oluşmaktadır ve vücudun sağ ile sol tarafına yerleştirilmiştir **(Şekil 12 ve 13).** Her biri göğüs ile kolun arasından başlayıp, omuza doğru çıkıp, sırt bölümünü dolaşıp tekrardan

vücudun önüne, karın bölgesine doğru kıvrılıp sonlanmaktadır. Göğüslerin arasında değil de kenarlarından dolaşan giysi sadece bu örnekte görülmekte olup diğer figürinlerde durum farklıdır. Kalça ve bacak kısmı vücudun en dikkat çeken detayını oluşturmaktadır. Üzerlerinde yer alan derin yuvarlak çizgiler vücuttaki yağ katlarını bir diğer deyişle şişmanlığı, dolgunluğu ifade etmektedir. Bacakların alt bölümü oldukça şematiktir ve ayak veya parmaklar ile ilgili herhangi bir ayrıntı verilmemiştir. Figürin oturur pozisyonda verilmiştir. Özellikle yüzün alt bölümünde, sırt kısmında yer alan giysi parçasının üst bölümünde ve sağ kolun üst tarafında kırmızı boya izlerine rastlanmıştır. Sha'ar Hagolan'da IV no'lu yapı içerisinde bulunmuştur[359]. Sha'ar Hagolan'da buna benzer birçok eser bulunmuştur (**Kat. no. 68, 69, 70, 71 ve 73**). Anadolu'daki benzer örnekleri şu şekildedir: Mezraa-Teleilat yerleşiminden kireçtaşı insan figürini[360], Mezraa-Teleilat yerleşiminden, kireçtaşı insan figürini[361], Çatalhöyük yerleşiminden, kil kadın figürin[362], Konya Bölgesi'nden mermer kadın figürin[363], Hacılar yerleşiminden, kil kadın figürin[364], Höyücek yerleşiminden kil kadın figürin[365], Çatalhöyük yerleşiminden, kil kadın figürin[366], Hacılar yerleşiminden, kil kadın figürin[367], Yalvaç Müzesi Geç Neolitik Çağ dönemine ait kil kadın figürin[368], Neolitik Dönem'e ait kil kadın figürin[369], Köşk Höyük yerleşimden kil kadın figürin[370], Köşk Höyük yerleşimden kil kadın figürin[371], Çatalhöyük yerleşiminden kil kadın figürin[372].

---

[359] Garfinkel, Ben-Shlomo ve Korn, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture**, s. 57.
[360] Karul, Kozbe ve Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu**, s.111.
[361] Özdoğan, "Mezraa Teleilat", **Türkiye'de Neolitik Dönem**, fig: 20.
[362] James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Third Preliminary Report**, 1963, Ant. St. 14, London 1964, PI.XXIIIa.
[363] D. Biernoff, "A Stone Figurine from the Konya Region of Turkey", **Antiquity XL**, London 1966, PI.XV, s. 63.
[364] James Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", **Antolian Studies**, Vol:11, London 1961, fig: 11.
[365] Refik Duru, **MÖ. 8000'den MÖ. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altı Bin Yılı**, İstanbul 2008, Res. 175.
[366] Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", PI.XXIIIc.
[367] Mellaart, **Excavations at Hacılar**, PI. CLXXIV.
[368] Yalvaç Müzesi Sergi Kataloğu, Isparta 2004, s. 229.
[369] J. Thimme, "Kunst Der Kykladen -Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr." Published by **ICOM**, 1976, s. 555.

Sha'ar Hagolan yerleşiminde figürin başları da bulunmuştur (**Kat. no. 74, 75, 76, 77 ve 78**) ancak bu figürinlere ait gövde kısımları eksiktir. Bu figürin başları da diğer figürinler ile aynı yüz tiplerine sahiptir. Uzatılmış kafa ve deniz kabuğu gözler sabit şekilde tüm figürin başlarında uygulanmıştır. Sha'ar Hagolan ve çevresinde bulunan figürinlerin en önemli özelliği uzatılmış kafa şekli, gözler ve giydikleri iki farklı çeşit kıyafettir. Uzatılmış kafaya sahip kadın figürini örnekleri Anadolu'da da bulunmaktadır. Ancak bu bölgede bulunan örneklerin kafa yapısı üzerinde, eğimli deniz kabuğu şekilli gözler, çıkıntılı burun, kulaklar, küpeler ve en önemlisi de boyun kısmında atkı, fular vb. bir giysi bulunmaktadır. Kadın figürinleri oturur şekilde verilmiş ve kalça ile bacak bölümleri dolgun tasvir edilmiştir. Figürinler üzerinde bu dolgun kısımlar derin çizgilerle şekillendirilmiş yağ katmanlarıyla gösterilmiştir. Tüm bu veriler ayrıntılı ve bütüncül şekilde değerlendirildiğinde, Anadolu etkisiyle bu bölgeye gelen boğa kültünün ve onun temsil ettiği erkek tanrı inancının ana tanrıça inancıyla birleşimini görmekteyiz. Ana tanrıça Anadolu'daki haliyle dolgun ve oturur pozisyonda hatta bazen vahşi doğaya ait yırtıcı hayvanlarla birlikte ifade edilmiştir. Ancak Sha'ar Hagolan'da bulunan ana tanrıça temsili kadın figürinlerinde baş bölümü çok farklıdır. Mask şeklinde işlenmiş ve gövde yapısı üzerine aplike edilmiştir. Sadece bu bölgeye özgü yerel bir özellik olarak aplike edilen baş kısmı uzatılmış şekilde görülmektedir. Bu uzatılmış kısım erkek tanrı inancının yansıması olarak fallusu temsil etmektedir. Fallus ana tanrıça figürinine aplike edilerek iki gücün tek bedende var olması sembolize edilmiştir. Böylelikle Yakın Doğu coğrafyasında var olan düşünceyle paralel olarak erkek tanrı ön planda tutulmaya çalışılmıştır. Yukarı doğru sivrilen kafa yapısı üzerinde var olan eğimli gözler yine önceki dönemlerde Jericho'da mezarlarda gördüğümüz kafataslarına uygulanan deniz kabuğunu temsil etmektedir. Burada eski gelenek ve inançların kaybolmadığına sadece dönüştüğüne şahitlik etmekteyiz. Atalarının kafataslarını süsleme ritüelinde kullandıkları deniz kabukları artık ana tanrıça ve erkek tanrı inancının bir parçası haline dönüşmüştür.

---

[370] U. Silistreli, "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar", **Belleten** 206, Ankara 1989, Lev. II, s. 370.

[371] Silistreli, "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar", s. 3-4.

[372] Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", PI.XXIVa-d.

Ataerkilliği ve erkek tanrıyı simgeleyen ve fallus şeklinde tasvir edilen bir maskla şekillendirilen ana tanrıça figürinlerinin boyun kısımları yoktur. Bunun nedeni baş kısmına gelen, mask şeklinde yapılmış fallusu temsil eden kısmın deri olarak düşünülmüş olmasıdır. Boynu kapatan bu kısım, yukarıdan aşağıya doğru gelen derinin alt kısımda kalan bölümüdür. Ayrıca söz konusu figürinlerde boğa kültünün yansımaları da görülmektedir. Gövde kısmına gelen iki parçalı veya tek parçalı giysi türleri boğa derisinden yapılmış şekilde tasvir edilmiştir. Bu duruma ek olarak, bu biçime sahip birçok figürininin üzerinde kırmızı boya izi tespit edilmiştir. Kırmızı boya boğa kanını temsil etmektedir. Boğa kültünün yansımalarına figürinlerde bu şekilde rastlanılmıştır. Bu durum, ana tanrıça inancı ile ataerkil inancın tek bir kültsel objede buluşmasını pekiştirmektedir.

Bu dönemde Levant Bölgesi'nde sayısı kadın figürinleri kadar çok olmasa da belirli sayıda erkek figürini bulunmuştur (**Kat. no. 80 ve 81**). Bunlardan Munhata yerleşiminde bulunan örnek kilden yapılmış ve baş ile bacak kısımları bulunamamıştır. Silindirik bir vücuda sahip olan figürinin sağ kolu bilekten kırılmış şekilde göğüs bölgesinin sol tarafına konumlandırılmıştır. Parmaklar birbirine paralel çizgilerle tasvir edilmiştir. Vücudun alt yarısında ön tarafta erkek genital bölgesi gösterilmiştir. Sol kol aşağı doğru gelerek fallusu kavramaktadır. Arka tarafta ise kalça çıkıntılı halde verilmiştir ve ortasından derin bir çizgi ile anatomik ayrıntı pekiştirilmiştir. Bacaklar birbirine bitişik halde verilmiştir. Sha'ar Hagolan yerleşiminde bulunan figürinin yine bazı kısımları eksiktir. Silindirik şekilli figürinin alt bölümünde erkek genital bölgesi ifade edilmiştir. Bu figürin Natufian Dönemi fallus örneklerinin Neolitik Dönem'e yansımasını ifade etmektedir. Gerçekçi bir betim sunma amacıyla fallusun ucunda nokta şeklinde bir iz oluşturulmuştur.

Sha'ar Hagolan yerleşiminde bulunan ve kilden yapılan bir figürin, ait olduğu dönem açısından benzersiz bir örnektir (**Kat. no. 82**). Figürinin sağ kolu ve alt bölümü zarar görmüştür. Oturur pozisyonda verilen figürin öne doğru eğilmiş ve başı dizlerinin üzerinde tasvir edilmiştir. Her iki taraftan uzanan kollar dizlerin üzerinde durmaktadır.

Kalça ve bacak bölümleri abartılı şekilde ifade edilmiştir. Figürinin üzerinde Yarmoukian Kültürü'ne özgü giysi bulunmaktadır. Anadolu'da da bu şekilde farklı pozisyonlarda tasvir edilen kadın figürinleri bulunmaktadır. Bu tip figürinlere, Hacılar yerleşiminden iki adet kil kadın figürin örnek verilebilir[373].

Bu dönemde Wadi Rabah Kültürü içerisinde, göbek ve kalça bölümleri dolgun değil de daha ince ve baklava dilimi şeklinde tasvir edilmiş kadın figürini örnekleri de mevcuttur (**Kat. no. 83 ve 84**). Bunlardan Hagoshrim yerleşiminde bulunan örnek kireçtaşından yapılmıştır. Üst kısmı eksik olan figürinde gövde ve bacaklar baklava dilimi şeklinde ince tasvir edilmiştir. Üstte göbek deliği bir oyukla ifade edilmiş, hemen onun altında vücudun alt kısmını belirtmek amacıyla yatay bir çizgi yapılmış ve bacak kısımları kenarlardan inen yatay çizgilerle verilmiştir. Bacak kısmının ortasına yapılan çizgi ise kadın genital bölgesini ifade etmektedir. Yarmoukian Kültürü'ne ait geleneksel tiplemeden farklı olarak bel bölgesi ince yapılmıştır. Bu dikkat çeken bir detaydır. Bu tip vücut hatlarına sahip örneklere Anadolu coğrafyasında da rastlamak mümkündür. Höyücek yerleşiminde bulunan kil kadın figürin[374] ve Hacılar yerleşiminde keşfedilen kil kadın figürin[375], bu stilde yapılmış figürinlere örnek olarak gösterilebilir. Levant Bölgesi'nde Wadi Rabah Kültürü içerisinde farklı stillerde yapılmış insan figürinlerine bir örnek de Neve-Yam yerleşiminde bulunmuştur (**Kat. no. 86**). Bu figürin Neveh-Yam yerleşimine yakın bir konumda sahilde bulunmuştur. Epidiyorite benzer bir taştan yapılmıştır. Bu taşın Neve-Yam yerleşimine özgü olmadığı Kıbrıs, Lübnan veya Kuzey Suriye'ye ait olabileceği ifade edilmiştir. İsrail'de bulunan diğer örneklere benzemeyen figürinin cinsiyeti belirlenememiştir. Figürinin ön tarafı dışbükey arka tarafı ise düzdür. Kafa yapısı cepheden bakıldığında kare şeklindedir ve kenarları oval hale getirilmiştir. Gözler iki belirgin oyuk şeklinde yapılmış olup içi muhtemelen başka bir malzemeyle doldurulmuştur. Ağız kısmı düz bir çizgi ile belirtilmiştir. Kollar gövdenin ön yan tarafına yapılmış çizgilerle belirtilmiştir. Bel bölgesi daraltılarak verilmiş ve alt kısımda

[373] Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau"**,** fig: 19 ve 20.
[374] Duru, **MÖ. 8000'den MÖ. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altı Bin Yılı**, Res. 182a.
[375] Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau"**,** fig, 5.

bacak ile kasık bölgesi, ortadan dikey bir çizgi ile belirtilmiştir. Ayak kısmı düz bir biçimde sonlandırılmıştır. Asılması veya bir yere bağlanması amacıyla figürinin boyun kısmına "T" şeklinde delikler açılmıştır. Mezraa-Teleilat yerleşiminden bulunan kireçtaşından insan figürinini anımsatmaktadır[376].

Kemikten yapılmış insan figürinleri de bu dönemde bulunan eserler arasındadır (**Kat. no. 87 ve 88**). Bunlardan Neveh-Yam yerleşiminde bulunan ve sığıra ait uyluk kemiğinden yapıldığı tespit edilen kadın figürini şematik biçimde tasvir edilmiştir. Bazı kısımları eksiktir. En üst bölümde gözleri ifade etmek amacıyla geniş bir alan ayrılmıştır. Gözbebekleri yuvarlak ve belirgin şekilde işlenmiştir. Gözlerin alt ve üst kısımlarında kirpikler tasvir edilmiştir. En üstte kırık bölümde kirpiklere benzer çizgiler, saç veya baş örtüsü tasviri olarak değerlendirilmektedir. Burun, ağız ve göğüsler işlenmemiştir. Gözlerin altında yukarı doğru uzanan üçgen şekiller ağaç, palmiye yaprakları veya buğday demeti olarak yorumlanmaktadır. Onun altında verilen üç şerit halinde çizgiler kemer olabilir. Onun da altında çapraz çizgili bir alan mevcuttur. En altta kabaca verilen üçgen şekil muhtemelen kasık bölgesini belirtmektedir. Onun altında herhangi bir çizim veya şekil verilmemiştir. Kemikten yapılmış figürinlere Anadolu'da, Höyücek yerleşiminde bulunan kemik insan figürinleri[377] örnek verilebilir[378].

4.3.Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Önemli Yerleşim Merkezleri

Levant Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem yerleşim yerleri, İsrail'in çeşitli bölgelerinde bulunmaktadır: Merkez Ürdün Vadisi (Shaar Hagolan, Munhata ve Hamadiya), Jezreel Vadisi (Megiddo ve Hazorea), Aşağı Galilee Bölgesi (Tell Qishion), Samarria Tepeleri (Kuzey Tell Farah ve Nahal Qanah Mağarası), Kıyı Bölgesi

[376] Özdoğan, "Mezraa Teleilat", fig: 21, 2.
[377] Refik Duru ve G. Umurtak, **Höyücek, 1989-1992 Kazılarının Sonuçları**, Ankara TTKY, 2005, s. 176, 7.
[378] Refik Duru, " Burdur Bölgesi'nden Yeni Bir İdol Tipi". **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Neighbours, Ankara Studies in Honour of Nimet Özgüç**, 1993, PI. 30, 2-3-4.

(Habashan Caddesi), Judaean Çölü (Wadi Murabaat Mağarası). Bu bölgelerin neredeyse tümü Akdeniz iklim bölgesi içerisinde yer almaktadır. Sadece Wadi Murabaat güney kesimin ilerisinde, Judaean Çölü'nün kurak alanı içerisinde yer almaktadır. Bu bölgenin, mağaraların bulunduğu bir alan olması ve burada sadece birkaç çanak-çömlek parçası bulunmasından dolayı ara sıra iskân edilen bir yer olması muhtemeldir[379].

4.3.1. Habashan Caddesi

Bu bölge Yarkon nehri kıyısının 500 m güneyinde yer almaktadır. 1950-1952 yılları arasında, Kaplan tarafından[380] üç kazı sezonu boyunca bu bölgede kazı çalışmaları yürütülmüş ancak bunlarla ilgili çok kısa raporlar yayınlanmıştır[381]. Bölgede, herhangi bir yapı kalıntısı olmayan üç tabaka ortaya çıkarılmıştır ve tarihlendirmeleri şu şekildedir (en yukarıdan aşağıya doğru): 1. Tabaka: Erken Bronz Çağ Evresi, 2. Tabaka: Wadi Rabah, 3. Tabaka: Yarmoukian Kültür Tabakası[382]. Yarmoukian yerleşimi alüvyal toprak tabakasının üzerinde yer almakta ve yerleşimde ortalama 20 adet çukur tespit edilmiştir. Yerleşimde, çanak-çömlek parçaları, çakmaktaşı aletler ve figürinler bulunmuş olup, bunlar Sha'ar Hagolan'da Stekelis tarafından bulunanlarla benzerlik göstermektedir[383]. Habashan Caddesi kazıları, Yarmoukian Kültürü'nün coğrafi yayılım alanını kıyı bölgesine kadar genişletmesi ve stratigrafik olarak da Wadi Rabah Kültürü'nün öncesinde yer aldığını göstermesi açısından son derece önemli bir kazıdır.

4.3.2. Hamadiya

Hamadiya (Khirbet es-h Soda) Bölgesi, Merkez Ürdün Vadisi'nin bir parçası olan Beth Shean Vadisi içerisinde yer almaktadır. Bölge, Munhata yerleşiminin 10 km güneyinde ve deniz seviyesinin ortalama 200 m altında bulunmaktadır. Hamadiya gibi

---

[379] Garfinkel, **The Yarmukian culture in Israel**, s. 118.
[380] Jacob Kaplan, **"The Neolithic and Chalcolithic Settlements in Tel Aviv and its Environs"**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The Hebrew University of Jerusalem, Kudüs, 1954, s. 25.
[381] Jacob Kaplan, "The Archaeology and History of Tel Aviv - Jaffa. Tel Aviv", **The Biblical Archaeologist**, Vol: 35, 1959, s. 12.
[382] Garfinkel, **The Yarmukian culture in Israel**, s. 119.
[383] Garfinkel, **The Yarmukian culture in Israel**, s. 120.

Merkez Ürdün Vadisi'ndeki diğer birkaç Neolitik Dönem yerleşim bölgesi de Ürdün'deki akarsu kollarının batı kesimlerinde veya Ürdün'e bitişik konumda bulunmaktadır. Coğrafik anlamda benzer bir durum tarihöncesi yerleşim yerleri olan Ghesher, Tell Ali, Munhata, Sha'ar Hagolan ve Tell Tsaf'da da görülebilir[384]. Bu yüzden, bu bölgeler Ürdün Vadisi içerisinde bulunan akarsuların deltalarında konumlanmıştır. Bu durumun nedenini açıklayan geleneksel görüş, söz konusu bölgelerdeki toprağın tarım ve ekip biçme işleri için uygun ve avantajlı olduğunu belirtir[385]. Ayrıca nehir vadileri farklı bölgeler arasındaki ulaşım için çok önemli avantajlar sağlamaktadır. Bu yüzden tarihöncesi önemli yerleşim merkezleri Ürdün Vadisi'nde kuzey-güney yönlü konumlanmış ve ulaşım imkânlarından en üst seviyede faydalanmaya çalışmıştır. Bölge, orada yaşayanlar için kireçtaşı, çakmaktaşı, bazalt ve çanak-çömlek üretimi için kil toprak gibi hammaddeleri bol miktarda sunmuştur[386]. Yakınlardaki Harod ve Ürdün Vadileri, balık, su kuşu, diğer kuşlar ve yabani hayvanlar gibi su faunasına ait birçok yiyecek kaynağını bol miktarda sağlamıştır. Bunlara ek olarak, su kaynakları, Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de tamamen evcilleştirilen keçi ve koyun sürüleri için de çok önemliydi. Bu yerleşim yeri ilk defa 1945 yılı civarında, Beth Shean Vadisi'nde yoğun arkeolojik çalışmalar yürüten Nehemiah Zori tarafından keşfedildi ve bu çalışmalar neticesinde Zori, Neolitik ve Kalkolitik Dönem'e ait birçok yerleşim yeri hakkında rapor hazırlamıştır[387]. 1950'li yıllarda bulunan yüzey buluntuları tarafından yayımlanmıştır[388]. Zori'nin çalışmaları, Kibbutz Hamadiya yakınlarında, Ürdün Vadisi'nin 2-2.5 km batısında iki neolitik bölgeyi ortaya koymuştur. Bunlardan biri, ortalama 20 hektarlık bir alan ve çevresine yayılmış birçok kalıntıdan oluşan El-Khirbet es-Soda'dır. Bölgede ok

---

[384] Garfinkel ve Miller, **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, s. 15.

[385] M. Prausnitz, "The First Agricultural Settlement in Galilee", **Israel Exploration Journal**, Vol: 9, 1959, s. 167.

[386] Yosef Garfinkel, Talia Goldman, Danny Rosenberg, Anna Eirikh-Rose ve Zinovi Matskevich, " Hamadıya In The Central Jordan Valley: A Yarmukian Pottery Neolithic Site (1964)". **Tel Aviv University Sonia And Marco Nadler Institute of Archaeology Monograph Series,** Number 36, 2017, s. 455.

[387] N. Zori, "Neolithic and Chalcolithic Sites in the Valley of Beth Shan", **Palestine Exploration Quarterly**, Vol: 90, 1958, s. 44.

[388] N. Zori, "Survey of the Beth Shan Basin", **Bulletin of the Israel Exploration Society,** Vol: 18, 1954, s. 78.

başlarının yanı sıra gri çakmaktaşları, baltalar ve kazıyıcılar bulunmuştur[389]. İnsize bezemeli çanak-çömlek parçaları da tespit edilmiştir. İnsize balıksırtı motifi (zikzak) bezemeli çanak çömlekler, 1949'da Sha'ar Hagolan'da Stekelis tarafından yapılan kazılardan itibaren ortaya çıkmaya başlamış ve bu yüzden Zori tarafından bu bölgede toplanan çömlek parçaları, açık bir şekilde bu bölgenin Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü'ne ait olduğunu göstermektedir[390]. Ayrıca, 1964 yılında Kaplan tarafından da bölgede bir yıllığına kazı çalışmaları yapılmıştır[391]. Ortalama 100 m^2lik bir alanı kapsayan tek tabakalı bu yerleşimde çukurlar, fırınlar ve ateş yakılan yerler rapor edilmiş olup herhangi bir yapı tespit edilememiştir. Kazı alanının dışında, zengin çakmaktaşı buluntulara sahip bir nokta tespit edilmiş olup, kazıyı gerçekleştiren bilim insanı burada yaklaşık 300 adet orak benzeri bıçağın bulunduğunu ifade etmiş ve burayı bir orak atölyesi olarak nitelendirmiştir[392]. Yerleşimde çok sayıda kil ve taş figürin bulunmuştur.

4.3.3. Hazorea

Bölgede yapılan kazı çalışmalarında, Yarmoukian Kültürü'ne ait balık sırtı (zikzaklı) çizgilerle bezemeli birkaç adet çanak-çömlek parçası bulunmuştur[393]. Bu parçalardan bağımsız olarak, kazıda ele geçen bir çanak-çömlek malzeme grubunun sözde "Hazorea Kültürü" diye adlandırılıp[394] ve bu şekilde yayınlanmasına rağmen bunların hepsinin Yarmoukian Kültürü'ne ait tipik eserler olduğu tespit edilmiştir.

---

[389] Zori, "Neolithic and Chalcolithic Sites in the Valley of Beth Shan", s. 49.
[390] Stekelis, **The Yarmukian Culture of the Neolithic Period**, s. 23.
[391] Jacob Kaplan, "Hamadiyah", **Revue Biblique**, Vol: 72, 1965, s. 543.
[392] Jacob Kaplan, "Ha-Bashan Street", **New clopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, IV 1451-1452**, Jerusalem and New York Israel Exploration Society and Carta, Simon and Schuster, 1993, s.32.
[393] E. Anati, " Hazorea (Notes & News)", **Israel Explorationnal**, Vol: 21, 1971, s. 172.
[394] E. Anati, M. Avnimelech, N. Hass ve E. Meyerhof, "Hazorea I", **Archivi 5**, Brescia Edizioni del Centro, 1973, s. 6.

4.3.4. Kuzey Tell Far'ah

Günümüzde Filistin'in Nablus şehrinin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Orta Kalkolitik Dönem'e ait olduğu değerlendirilen tabakada, daha sonraki dönemlere ait buluntularla karışık halde, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e ait tipik buluntular keşfedilmiştir. Bunların arasında çanak-çömlek parçaları ve çentikli oraklar bulunmaktadır[395].

4.3.5. Megiddo

Megiddo (modern adıyla Tell el-Mutesellim), dağ yamacının bir kesiminde, Jezreel Vadisi'ne bitişik konumda bulunan Carmel Range'in doğu tarafında bulunan küçük tepelerin üzerinde konumlanmaktadır. Bir zamanlar 50 hektarlık bir alanı kapsadığı düşünülen Megiddo'nun, son kazılarda daha küçük bir alanı kapsadığı fark edilmiştir.[396] Tell Megiddo yerleşiminin temelinde Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü'ne ait bir yerleşim yeri tespit edilmiştir[397]. Kazıdan elde edilen çanak-çömlek parçaları, çakmaktaşı aletler ve bir adet figürin, sonraki tabakalar olan XX ve XIX'den olan buluntularla karışık halde bulunmuştur ve bahsi geçen sonraki tabakalar Kalkolitik Dönem'e ait olarak değerlendirilmiştir[398]. Daha sonradan bu buluntulara ilişkin yapılan değerlendirme ve tartışmalar Yarmoukian tabakasının anlaşılmasına pek katkıda bulunmamıştır[399].

4.3.6. Munhata

Munhata yerleşimi, İsrail'de Tiberias Gölü'nün 11 km güneyinde ve 215 m deniz seviyesinin üzerinde bulunmaktadır. Bu bölgede yaklaşık 2050 m^2lik bir alan kazılmış

[395] R. D. Vaux ve A. M. Steve, "La première campagne de fouilles à Tell el-Far'ah, pres Naplouse", **Revue Biblique,** Vol: 54, 1947, s. 394.
[396] A. Kempinski, **Megiddo, A City-State and Royal Center in North Israel,** Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie Band 40. Munich, Verlag C.H. Beck, 1989, s. 25.
[397] G. M. Shipton **Notes on the Megiddo Pottery of Strata VI-XX**, Ancient Oriental Civilization, Vol: 10, University of Chicago Press, Chicago 1939, s. 7.
[398] G. Loud, **Megiddo II, Seasons of 1935-39**, The University of Chicago Press, Chicago 1948, s. 18.
[399] W. F. Albright, "Book Review Megiddo II Seasons of 1935-1939". **American Journal of Archaeology,** Vol: 53, 1949, s. 213.

olup stratigrafi sonuçları şu şekildedir: 1. Tabaka: Erken Bronz I yerleşimi, 2a Tabakası: Wadi Rabah yerleşimi, 2b Tabakası: Yarmoukian Kültürü yerleşimi, 3a Tabakası: Aralık, 3b-6 Tabakaları: tipik PPNB Dönemi yerleşimleri[400]. Yarmoukian yerleşimi tabakasında, beş yuvarlak yapı, 50 çukur ve bir adet mezar ortaya çıkarılmıştır. Kazıya ait ilk raporlarında Perrot, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü tarihlendirmesi hakkında, Sha'ar Hagolan Evresi ve Munhata-Ghrubba Evresi diye bir görüş ortaya atmıştır[401]. Ancak çömlek analizlerinin final raporları, 2b tabakası boyunca elde edilen buluntuların homojen yapısını ortaya koymuştur. Yerleşimde kil, taş ve kemikten yapılmış insan figürinleri keşfedilmiştir.

4.3.7. Nahal Qanah Mağarası

Günümüzde Filistin'in Nablus şehrinin güneyinde bulunan bu yerleşimde, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü'ne ait buluntular, karstik özellikler gösteren bu mağaradan herhangi bir stratigrafik veri elde edilmeden çıkarılmıştır[402]. Bölgede, belirgin bir profil sunan ve iyi korunmuş pişirme kapları ve birkaç adet çakmaktaşı alet bulunmuştur[403].

4.3.8. Sha'ar Hagolan

Sha'ar Hagolan, Merkez Ürdün Vadisi'nin doğu kısmında, Galilee Denizi'nin yaklaşık 1.5 km güneyinde, deniz seviyesinin yaklaşık 200 m altında bulunmaktadır. Yerleşim yeri, Yarmuk nehrinin kuzeybatı kıyısı boyunca uzanmaktadır. Arkeolojik kalıntılar yaklaşık olarak 20 hektarlık bir alana yayılmaktadır ve bu durum yerleşimi, Levant Bölgesi'nde zamanının en büyük yerleşimi haline getirmektedir[404]. Sha'ar Hagolan, ilk defa 1940'lı yılların başlarında, Kibbutz Sha'ar Hagolan üyeleri tarafından

[400] Perrot, "La Préhistoire Palestinienne"**,** s. 288.
[401] Perrot, "La Préhistoire Palestinienne"**,** s. 293.
[402] A. Gopher, T. Tsuk, S. Shalev ve R. Gophna, "Earliest Gold Artifacts in the Levant", **Current Anthropology**, Vol: 31, 1990, s.436.
[403] A. Gopher ve T. Tsuk, **Ancient Gold, Rare Finds from the Nahal Qanah Cave**, Israel Museum Catalogue, Vol: 321, The Israel Museum, Jerusalem 1991, s. 21.
[404] Garfinkel, Ben-Shlomo ve Korn, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Cultures**, s. 10.

keşfedilmiştir. Kibbutz üyeleri, havanelleri, değirmentaşları, taş kâseler, çakmaktaşı aletler, çanak-çömlek parçaları ve figürinlerden oluşan büyük bir buluntu grubunu toplayıp kibbutzda yataklarının altındaki sandıklarda muhafaza etmişlerdir[405]. Üyeler, çadırlarda veya küçük kulübelerde yaşamışlardır. 1948'deki savaş esnasında kibbutz ağır bombardıman altında kalıp yanmış ve bunun neticesinde birkaç gün boyunca terk edilmiştir. Figürinlerden birinin üzerinde yer alan yanık izi bu saldırılardan kalmıştır[406]. Sha'ar Hagolan, 1948-1952 yılları arasında Kudüs Hebrew Üniversitesi'nden Prof. Moshe Stekelis tarafından yürütülen kazı çalışmaları sayesinde arkeoloji dünyasında bilinir hale gelmiştir[407]. Bu kazılarda, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü'ne ait kalıntılar sıklıkla alüvyonal tabakanın 1-1.5 m altında bulunmuştur[408]. Yarmoukian Kültürü'ne ait tabakanın kalınlığı 30-60 cm. arasındadır[409]. Stekelis, yaptığı çalışmalarda iki yuvarlak kulübe, bir mezara ait kalıntılar, çakmak taşı aletler, sanat objeleri ve çanak-çömlek parçaları keşfetmiştir[410]. 1940'lı yılların başlarından itibaren Kibbutz Sha'ar Hagolan'da yaşayan insanlar kendi tarlalarında ortaya çıkan eski kalıntılara ve nesnelere büyük bir önem atfetmişlerdir. Çiftçilik, ağaç dikimi, toprakaltı su borularının yerleştirilmesi ve şu an kullanılmayan balık havuzları ile ilgili yapılan çalışmalarda birçok buluntu elde edilmiştir[411]. Alanda ortalama 60 yıl boyunca sistematik olarak eski kalıntı ve buluntu arama çalışmaları yapılmıştır. Bu uzun süreli etkinlik, öğrenciler, veliler ve orda bulunan diğer kişiler tarafından öğlen aralarında ve hafta sonlarında yapılmıştır. Bu ve benzeri çalışmalar sayesinde Sha'ar Hagolan yerleşim yeri dünyada en ayrıntılı şekilde incelenen ve araştırılan arkeolojik alanlardan biri olmuştur.

---

[405] Garfinkel, Ben-Shlomo ve Korn, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Cultures**, s. 12.
[406] Garfinkel, **The Yarmukian culture in Israel**, s. 118.
[407] Moshe Stekelis, **The Yarmukian Culture of the Neolithic Period**, The Magnes Press, Jerusalem 1972, s. 11.
[408] Moshe Stekelis, "The Stratigraphy of the Yarmukian Culture", **Bulletin of the Israel Exploration Society**, Vol: 18, 1954, s. 185.
[409] Garfinkel, "The Yarmukian culture in Israel", s. 115-117.
[410] Stekelis, **The Yarmukian Culture of the Neolithic Period**, s. 12.
[411] Garfinkel, Ben-Shlomo ve Korn, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Cultures**, s. 15.

Kibbutz Sha'ar Hagolan sakinleri bölgenin ve orada buldukları arkeolojik buluntuların önemini fark edip 1952 yılında, bir sığınakta, buldukları arkeolojik eserleri resmi olarak sergilemişlerdir. Burası, İsrail'in ilk tarihöncesi müzesi olmuştur. Ünlü antropolog Robert Ardrey de bu müzeden "Territorial Imperative" kitabında bahsetmektedir[412]. 1970'li yıllarda, günümüzde hala bu müzeye ev sahipliği yapan büyük bir bina inşa edilmiştir[413]. Daha sonrasında bölgedeki yüzey buluntuları sürekli olarak bu müzeye taşınmıştır. Yehuda Ruth, 1990'lı yılların başlarından ölümüne kadar müzenin kurucusu, küratörü ve yerel uzmanlığı görevini yürütmüştür. Kendisinin arkeoloji alanında herhangi bir eğitimi olmamasına rağmen yıllar içerisinde aşırı bir bilgi birikimine ulaşmış, hatta Kibbutz'da yayınlanan yerel bir gazetede arkeoloji alanında muhabirlik yapmıştır. Kibbutz üyelerinde bulunan arkeolojik buluntuları alıp müzeye kazandırma konusunda oldukça ısrarlı ve baskın bir figür olmuştur. Bu yüzden müzede sergilenecek oldukça fazla buluntu toplanmıştır. Ancak burada olumsuz bir durumu belirtmek gerekir ki elde edilen buluntular müzeye getirildikten sonra suda yıkanmış ve metal fırçalarla temizlenmiştir[414]. Böyle profesyonel olmayan bir temizlik süreci sonucunda bazı buluntularda çizikler veya küçük hasarlar oluşmuştur. Stekelis, kazılarını bitirdikten tam 37 yıl sonra, yerleşimde 1989 yılında, Yosef Garfinkel kazılara tekrardan başlamıştır[415]. 11 kazı sezonu (1989-1990, 1996-2004) boyunca devam eden kazı çalışmasıyla birlikte toplamda 2775 m^2lik bir alanda çalışma yapılmıştır[416]. Tabaka tespiti çalışmasında, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü'ne ait katmanın 2 m kalınlığında olduğu tespit edilmiştir[417]. O güne dek Yarmoukian Kültürü'ne ait bu kadar yoğun başka bir tabaka tespit edilmemiştir. Yerleşimde çok sayıda kil ve çakmak taşı figürin bulunmuştur.

---

[412] R. Ardrey, **The Territorial Imperative. A Personal Inquiry into the Animal Origins of Property and Nations**, Collins, London 1967, s. 309.
[413] N. Rosovsky ve J. Ungerleider-Mayerson, **The Museums of Israel**, N.H. Abrams, New York 1989, s. 222–223.
[414] Garfinkel, Ben-Shlomo ve Korn, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Cultures**, s. 14.
[415] Yosef Garfinkel, "The Yarmukian culture in Israel", s. 115.
[416] Garfinkel ve Miller, **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, s. 10-11.
[417] Yosef Garfinkel, **The Goddess of Sha'ar Hagolan. Excavations at a Neolithic Site in Israel**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2004, s. 12.

4.3.9. Tel Qishion

Nahal Tavor'un yukarı bölümünde yer alan bu bölgede, yüzeyde Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü'ne ait tipik çanak-çömlek parçalarının[418] yanı sıra şematik bir insan heykeli bulunmuştur[419].

4.3.10.Wadi Murabaat Mağarası

1950'lerin ilk yıllarında Wadi Murabaat isimli bir mağarada, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yarmoukian Kültürü'ne ait ve üzerinde bu kültürün tipik şekil ve süslemelerinin yer aldığı birkaç çanak-çömlek parçası keşfedilmiştir[420]. Bu malzemeler stratigrafik çalışmalarda elde edilmemiş olup bir sonraki evre olan Ghassulian Kalkolitik Dönem çanak-çömleğiyle karışık halde bulunmuştur[421].

[418] C. Arnon ve R. Amiran, "Excavations at Tel Qishion-Preliminary Report on the 1977-1978 Seasons", **Eretz-Israel**, Excavations at Tel Qishion - Preliminary Report on the 1977-1978 Seasons, Vol:15, 1981, s. 205.
[419] Y. Rot, "Two Stone Figurines from Ein Hashofet and Ein Dor", **Mitekufat Haeven**, (Journal of the Israel Prehistoric Society), Vol: 14, 1976, s. 61.
[420] R. D. Vaux, "Les grottes de Murabba'at et leurs documents", **Revue Biblique,** Vol: 60, 1953, s. 245.
[421] P. Benoit, J.T. Milik ve R. D. Vaux, **Les Grottes de Muraba'at, Discoveries in the Judaean Desert II**, Oxford Clarendon Press, Oxford 1961, s.17.

SONUÇ

Natufian Kültürü Dönemi'nden Yarmoukian Kültürü Dönemi'ne kadar, Levant Bölgesi'nde var olan insan figürinleri ve onu temsil eden sanatsal objelerin (mask, fallus ve kemik objeler) konu alındığı bu tezde, söz konusu örneklerin bölgedeki insan toplulukları için önemi ve anlamı irdelenmiş, bu eserler Anadolu'daki benzer örneklerle birlikte değerlendirilip aralarındaki ilişki çözümlenmeye çalışılmıştır. Figürinler ve diğer sanatsal objeler sadece inançsal ve ikonografik açıdan ele alınmamış aynı zamanda tipolojik özellikleri Anadolu örnekleriyle birlikte değerlendirilmiş ve aralarındaki bağlantı irdelenmiştir.

İnsan figürinleri ve onu temsil eden diğer tüm sanatsal eserlerin Yakın Doğu genelinde yaşadığı evrimsel süreci Levant Bölgesi'nde de gözlemlemek mümkündür. Levant Bölgesi'nde Geç Epipaleolitik dönemi temsil eden Natufian Dönemi içerisinde insanı temsil eden mask örnekleri, kemik objeler ve falluslar görülmektedir. Son avcı-toplayıcı grupları temsil eden bu kültürde masklar, bireyden ziyade insanı sembolik açıdan simgeleyen kültsel objelerdir[422]. Sosyo-ekonomik açıdan erkeğin egemen güç olduğu bu kültürde, bu gücü temsil eden en önemli eserler şüphesiz falluslardır. Benzer örnekleri tüm Yakın Doğu coğrafyasında görülen falluslu örnekler bize, erkek egemen toplulukların, sonrasında bu kavramı ve simgeyi kendi sembolik dünyalarının bir parçası haline nasıl dönüştürdüklerini anlatmaktadır. Hem Anadolu hem de Levant Bölgesi'nde bulunan falluslu örnekler, yaşanan hayat ve sahip olunan kültürlerin ne kadar ortak kaygı ve duygulara sahip olduğunu göstermektedir. Bu kaygı ve duyguları sadece fallus örneklerinde değil, Anadolu'da Karain Mağarası'nda bulunan ve insan başını ifade eden kemik obje[423] ile Natufian kültürüne ait, Nahal Oren'de bulunan kemik insan başı eserde

[422] Bar-Yosef, **The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture**, s. 167.
[423] Kökten, **Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeriti Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında**", s. 10-16.

de fark etmek mümkündür[424]. Yakın Doğu'nun avcı-toplayıcı gruplarının sembolik dünyalarını yansıtan bu eserler, sahip olunan kültsel ve inançsal anlayışların yansımalarıdır.

Erkek egemen bu toplulukların, inançsal gelenek ve anlayışlarını betimlerken yine erkek egemen sembolik ifadelere başvurmaları anlaşılabilecek bir davranıştır. Yaşamsal kaygı ve karşılaşılan zorlukların inanç ve geleneklerin oluşumunda topluluklara nasıl ilham verdiğini anlayabilmekteyiz. Bu öğelerin sadece erkek tanrısal ifadeler olarak algılanmasına şüpheyle yaklaşmak gereklidir çünkü bu şekilde bir tanımlama bu dönemde var olan hayvan figürinlerini ve onlarla ilgili ifadeleri bir kenara atmak anlamına gelecektir. Bunun yanı sıra, Göbeklitepe'de taşa yontulan birçok hayvan görselinin erkek cinsiyetli olduğunu unutmamak gerekir[425]. Bu durum, Levant Bölgesi Natufian Kültürü'yle paralellik taşımaktadır. Bu dönemde Yakın Doğu coğrafyasında yaşayan avcı-toplayıcı gruplar, erkek egemen topluluklar oluşturmuşlar hatta bunu yaptıkları fallus ve hayvan figürinlerinde de tasvir etmişlerdir ancak kutsadıkları sembolik varlığın veya tanrının erkek olduğunu söylemek var olan veriler ışığında zordur. Fallus ve erkek hayvan figürinleri, erkeğin ekonomik ve sosyal yaşamda doğa karşısında sahip olduğu gücü temsil etmiş ve ayrıca onun toplulukları hayatta tutan kutsal varlık olarak hatırlanmasını sağlamıştır.

Bu dönemde sembolik ve inançsal öğelerin sayısındaki artış, zaman-mekân ilişkisinin adeta bir dışavurumudur. Avcı-toplayıcı grupların kurduğu kamplar, sahiplenilen mekân bilincini ortaya çıkarmış ve bu da zaman içerisinde mekânı koruma içgüdüsü yaratmıştır. Bu içgüdüyle kutsanan varlık ve düşüncelerin, dışavurumsal ifadelerinde artış gözlemlenmiştir. İfadeler ise tabi ki bu toplulukların en çok önem

[424] Ofer Bar-yosef, "The Natufian in the Southern Levant", **The Hilly Flanks,** Oriental Institute, University Of Chicago, 1983, s. 11-42.

[425] Schmidt, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 15-20.

atfettiği ve onları hayata bağlayan kutsal güç simgeleri olmuştur. Bu durum, sonraki dönemlerde gelişerek ve ilerleyerek sadece oturulan değil, tapınılan veya ayin yapılan mekânların da doğuşuna neden olacaktır.

Bu dönemde Levant Bölgesi'nde bulunan masklar, insanın kendini keşfedişinin sembolik öğeleridir. Ancak bunlar bireysel bilinç veya tasvirden ziyade tüm hayvanlar içerisinde insan türünün kendi kendini fark edip diğer türlerden ayrılışının veya evrimleşmesinin sembolik ifadeleridir. Maskların tüm Yakın Doğu coğrafyasında neolitikleşmeye yakın dönemlerde sayı olarak artması tesadüf değildir. Neolitikleşme bir bakıma insanın doğaya hükmetmeye başlaması, onu kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmesi ve kendi bilişsel devrimini yaratarak diğer hayvanlardan farklı olduğunun bilincine varmasıdır. İşte tam bu bilişsel devrimin arifesinde insanın kendi türüne ait sembolik masklar ortaya koyması anlaşılmayacak bir durum değil aksine kendi bilincini fark etmesinin getirdiği zorunlu bir ihtiyaçtır.

Natufian Kültürü'ne ait yerleşimlerde bulunan masklar[426] ile Göbeklitepe'de ele geçen maskların[427] tipoloji olarak birbirlerine yakın örnekler olması hem yukarıda bahsedilen bilişsel devrimin ne kadar ortak bir olgu olduğunu hem de Yakın Doğu coğrafyasının yakın birer parçaları olan bu yerleşimlerde yaşayan grupların bir şekilde iletişim içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Natufian Dönemi'ne ait hayvan-insan karışık kemik ve taş objeler, tarım öncesi toplulukların çevresinde var olan diğer canlılarla olan ilişkisini ortaya koyması açısından değerlidir. Özellikle köpek ile insan arasındaki dostluğun ve ilişkinin ilk izlerini bu dönemki bazı eserlerde görmek mümkündür. Nahal Oren yerleşiminde bulunan kemik ve taş örnekler, insanın hayvanları avlamak dışında artık onlarla farklı duygular ve

[426] Jean Perrot, "Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", **L'Anthropologie**. Vol: 70(5-6), 1966, s. 437-484.
[427] Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 10.51, s.105.

amaçlar da edindiğini işaret etmektedir[428]. Bu eserler, Neolitik Dönem'le birlikte gelişen hayvan evcilleştirmenin ve onları mekâna ait bir öğe haline getirmenin ilk izlerini taşımaktadır. Ayrıca, insanın bilişsel evrimiyle beraber hayvanları sadece doğada avlamak yerine onları kendi çevresinde tutma, yetiştirme ve onlardan farklı amaçlarla faydalanma eylemleri de artmaya başlamıştır. Bu eylemlerin ilk olarak neden köpekle beraber başladığı da ayrıca irdelenmesi gereken bir başka konudur. Levant Bölgesi'nde yaşanan bu gelişimin izlerini Anadolu'da da görmek mümkündür. Göbeklitepe'de insan-hayvan ilişkisi üst düzeyde işlenmiştir. Ayrıca, Levant Bölgesi'nde olduğu gibi sadece köpek değil birçok hayvan türüyle olan ilişki gözler önüne serilmiştir[429]. Levant Bölgesi'nde var olan insan-hayvan ilişkisi muhtemelen burada yaşanan bu gelişimin izlerini taşımaktadır. Anadolu'da var olan bu kültür artık insanın hayvanla olan ilişkisinin inançsal boyutlara ulaştığını göstermektedir. Bu durum Neolitik Dönem ile beraber devam edip hem Levant hem de Anadolu'da zirveye ulaşacaktır.

Levant ve Anadolu bölgelerinde var olan fallus ve insan-hayvan karışık eserler bize bu dönemde her iki bölge arasındaki yaşamsal ve inançsal boyuttaki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Var olan bazı farklılıklar ise yerel özelliklerden ve bölgesel doğal kaynakların çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır. İnsanların, eylem ve inançlarını şekillendirme ve ifade etmede doğal kaynaklara olan bağımlılığı bu farklılıkların ana kaynağıdır.

Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem ile birlikte Levant Bölgesi'nde hayvan figürinlerinin sayısında azalma ve insan (özellikle de kadın) figürinlerinin sayısında artış yaşandığı gözlemlenmektedir[430]. Kadın figürinleri, ana tanrıça inancının bu bölgeye yansıması olarak görülmektedir. Bu dönemde, fallusların varlığı da devam etmektedir. Hatta bazı eserlerin tam olarak kadın figürini mi yoksa fallus örneği mi olduğu konusunda tartışmalar hala devam etmektedir. Hammadde olarak sert veya yumuşak

[428] Bar-yosef, "The Natufian in the Southern Levant", s. 11-42.
[429] Schmidt, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar**, s. 25-40.
[430] Ucko, **Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece**, s. 419.

kireçtaşının kullanıldığı gözlemlenen bu örneklere Anadolu'da özellikle Çayönü, Çatalhöyük, Mezraa Teleilat ve Göbeklitepe'de de rastlamak mümkündür. Bu durum bize Levant ve Anadolu bölgeleri arasındaki inançsal ilişkiyi anlatmaktadır.

Bu dönemde kalıcı mekânların oluşturulmaya başlandığı ve artık doğal kaynaklardan faydalanma noktasında yıllık planlamalara gidildiği görülmektedir[431]. Geçim ekonomisi üzerinde iklimsel şartların payı büyümüştür. Bu şartlar içerisinde kadınların ev hayatına ve geçim olanaklarına olan katkısı daha da artmıştır. Bitkilerin büyümesi, gelişmesi ve toplanması hususunda kadın uzmanlaşmıştır. Ayrıca, besin ve barınma ihtiyaçlarının bir nebze olsun karşılanması ve güven ihtiyacının doğmasıyla birlikte kadının sadece ekonomik değil sosyal yaşamdaki rolü de değişmiş ve yükselmiştir. Artık küçük köylerin oluşmaya başlaması ve mekânların artması beraberinde korunma ihtiyacını da getirmiştir[432]. Mekânları koruma ve kollama işi, doğayla mücadele eden ve hala avcı-toplayıcı faaliyetlere devam eden erkekten çok kadınların payına düşmüştür. Ayrıca bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki, kadının çocuk doğurma ve onu koruyup kollama eylemi de onun toplumdaki sarsılmaz gücünü ve işlevini pekiştirmiştir. Tüm bu işlevler göz önüne alındığında erkek egemen toplum ve hayat anlayışında devrimsel bir değişim yaşanmış ve artık kadın da erkekle birlikte inançsal yaşamın ortak noktası haline gelmiştir. Hatta öyle ki, yaşamın kaynağı kabul edilerek erkek figürin ve falluslardan daha çok görülmeye başlanmıştır. Bu devinimin izlerini sadece Levant değil Anadolu'da da görmek mümkündür.

Bu durumun bilişsel yönü irdelendiğinde kadın figürin ve üretkenlik imgesinin ön plana çıkması şaşılacak bir durum değildir. Kadının mekân ve üretimle olan ilişkisi ona bu rolü biçmiştir. Hanede uzmanlık gerektiren işlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte beliren insan gücü ihtiyacı ve ayrıca hem tarım bitkileri hem de hayvanların evcilleştirilmesi ve çoğaltılması sürecindeki bereket ve çoğalma ihtiyacı, kadının hayat

[431] Bar-Yosef, "The Pre- Pottery Neolithic Period in the Southern Levant**",** s. 551-570.
[432] Kuijt, "Pre-Pottery Neolithic A Settlement Variability: Evidence for Sociopolitical Developments in the Southern Levant", s. 45.

verme rolünün bu şekilde kültsel tören ve inançsal öğelere yansımasını gerekli kılmıştır. Bu düşünce temelinde sembolik olarak kadın üreme organının ve kadın bedeninin daha fazla işlenmeye başlanması bize o dönemdeki insanların az önce bahsettiğimiz bereket ve çoğalmaya ne kadar ihtiyaç duyduklarını ve önemsediklerini göstermektedir[433].

Bereket ve çoğalmanın yanı sıra kadının mekân içerisinde hastalara bakma, kırık çıkıkları düzeltme ve iyileştirme rolü de onun inançsal bir figür olarak işlenmesini sağlamıştır. Kadının hem annelik yani doğum hem de koruyucu rolü figürinlerin ana teması olarak ilk dönemlerde işlenmiştir. Koruyucu rolünün tüm doğa ve vahşi hayvanlar üzerinde dahi etkili olduğuyla ilgili figürinler sonraki dönemlerde daha fazla yaygınlık kazanacaktır. Bu durumda, insanlar onlara hayat veren, onları koruyup kollayan, ürünlerini çoğaltan sembolik imge ve varlıkların kadın bedeninde temsil edildiği düşüncesini taşa ve çeşitli malzemelere yansıtmıştır.

Bu dönemde artan kadın figürinleri genellikle ayakta işlenmiştir. Ancak, Levant Bölgesi'nde Netiv Hagdud[434] ve Anadolu'da Çayönü yerleşiminde görüldüğü üzere oturan kadın figürinleri de bulunmaktadır[435]. Ayrıca bu dönemin sonlarında hem Çatalhöyük[436] hem de Levant Bölgesi'nin çeşitli yerlerinde oturan kadın figürinleri artık en çok görülen tip haline gelecektir. Dönemin başlarında daha sık görülen fallus örnekleri ise erkek egemen gücün hala inanç ve ritüel etkinliklerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu durum tüm dönemler boyunca etkisini hissettirmektedir. Fallus ve kadın figürinlerinin birlikte var olması hayatı devam ettiren iki gücün inanca yansımasıdır.

---

[433] Bar-Yosef, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few? In Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol", s. 175.

[434] Ofer Bar-yosef, A. Gopher, E. Tchernov ve M. E. Kislev, "Netiv Hagdud: An Early Neolithic Village Site in the Jordan Valley", **Journal of Field Archaeology**. Vol: 18(4), 1991, s. 405-424

[435] Diyarbakır Müzesi Sergi Kataloğu, 2007, s. 139.

[436] Önder Bilgi, **Anadolu'da İnsan Görüntüleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, fig. 111, 113, s. 75.

Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'in ortalarında ve sonlarına doğru oturan kadın figürinlerinin sayısında artma görülmektedir[437]. Sayıdaki artış, kadın figürinlerine yüklenen anlam ve inançsal öğelerin artmasıyla paralel ilerlemiştir. Sosyal ve ekonomik hayatta yeni türeyen zorluk ve kötülükleri def etmek maksadıyla hayat ve bereketin kaynağının sembolü kadın figürinleri yeni şekil ve amaçlarla kullanılmıştır[438]. Bu dönemde özellikle Anadolu'da Çatalhöyük, Höyücek ve Hacılar'da ortaya çıkan oturan kadın figürinleri ve Çatalhöyük'te bulunan boğa kültü Levant Bölgesi'ne de taşınmıştır[439]. Güney Levant Bölgesi'nde bulunan İç Anadolu Bölgesi'ne ait obsidyenler bu etkileşimin nedenini ve yolunu ifade etmektedir. Çatalhöyük'te bulunan duvar resimleri ve boğa boynuzlu yapılar her ne kadar Levant Bölgesi'nde yayılım göstermese de Ayn Ghazal yerleşiminde birçok boğa figürini bulunmuştur[440]. Bu figürinler tipolojik olarak incelendiğinde Çatalhöyük boğa tipolojisiyle büyük benzerlikler göstermektedir. Ayrıca özellikle Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ile birlikte önemi artan boğa, bu kültü Levant Bölgesi'nde çok farklı bir noktaya taşımıştır. Bu bölgede görülen ilk boğa figürinleri, boğanın ilk olarak kültsel amaçlarla evcilleştirildiği tezini güçlendirmektedir[441]. Genellikle boğanın sahip olduğu güç kutsallaştırılmış ve daha önceden falluslu örneklerle simgelenen erkeğin sahip olduğu güç ve kutsiyet boğa kültü ile sembolik hale dönüştürülmüştür. Bu durum Anadolu Bölgesi'nin Levant Bölgesi üzerindeki en önemli kültsel ve inançsal etkilerinden biridir.

Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin sonlarında çoğunlukla dolgun hatlara sahip ve oturur pozisyonda işlenmiş kadın figürinleri görülmeye başlanmaktadır. Özellikle Ain Ghazal yerleşiminde bulunan iki örnek bu dönemin özelliklerini yansıtması açısından çok önemlidir[442]. Tipolojik olarak Çatalhöyük örneklerine çok benzeyen bu figürinlerde

[437] Noy, "Seated clay figurines from the Neolithic period, Israel", s. 63.
[438] Broman, "**Jarmo Figurines**", s. 28.
[439] Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", s. 438.
[440] Rollefson, A. Simmons ve Z. Kafafi, "Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan", s. 444.
[441] Rollefson, A. Simmons ve Z. Kafafi, "Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan", s. 446.
[442] Rollefson, "Charming Lives: Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia", s. 387-416

kalçalar ve göbek bölümü dolgun işlenmiş, uyluk ile bacak bölümü şişman verilmiş ve bir örnekte kollar gebe olarak değerlendirilen kadın figürinin karın bölgesi üzerinde verilmiştir. Kadın figürinlerinin dolgun hatlarla verilmesi bereket ve doğurganlık işlevleriyle ilgilidir[443].

Bu dönemde kadın figürinleri dışında ilginç örneklere de rastlanmaktadır. Özellikle Jericho ve Nahal Hemar'da kemikten yapılan insan başı figürinlerinin daha sonradan çeşitli zamanlarda beyaz boya ve zift kullanılarak boyanması ve şekillendirilmesi ata kültü inancını hatırlatmaktadır[444]. Hayvan kemiklerinden yapılan bu figürin başları toplumda yer edinmiş, topluma tecrübeleriyle örnek olmuş ve av faaliyetlerinde liderlik yapmış ataları temsilen yapılmış olabilirler. Ancak bu teori zayıf kalmaktadır çünkü boyama işlemlerinin ne kadar sürede yapıldığı bilinmemektedir, aylar belki de yıllar içerisinde aynı figürin üzerinde işlemler yapılmıştır. Bu durum göz önüne alındığında bu figürin başlarının bireyden ziyade topluluk olarak doğayla mücadele ve hayatta kalma sürecinde insanın karşılaştığı zorluklar ve bunların karşısında insanın bir tür olarak duruşu ve meydan okuyuşu simgelenmiştir. Başta işlenen siyah saçların sonradan beyaza dönüşü ise sürecin kendisine odaklanma ve bu sürecin doğal akışını ifade etmektedir.

Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e genel olarak bakıldığında, önceki dönem olan Natufian Dönemi'nde sayıca üstün olan hayvan figürinlerine göre bu dönemde insan figürinleri sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. İnançsal öğelerin ifadesinde kadının işlenişi ön plana çıkmıştır. Boğa kültüyle ilgili ifadeler ortaya çıkmaya başlamış ve Anadolu'daki örneklere benzer boğa figürinleri işlenmiştir. Kadın figürinleri, bereket ve doğurganlık kavramlarıyla paralel şekilde şişman ve dolgun şekilde ifade edilmiştir. Bu figürinler özellikle Güney Levant Bölgesi başta olmak üzere tüm Levant Bölgesi'ne yayılmıştır. Anadolu'dan getirilen obsidyen ile inançlar bu bölgeye taşınmasa da

[443] Handsman, "Whose Art was Found at Lepenski Vir? Gender Relations and Power in Archaeology", s. 329-365.
[444] Twiss, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", s. 21-22.

inançların ifade ve sembolize edilme şekilleri örnek alınmıştır. Anadolu'daki ritüellerden biçimsel olarak etkilenilmiştir[445].

Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'de, Levant Bölgesi'nde inanç ve ritüel alanlarında bazı değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'den itibaren görülmeye başlanan bu değişim bu dönemde artık zirveye ulaşmıştır. Bu değişimin nedenleri irdelendiğinde ortaya şu parametreler çıkmaktadır: Neolitik Dönem'le birlikte ortaya çıkan büyük yerleşimler, tarım, hayvan yetiştiriciliği, uzak mesafeli değiş-tokuş eylemlerinin artan sıklığı ve bunlardan daha da önemlisi insan topluluklarının kendi aralarında ve çevreyle olan ilişkileri.

Bu dönemde özellikle Güney Levant Bölgesi'nde ortaya çıkan büyük köy yerleşimleri insanların sadece kendileri veya çekirdek aileleri ile sınırlı hayatlarını zorlamış ve diğer insanlarla beraber yaşamayı zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluk beraberinde çatışmayı ve birlikte yaşamaktan kaynaklanan bazı sorunları ortaya çıkarmıştır. Bu sorun ve çatışmalar, uyuşma ve anlaşmayı yaşamın vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir. Sonuç olarak çatışma ve sorunları, ortak değerler yani inançlar üzerinden çözme yoluna gidilmiştir ki bu durum birlikte yaşamanın olmazsa olmaz kuralıdır. Bu nedenledir ki bu dönemde dini ritüellere ev sahipliği yapan ve aynı zamanda sorunların çözüme kavuştuğu ortak kamusal alanlar inşa edilmiştir[446]. Bu durum inanç ve ritüellerin şekli ve yapısı konusunda değişikliklere neden olmuştur. İnancın evlerden kamusal alana taşınması, inanç ve ritüel objelerinin yapısına yansımıştır. Ancak Çatalhöyük'te görüldüğü gibi bireylerin kendi inançlarıyla ilgili ortamları evde oluşturması ve ritüellerini burada gerçekleştirmesi uygulaması da devam etmiştir. Levant Bölgesi'nde de evlerde ritüel objelerine rastlamakla birlikte ortak olarak kullanılan kamusal yapılar keşfedilmiştir. Bu yapılarda figürin ve ritüelle ilgili objeler bulunmuştur.

[445] Cauvin, "Naissance Des Divinites, Naissance De L'agriculture", s. 438.
[446] Banning, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", s.42

Bu dönemde artan tarımsal faaliyetler inanca da yansımış ve büyük dönüşümlere neden olmuştur. Doğurganlık ve bereketle ilgili kadın figürinleri tarımsal bolluk ve bereket için de kullanılmaya başlanmıştır. Sha'ar Hagolan yerleşiminde bulunan kadın figürinlerinin göz şekilleriyle ilgili buğday tanesi benzetmesi yapılmaktadır[447]. Ayrıca kadın figürinleri üzerinde yer alan bazı şekiller buğday başağı olarak değerlendirilmektedir[448]. Tüm bu veriler tarımsal faaliyetlerin inancın en önemli somut göstergeleri olan figürinlere yansımalarını ve etkilerini açıkça göstermektedir.

Elde edilen verilere göre, dönem içerisinde en çok tüketilen ve yetiştirilen hayvan türleri olan koyun, keçi ve domuzla ilgili figürin veya kültsel objeler bulunmuştur ancak bunların inanç ve ritüellerle olan ilişkileri tartışmalıdır. Öte yandan artık ataerkilliğin simgesi haline gelen boğa kültü ve bunun figürinlere yansıması birçok şekilde görülmektedir. Bunlara ek olarak, kuş türleriyle ilgili birçok figürin bulunmuştur.

Bu dönemde kadın figürinlerinin önemli bir dönüşüm geçirdiği görülmektedir. Çatalhöyük, Höyücek ve Hacılar'daki kadın figürinleriyle büyük benzerlik gösteren kadın figürinleri artık onlardan farklı şekilde tasvir edilmektedir. Bu değişikliği önemli bir yerel özelliğin figürinlere yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Yarmoukian Kültürü'nde Sha'ar Hagolan ve çevresinde bulunan figürinlerin en önemli özelliği uzatılmış kafa şekli, gözler ve giydikleri iki farklı çeşit kıyafettir[449]. Uzatılmış kafaya sahip kadın figürini örnekleri Anadolu'da da bulunmaktadır. Ancak bu bölgede bulunan örneklerin kafa yapısı üzerinde, eğimli deniz kabuğu şekilli gözler, çıkıntılı burun, kulaklar, küpeler ve en önemlisi de boyun kısmında atkı, fular vb. bir giysi bulunmaktadır. Gövde üzerinde göğüsleri kapatmayacak şekilde iki parçalı bir giysi bulunmakta ve bu giysi sırt bölümünde de devam edip karın bölgesini sarmaktadır. Başın arka kısmında da enseyi kapatan bir tür giysi bulunmaktadır. Kadın figürini oturur şekilde verilmiş ve kalça ile bacak bölümleri dolgun verilmiştir. Tüm bu veriler ayrıntılı

[447] Garfinkel, **The Yarmukians: Neolithic Art from Shahar Hagolan**, s. 18.
[448] Garfinkel, **The Yarmukians: Neolithic Art from Shahar Hagolan**, s. 19.
[449] Garfinkel, Ben-Shlomo ve Korn, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture**, s. 57.

ve bütüncül şekilde değerlendirildiğinde, Anadolu etkisiyle bu bölgeye gelen boğa kültünün ve onun temsil ettiği erkek tanrı inancının ana tanrıça inancıyla birleşimini görmekteyiz. Ana tanrıça Anadolu'daki haliyle dolgun ve oturur pozisyonda işlenmiştir. Ancak baş bölümü ondan farklıdır. Mask şeklinde işlenmiş ve gövde yapısı üzerine aplike edilmiştir. Sadece bu bölgeye özgü yerel bir özellik olarak aplike edilen kısım uzatılmış şekilde görülmektedir. Bu uzatılmış kısım, erkek tanrı inancının yansıması olarak fallusu temsil etmektedir. Fallus ana tanrıça figürinine aplike edilerek iki gücün tek bedende var olması sembolize edilmiştir. Böylelikle Yakın Doğu coğrafyasında var olan düşünceyle paralel olarak erkek tanrı ön planda tutulmaya çalışılmıştır. Yukarı doğru sivrilen kafa yapısı üzerinde var olan eğimli gözler yine önceki dönemlerde Jericho'da mezarlarda gördüğümüz kafataslarına uygulanan deniz kabuğunu temsil etmektedir. Burada eski gelenek ve inançların kaybolmadığına sadece dönüştüğüne şahitlik etmekteyiz. Atalarının kafataslarını süsleme ritüelinde kullandıkları deniz kabukları artık ana tanrıça ve erkek tanrı inancının bir parçası haline dönüşmüştür. Ataerkilliği ve erkek tanrıyı simgeleyen ve fallus şeklinde tasvir edilen bir maskla şekillendirilen ana tanrıça figürinlerinin boyun kısımları yoktur. Bunun nedeni baş kısmına gelen, mask şeklinde yapılmış fallusu temsil eden kısmın deri olarak düşünülmüş olmasıdır. Boynu kapatan bu kısım, yukarıdan aşağıya doğru gelen derinin alt kısımda kalan bölümüdür. Ayrıca söz konusu figürinlerde boğa kültünün yansımaları da görülmektedir. Gövde kısmına gelen iki parçalı veya tek parçalı giysi türleri boğa derisinden yapılmış şekilde tasvir edilmiştir. Bu duruma ek olarak, bu biçime sahip birçok figürininin üzerinde kırmızı boya izi tespit edilmiştir. Kırmızı boya boğa kanını temsil etmektedir. Boğa kültünün yansımalarına figürinlerde bu şekilde rastlanılmıştır. Bu durum, ana tanrıça inancı ile ataerkil inancın tek bir kültsel objede buluşmasını pekiştirmektedir.

Bu dönemde Levant Bölgesi'nde, örneklerine Anadolu'da Hacılar yerleşiminde rastladığımız, çok sayıda çakıl taşı figürin örnekleri bulunmuştur[450]. Bu çakıl taşı figürinler Yarmoukian Kültürü'nde bulunan ana tanrıça figürinlerine benzetilmek istenmiştir. Bunun en açık kanıtı deniz kabuğu göz şeklinin çakıl taşlarına da uygulanmasıdır. Bazı örnekler sofistike şekilde yapılmıştır. Alt bölümlerde kalça ve bacak biçimleri dahi verilmeye çalışılmıştır. Tüm çakıl taşı figürinlerde ortak olan bir nokta var ki o da hepsinde gözün işlenmiş olmasıdır. Bu durumun nedeni, insanların koruyucu ana tanrıçayı ifade eden bu çakıl taşı figürinleri taşırken veya evinde bulundururken, ana tanrıçanın varlığını sürekli yanlarında hissetmek istemeleri ve gözler sayesinde sürekli onun gözetiminde olduklarına inanmalarıdır. Bu gözetim sayesinde kötülüklerden korunacak, yaşadığı yere bolluk ve bereket gelecektir. Çakıl taşı figürinlerin çok sayıda bulunmasının nedeni hem malzemenin bol bulunması hem de işlenişinin kil figürinlere göre daha kolay olmasıdır. Bu figürinleri sıradan insanlar dahi yapabilirken kil figürinleri yapmak belirli bir yetenek ve belki de yetki gerektirdiğinden sayıları nispeten azdır. Kil figürinleri yapmak muhtemelen şaman veya ritüelleri yöneten kişilerin sorumluluğunda ve gözetimindeydi. Ancak çakıl taşı figürinler için bu geçerli değildi.

Bu dönemde kemikten yapılmış kadın figürinleri de bulunmuştur[451]. Bu örnekler üzerinde geyik, buğday başağı ve ağaç motifleri ile göz ve kasık bölgesi işlenmiştir. Üst gövde kısmında göğüslerin yerine ağaç, geyik ve buğday başağı ifadeleri kullanılması bu figürinlerin bolluk ve bereket amacıyla kullanıldıklarını ortaya koymaktadır. Bu tip kemik figürinleri Anadolu'da Höyücek yerleşiminde de bulunmuştur[452].

---

[450] M. Dunand, **Fouilles De Byblos**, Maisonneuve, Paris 1973, s. 3-4.

[451] Galili EHUD, B. ROSEN, E. ORRELLE, A. YAROSHEVIC ve L. K. HORWITZ, "Figurative Representations from Neveh Yam and Other Sites in Israel: Markers of the Late Neolithic/Early Chalcolithic South Levant Cultures", **Israel Exploration Journal.** Vol: 66: 2, 2016, s. 129-150.

[452] Refik Duru ve G. Umurtak, **Höyücek, 1989-1992 Kazılarının Sonuçları**, Ankara TTKY, 2005, fig. 7, s. 176.

Natufian Kültürü'nden Yarmoukian Kültürü'ne kadarki zaman aralığında Levant Bölgesi'nde bulunan yerleşimlerde bulunan insan figürinleri ve onu temsil eden objelerin incelenmesi neticesinde, bu eserlerin ana tanrıça inancının ve ataerkil toplumun izlerini taşıdıkları ve Anadolu coğrafyası ile bağlantılı oldukları değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

ALBRIGHT, W. F., "Book Review Megiddo II Seasons of 1935-1939". **American Journal of Archaeology,** Vol: 53, 1949, s. 213-215.

AMIRAN, Ruth, "Myths of the Creation of Man and the Jericho Statues", **Bulletin of theAmerican Schools of Oriental**, Vol: 67,1962, s. 23-25.

ANATI, E., " Hazorea (Notes & News)", **Israel Explorationnal**, Vol: 21, 1971, s. 172-173.

ANATI, E., M. AVNIMELECH, N. HASS ve E. MEYERHOF, "Hazorea I", **Archivi 5**, Brescia Edizioni del Centro, 1973, s. 6-10.

ARDREY, R., **The Territorial Imperative. A Personal Inquiry into the Animal Origins of Property and Nations**, Collins, London 1967.

ARENSBURG, Baruch ve I. HERSHKOVITZ, "Artifical Skull "Treatment" in the PPNB Period: Nahal Hemar", **People and Culture in Change**, British Archaeological Reports International Series 508, London 1989, s. 115-131.

ARNON, C. ve R. AMIRAN, "Excavations at Tel Qishion - Preliminary Report on the 1977-1978 Seasons", **Eretz-Israel**, Excavations at Tel Qishion - Preliminary Report on the 1977-1978 Seasons, Vol:15, 1981, s. 205-212.

AURENCHE, Olivier ve Stefan KOZŁOWSKİ, **La naissance du Néolithique au Proche-Orient**, Editions Errance, Paris 1999.

BAADSGAARD, Aubrey, "**Subsistence Change During the Epipaleolithic of Southern Jordan: A View from Wadi Mataha"**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Department of Anthropology, Brigham Young University, 2000.

BAHARAV, D., "Observation on the ecology of the mountain gazelle in the Upper Galilee, Israel", **Mammalia**, Vol. 47, 1983, s. 59-69.

BAILEY, Douglass W., "Reading Prehistoric Figurines as Individuals", **World Archaeology**, Vol:25(3), 1994, s. 321-331.

BANNING, Edward, "Ceramic Neolithic—Late or Pottery Neolithic", **Encyclopedia of Prehistory: 8. South and Southwest Asia**, Kluwer Academic/Plenum, New York 2002, s. 40-55.

BANNING, Edward ve Brian BYRD, "Houses and the Changing Residential Unit: Domestic Architecture at PPNB 'Ain Ghazal, Jordan", **Proceedings of the Prehistoric Society**, Vol: 53, 1987, s.309-325.

BARUCH, Uri, "The late Quaternary pollen record of the Near East", **Late Quaternary Chronology and Paleoclimates of the Eastern Mediterranean,** American School of Prehistoric Research, Cambridge 1994, (103–120).

BAR-YOSEF, Ofer, **The Epipaleolithic Cultures of Palestine,** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1970.

BAR-YOSEF, Ofer "A Human Figurine from a Khiamian Site in the Lower Jordan Valley", **Paleorient,** Vol: 6, 1980, s. 193-199.

BAR-YOSEF, Ofer, "The Pre- Pottery Neolithic Period in the Southern Levant**", Prehistoire du Levant Colloques**, Internationaux du C.N.R.S. No. 598, 1981, s. 551-570.

BAR-YOSEF, Ofer, "The Walls of Jericho: an Alternative Interpretation", **Current Anthropology,** Vol: 27, 1986, s. 157-162.

BAR-YOSEF, Ofer, "Early Neolithic of the Levant: Recent Advances", **The Review of Archaeology,** Vol: 12(2), 1991, s. 35-52.

BAR-YOSEF, Ofer, "Symbolic Expressions in Later Prehistory of the Levant: Why Are They So Few?", **Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol**, San Francisco, CA: California Academy of Sciences, San Francisco 1997,s. 161-187.

BAR-YOSEF, Ofer, "The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture", **Evolutionary Anthropology,** Vol: 6, 1998, s. 159-177.

BAR-YOSEF, Ofer ve Anna BELFER-COHEN, "The Levantine "PPNB" Interaction Sphere", **People and Culture in Change**, British Archaeological Reports Intemational Series 508(i), England 1989, s. 59-69.

BAR-YOSEF, Ofer ve Anna BELFER-COHEN, "The origins of sedentism and farming communities in the Levant"**, Journal of World Prehistory,** Vol: 3, 1989, s. 447-498.

BAR-YOSEF, Ofer ve Anna BELFER-COHEN, "From Foraging to Farming in the Mediterranean Levant", **Transitions To Agriculture In Prehistory**,

Monographs in World Archaeology, No. 4, Prehistory Press, Madison 1992, s. 21-48.

BAR-YOSEF, Ofer ve Anna BELFER-COHEN, "Nahal Ein Gev II—a Late Epipaleolithic site in the Jordan Valley", **Journal of the Israel Prehistoric Society**, Vol:30, 2000, s.46-72.

BAR-YOSEF, Ofer, A. N. GORİNG-MORRİS ve A. GOPHER, "Region and the History of the Investigations at the Gilgal Sites", **Gilgal: Early Neolithic Occupations in the Lower Jordan Valley, The Excavations of Tamar Noy**, Oxbow Books, Oxford 2010, s. 1-11.

BAR-YOSEF, Ofer, A. GOPHER, E. TCHERNOV ve M. E. KİSLEV, "Netiv Hagdud: an Early Neolithic Village Site in the Jordan Valley", **Joumal of Field Archaeology,** Vol: 18, 1991, s. 405-424.

BAR-YOSEF, Ofer ve D. ALON, "Nahal Hemar Cave: The excavations", **Atiqot**, Vol: 18, 1988, s. 1-30.

BAR-YOSEF, Ofer ve E. TCHERNOV, "Archaeological finds and fossil faunas of the Natufian and microlithic industries at Hayonim", **Israel Journal of Zoology**, Vol:15, 1967, s. 104-140.

BAR-YOSEF, Ofer ve E. TCHERNOV, "The Natufian bone industry from Hayonim Cave", **Israel Exploration Journal**, Vol: 20, 1970, s. 141-150.

BAR-YOSEF, Ofer ve Francois VALLA (Ed.), **The Natufian Culture in the Levant**, International Monographs in Prehistory, Ann Arbor 1991.

BAR-YOSEF, Ofer ve Naama GOREN, "Natufian remains in Hayonim Cave", **Paleorient**, Vol: 1,1973, s. 49–68.

BAR-YOSEF, Ofer ve Richard MEADOW, "The Origins of Agriculture in the Near East", **Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture**, School of American Research Press, Santa Fe 1995, s. 39-94.

BARZİLAİ, O. ve A. N. GORİNG-MORRİS, "Bidirectional Blade Production at the PPNB Site of Kfar Hahoresh: The Techno-Typological Analysis of A Workshop Dump", **Paléorient**, Vol: 36(2), 2010, s. 5-34.

BECKER, C., "The Analysis Of Mammalian Bones From Basta, A Pre-Pottery Neolithic Site in Jordan: Problems and Potential", **Paléorient**, Vol: 17(1), 1991, s. 59-75.

BELFER-COHEN, Anna, "The Natufian in the Levant", **Annual Review of Anthropology**, Vol: 20, 1991, s. 167-186.

BELFER-COHEN, Anna ve Leore GROSMAN, "The Lithic Assemblage of Salibiya I", **Mitekufat Haeven, Journal of the Israel Prehistoric Society,** Vol: 27, 1997 19-41.

BENOIT, P., J.T. MILIK ve R. D. VAUX, **Les Grottes de Muraba'at, Discoveries in the Judaean Desert II**, Oxford Clarendon Press, Oxford 1961.

BETTS, Alison, "1986 Excavations at Dhuweila, Eastern Jordan: a Preliminary Report", **Levant,** Vol:20, 1988, s. 7-11.

BIENERT, H., "Kult und Religion In Prihistorischer Zeit: Eine Studie Anhand von Fundmaterial Epipaleolithischer Und Friihneolithischer Gesellschaften", **Kulturen Suidwestasiens**, Munhardt, Tiubingen, 1995, s. 25-38.

BIENERT, Hans Dietar ve Hans G. K. GEBEL, "Archaeological Excavations at Late PPNB Ba'ja a Preliminary Report on the 1997 season", **Annual of the Department of Antiquities of Jordan,** Vol: 42, 1998, s. 75-90.

BIERNOFF, D., "A Stone Figurine from the Konya Region of Turkey", **Antiquity XL**, London 1966, s. 63.

BİLGİ, Önder , **Anadolu'da İnsan Görüntüleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, fig. 111, 113.

BONOGOFSKY, Michelle, "Skull collection, modification and decoration", **BAR International Series 1539**, Oxford 2006, s.53-62.

BROMAN, V., "**Jarmo Figurines**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Radcliffe College, Cambridge, 1958.

BYRD, Brian, "Late Quaternary Hunter-Gatherer Complexes in the Levant Between 20,000 and 10,000 B.P", **In Late Quaternary Chronology and Paleoclimates of the Eastern Mediterranean**, Radiocarbon, Tucson 1984, 205-226.

BYRD, Brian, "The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene", **Journal of World Prehistory,** Vol: 3, 1989, s. 159-197.

BYRD, Brian, "Public and Private, Domestic and Corporate: the Emergence of the Southwest Asian Village", **American Antiquity**, Vol:59 (4), 1994, s.639-666.

BYRD, Brian ve Edward BANNİNG, "Southern Levantine Pier Houses: Intersite Architectural Patterning During the Pre-Pottery Neolithic B", **Paleorient,** Vol: 14(1), 1988, s. 65-72.

CAUVIN, Jacques, "Prospection dans le Hauran (Syrie)" **Cahiers ligures de Préhistoire et d'Archéologie,** Vol: 12, 1962, s. 282-284.

CAUVIN, Jacques, "Nouvelles fouilles à Tell Mureybet (Syrie) 1971-1972", **Annales Archéologiques Arabes Syriennes,** Vol: 22, 1972, s. 105-115.

CAUVIN, Jacques, "Religions Neolithiques de Syro-Palestine", **Publications du Centre de Recherches d'Ecologie et de Prehistoire,** I. Paris Maisonneuve, Paris 1972, s. 445-448.

CAUVIN, Jacques, **Naissance de Divinite, naissance de Uagriculture. La revolution des symboles au neolithique**, CNRS Editions, Paris, 1994.

CAUVIN, Jacques, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**,Cambridge University Press,Cambridge 2000.

CAUVIN, Jacques**,** "The Symbolic Foundations of theNeolithic Revolution in theNear East", **Life in Neolithic Farming Communities**, Kluwer Academic Publishers, New York 2000, s. 235-251.

CHILDE, Gordon, "The Urban Revolution", **The Town Planning Review***,* Vol: 21, No. 1, 1950, s. 3-17.

CHILDE, Gordon, **New Light on the Most Ancient Near East,** Grove Press. New York 1953.

COLLEDGE, Sue, **Plant Exploitation on Epipaleolithic and Early Neolithic Sites in the Levant**, International Series No. 986, British Archaeological Reports, Oxford 2001.

CONKEY, M. ve R. TRINGHAM, "Archaeology and the Goddess: Exploring the Contours of Feminist Archaeology", **Feminisms in the Academy: Rethinking the Disciplines**, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995, s.199-247.

CONTENSON, Henri , "La station préhistorique de Qornet Rharra, près de Saidnaya", **Annales Archéologiques Arabes Syriennes,** Vol: XVI/2, 1966, s. 197-202.

COPE, Carol, "Gazelle Hunting Strategies in the Southern Levant", **The Natufian Culture In The Levant**, International Monographs in Prehistory, 1991, s. 341-358.

CROWFOOT-PAYNE, Joan, "The Flint Industries of Jericho", **Excavations at Jericho**, British School of Archaeology in Jerusalem, London 1983, s. 622-759.

DAVIS, Simon ve Francois VALLA, "Evidence for the Domestication of the Dog 12,000 Years Ago in the Natufian of Israel", **Nature,** Vol: 276, 1978, s. 608–610.

DELAGE, Christophe (Ed.), **The Last Hunter-Gatherers in the Near East**, John and Erica Hedges, BAR International Series, London 2004.

Diyarbakır Müzesi Sergi Kataloğu, Diyarbakır 2007.

DURU, Refik, " Burdur Bölgesi'nden Yeni Bir İdol Tipi". **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Neighbours, Ankara Studies in Honour of Nimet Özgüç**, 1993.

DURU, Refik, **MÖ. 8000'den MÖ. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altı Bin Yılı***,* İstanbul 2008.

DURU, Refik ve G. UMURTAK, **Höyücek, 1989-1992 Kazılarının Sonuçları**, Ankara TTKY, 2005.

ECHEGARAY, Joaquin Gonzales, "Nouvelles fouilles A el Khiam", **Revue Biblique**, Vol: 70, 1963, 94-119.

EDWARDS, Philip C., "Two Epipalaeolithic Sites in the Wadi Hammeh (Area XX)", **Annual of the Department of Antiquities of Jordan,** Vol: XXVIII, 1984, s. 56-63.

EDWARDS, Philip C., "Late Pleistocene prehistory in the Wadi al-Hammeh, Jordan Valley", **The Prehistory of Jordan: The State of Research in 1986**, British Archaeological Reports International Series, Oxford 1988, s. 525-565.

EDWARDS, Phillip C., "WadiHammeh 27: An EarlyNatufian Site at Pella, Jordan", **The Natufian Culture in the Levant,** İnternational Monograps in History,1991, s. 123-148.

EDWARDS, Philip C., F. BOCQUENTİN ve S. COLLEDGE, "Wadi Hammeh 27: an open-air 'base-camp' on the fringe of the Natufian homeland", **Natufian Culture in the Levant 2**, International Monographs in Prehistory, Leiden-Boston 2013, s. 31-48.

GALILI, Ehud, "**Submerged settlements of the ninth to seventh millennia BP off the Carmel Coast**", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Tel Aviv, Tel Aviv 2004.

GALILI, Ehud, A. GOPHER, V. ESHED, ve I. HERSHKOVİTZ, "Burial Practices at the Submerged Pre-Pottery Neolithic C Site of Atlit-Yam, Northern Coast of Israel", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research,** Vol: 339, 2005, s. 1-19.

GARFINKEL, Yosef, "The Material Culture in the Central Jordan Valley in the Pottery Neolithic and Early Chalcolithic Periods", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The Hebrew University, Jerusalem, 1992.

GARFINKEL, Yosef, "The Yarmukian culture in Israel", **Paleorient**, Vol: 19(1), 1993, s. 115-134.

GARFINKEL, Yosef, "Ritual Burial of Cultic Objects: the Earliest Evidence", **Cambridge Archaeological Journal,** Vol: 4(2), 1994, s. 159-188.

GARFINKEL, Yosef, **Neolithic and Chalcolithic Pottery of the Southern Levant**, QEDEM, Vol:39, Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1999.

GARFINKEL, Yosef, **The Yarmukians: Neolithic Art from Shahar Hagolan**, Bible Lands Museum, Jerusalem 1999.

GARFINKEL, Yosef, **Dancing at the Dawn of Agriculture**, University of Texas Press, Austin. 2003.

GARFINKEL, Yosef, **The Goddess of Sha'ar Hagolan. Excavations at a Neolithic Site in Israel**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2004.

GARFINKEL, Yosef, **Sha'ar Hagolan Volume 5, Early Pyrotechnology: Ceramics and White Ware**, Qedem Reports, Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem 2019.

GARFINKEL, Yosef ve A. M. MILLER, **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, Oxford 2002.

GARFINKEL, Yosef ve David BEN-SHLOMO, "Architecture and Village Planning in Area E", **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, Oxford 2002, s. 55-70.

GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.

GARFINKEL, Yosef, Naomi KORN ve Michele MILLER, "Art from Shaar Hagolan: Visions of a Neolithic Village in the Levant", **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, Oxford 2002, s. 188-208.

GARFINKEL, Yosef, Talia GOLDMAN, Danny ROSENBERG, Anna EİRİKH-ROSE ve Zinovi MATSKEVICH, " Hamadıya In The Central Jordan Valley: A Yarmukian Pottery Neolithic Site (1964)". **Tel Aviv University Sonia And Marco Nadler Institute of Archaeology Monograph Series,** Number 36, 2017, s. 455-456.

GARROD, Dorothy A. E., "Excavation of Palaeolithic cave in western Judaea", **Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund**, Vol: 60:182, 1928, s. 182-185.

GARROD, Dorothy A. E., "Excavations in the Mugharet el-Wad, near Athlit, April-June 1929", **Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund,** Vol: 61: 220, 1929, s.220-222.

GARROD, Dorothy A.E, "A New Mesolithic Industry: the Natufian of Palestine", **Journal of the Royal Anthropological Institute**, Vol. 62, Oxford 1932, s. 257-269.

GARROD, Dorothy A. E. ve Dorothea Minola Alice BATE, **The Stone Age of Mount Carmel**, Vol: 1. Claredon Press, Oxford 1937.

GARROD, Dorothy A.E. ve Dorothea Minola Alice BATE, "Excavations at the Cave of Shukbah, Palestine, 1928", **Proceedings of the Prehistoric Society**, Vol.8, Oxford 1942, s. 1-15.

GARSTANG, John ve J. B. E. GARSTANG, **The Story of Jericho**, Hodder & Stoughton, London, 1940.

GEBAUER, Anne Birgitte ve T. Dougles Price (Ed.), **From foraging to farming in the Mediterranean Levant**, Prehistory Press, Madison 1992.

GEBEL, Hans G. K., M. MUHEISEN, H. J. NISSEN ve N. QADİ, "Late PPNB Basta: Results of 1992", **Central Settlements in Neolithic Jordan**, Ex Oriente Berlin, 2004, s. 71-104.

GIMBUTAS, Marija, **The Language of the Goddess**, New York (NY), Harper Collins, New York 1989.

GOODFRIEND, Glenn A., "Rainfall in the Negev Desert during the Middle Holocene, based on 13C of organic matter in land snail shells", **Quaternary Research**, Vol: 34(2), 1990, s. 186-197.

GOPHER, A. ve T. TSUK, **Ancient Gold, Rare Finds from the Nahal Qanah Cave**, Israel Museum Catalogue, Vol: 321, The Israel Museum, Jerusalem 1991.

GOPHER, A., T. TSUK, S. SHALEV ve R. GOPHNA, "Earliest Gold Artifacts in the Levant", **Current Anthropology**, Vol: 31, 1990, s.436-443.

GOPHER, Abraham A., A. EIRIKH-ROSE, H. ASHKENAZI, E. MARCO, H. MAY, Y. MAKOVIYCHUK, L. SAPIR-HEN, S. GALMOR, H. C. SCHECHTER, D. ACKERFELD, G. HAKLAY ve K. ZUTOWKSI, "Nahal Yarmuth 38: A new and unique Pre-Pottery Neolithic B site in central Israel", **Antiquity,** Vol: 93, 2019, s. 370-391.

GOPHER, Avi, "Early Pottery-Bearing Groups in Israel—The Pottery Neolithic Period", **The Archaeology of the Holy Land**, Leicester University Press, London ve Washington 1998, s. 205-225.

GOPHER, Avi ve Estelle ORRELLE, "Yarmukian Imagery", **The Archaeology of theHoly Land**, Leicester University Press, London and Washington 1998, s. 222-223.

GOPHER, Avi ve Ram GOPHNA, "Cultures of the Eighth and Seventh Millennia BP in the Southern Levant: A Review for the 1990s", **Journal of World Prehistory,** Vol: 7, 1993, s. 297-353.

GORING-MORRIS, Nigel, **At the Edge: Terminal Pleistocene Hunters-Gatherers in the Negev and Sinai**, Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 1987.

GORING-MORRIS, Nigel, "A PPNB Settlement at Kfar Hahoresh in Lower Galilee: A Preliminary Report of the 1991 Season", **Journal of the Israel Prehistoric Society**, Vol:24, 1991, s. 77-101.

GORING-MORRIS, Nigel, "The Social Context of Aceramic Neolithic Mortuary Practices as Seen from Kfar Hahoresh", **The Quick and the Dead**, Fundamental Issues In Archaeology, 2000, s. 103-136.

GORING-MORRIS, Nigel ve Anna BELFER-COHEN, "The Articulation of Cultural Processes and Late Quaternary Environmental Changes in Cisjordan", **Paléorient**, Vol: 23, 1998, s. 71-93.

GORING-MORRIS, Nigel, ve Anna BELFER-COHEN, "Neolithization Processes in the Levant: The Outer Envelope", **Current Anthropology**, Vol: 52(S4), 2011 s. 195-207.

GORING-MORRIS, Nigel ve Anna BELFER-COHEN, "The Southern Levant (Cisjordan) During the Neolithic Period", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c 8000-332 BCE**, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 147-169.

GORING-MORRIS, Nigel, ve Anna BELFER-COHEN, "The PPNB in the Southern Levant", **Neo-Lithics 2020 The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research**, New Publication Ex Oriente, Berlin 2020, s. 3-22.

GORING-MORRIS, Nigel, H. ASHKENAZI, H. BARZILAI, O. BIRKENFELD, M. ESHED, Y. GOREN, L. K. HORWITZ, M. ORON M. ve J. K. WILLIAMS, "The 2007-2008 excavation seasons at Pre-Pottery Neolithic B Kfar HaHoresh, Israel", **Antiquity,** Vol: 82, 2008, s. 300-323.

GRESKY, Julia, Juliane HAELM ve L. CLARE, "Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult", **Science Advances,** Vol: 3(6), 2017, s. 1-10.

GROSMAN, Leore, Dana SHAHAM, Francesco VALLETTA, Itay ABADI, Hadas GOLDGEIER, Noa KLEIN, Laure DUBREUIL ve Natalie D. MUNRO, "A human face carved on a pebble from the Late Natufian site of Nahal Ein Gev II", **Antiquity**, Vol:91, 2017, s. 1–5.

GROSMAN, Leore, N.D. MUNRO, I. ABADI, E. BOARETTO, D. SHAHAM, A. BELFER-COHEN ve O. BAR-YOSEF, "Nahal Ein Gev II, a Late Natufian community at the Sea of Galilee", **PLOS ONE**, Vol: 11, 2016, s. 1-32.

HAHN, Eduard, "Die Haustiere und ihre Beziehungen zurWirtschaft des Menschen", **Duncker and Humblot**, Leipzig 1896.

HANDSMAN, Russell, "Whose Art was Found at Lepenski Vir? Gender Relations and Power in Archaeology", **Engendering Archaeology**, Cambridge Blackwell, Cambridge 1991, s. 329-365.

HARRIS, David R. (Ed.), **The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia**, UCL Press, London 1996.

HENRY, Donald O., **From Foraging to Agriculture: The Levant at the end of the Ice Age**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1989.

HENRY, Donald O., "Rosh Zin: A Natufian settlement near Ein Avdat", **Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel**, SMU Press, Dallas 1976, s. 317–347.

HOLLAND, T. A., "Figurines and Miscellaneous Objects", **Excavations at Jericho, Vol. IV:The Pottery Type Series and Other Finds**, British School of Archaeology in Jerusalem, London 1982, s.551-563.

IBANEZ, J.J., J.E. GONZALEZ-URQUIJO ve F. BRAEMER, "The human face and the origins of the Neolithic: the carved bone wand from Tell Qarassa North, Syria", **Antiquity**, Vol: 88, 2014, s. 81-94.

KAFAFI, Zeidan, "The Pottery Neolithic in Jordan in Connection with Other Near Eastern Regions", **Studies in the History and Archaeology of Jordan III**, Department of Antiquities, Amman 1987, s. 33-39.

KAFAFI, Zeidan, **Jebel Abu Thawwab (Er-Rumman), Central Jordan: The Late Neolithic and Early Bronze Age Occupations**, Monograph of the Institute of Archaeology and Anthropology, Vol: 3, Yarmouk University, Yarmouk, Jordan, Ex Oriente Berlin, 2001.

KAFAFI, Zeidan, G. ROLLEFSON ve A. H. SIMMONS, "Excavation at Neolithic 'Ain Ghazal, 1988-89 Seasons", **Syria**, Vol: 70 (Fasc. 1/2), 1993, s. 225-230.

KAPLAN, Jacob, **"The Neolithic and Chalcolithic Settlements in Tel Aviv and its Environs"**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), The Hebrew University of Jerusalem, Kudüs, 1954.

KAPLAN, Jacob, "Excavations at Wadi Rabah", **Israel Exploration Journal,** Vol: 8,1958, s. 149–160.

KAPLAN, Jacob, "The Archaeology and History of Tel Aviv - Jaffa. Tel Aviv", **The Biblical Archaeologist**, Vol: 35, 1959, s. 12-25.

KAPLAN, Jacob, "Hamadiyah", **Revue Biblique**, Vol: 72, 1965, s. 543-544.

KAPLAN, Jacob, "Ha-Bashan Street", **New clopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, IV 1451-1452**, Jerusalem and New York Israel Exploration Society and Carta, Simon and Schuster, 1993, s. 5-32.

KARUL, Necmi, Gülriz KOZBE ve Ahmet YAVKIR (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017.

KEMPINSKI, A., **Megiddo, A City-State and Royal Center in North Israel,** Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie Band 40. Munich, Verlag C.H. Beck, 1989.

KENYON, Kathleen M., "Excavations at Jericho", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol: 84 (1/2), 1954, s. 103-110.

KENYON, Kathleen M., **Digging Up Jericho**, New York, Praeger, New York 1957, s. 103-114.

KENYON, Kathleen M., "Earliest Jericho", **Antiquity,** Vol: 33, 1959, s. 5-9.

KENYON, Kathleen M., "Jericho", **Archaeology**, Vol: 20(4), 1967, s. 268-275.

KIRKBRIDE, Diana, "The Excavation of a Neolithic Village at Seyl Aqlat, Beidha, near Petra", **Palestine Exploration Quarterly**, Vol: 92, 1960, s. 136-145.

KÖKTEN, İsmail Kılıç, "Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeriti Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında", **Türk Arkeoloji Dergisi,** Vol: 8/2, 1958, s. 10-16.

KUIJT, Ian, "Pre-Pottery Neolithic A Settlement Variability: Evidence for Sociopolitical Developments in the Southern Levant", **Journal of Mediterranean Archaeology**, Vol: 7.2, 1994, s. 41-68.

KUIJT, Ian, "Negotiating Equality Through Ritual: A Consideration of Late Natufian and Prepottery Neolithic A Period Mortuary Practices", **Journal of Anthropological Archaeology,** Vol: 15, 1996, s. 313-336.

KUIJT, Ian, "Meaningful Masks: Place, Death, and the Transmission of Social Memory in Early Agricultural Communities of the Near Eastern Pre-Pottery Neolithic", **Social Memory, Identity, and Death: Intradisciplinary Perspectives on Mortuary Rituals**, Archaeological Papers No. 10, American Anthropological Association,Washington, DC 2001, s. 80-99.

KUIJT, Ian, "Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition", **The Neolithic Demographic Transition and İts Consequences**, Springer, Dordrecht 2008, s. 287-313.

KUIJT, Ian, "Clay Ideas Levantine Neolithic Figürine Trajectories and Intellectual Threads", **The Oxford Handbook of Prehistoric Figurines**, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 545-566.

KUIJT, Ian ve Nigel GORING-MORRIS, "Foraging, "Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis", **Journal of World Prehistory**, Vol:16, 2002, s. 361-440.

LARSON, Peter, "Test excavations at the Natufian site of Rosh Horsha", **Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel, Vol. II, The Avdat/Agev Area**, SMU Press, Dallas 1977, s. 191–232.

LECHEVALLIER, M. ve A. RONEN (ed.), **Le site Natoufien-Khiamien de Hatoula, près de Latroun, Israël. Fouilles 1980-1982**, Centre de Recherche Français de Jérusalem, Jerusalem 1985.

LOUD, G. **Megiddo II, Seasons of 1935-39**, The University of Chicago Press, Chicago 1948.

MAKAREWICZ, C., N. GOODALE, P. RASSMANN, C. WHITE, H. MILLER, J. HAROUN, E. CARLSON, A. PANTOS, M. KROOT, S. KADOWAKI, A. CASSON, J. T. WILLIAMS, A. E. AUSTIN ve B. FABRE, "El-Hemmeh: A Multi-Period Pre-Pottery Neolithic Site in the Wadi El-Hasa, Jordan", **Eurasian Prehistory**, Vol: 4(1-2), 2006, s. 183-220.

MALLON, Alexis, "QuelQues Stations Prehistoriques de Palestine", **Melanges De I'Universite De Saint Joseph**, Vol: 19, Beyrut 1925, s. 181-214.

MARK, A.E., **Prehistory and Palaeoenvironments in the Central Negev, Israel, Vol.II, The Avdat/Aqev area, part 2, and the Har Harif,** Southern Methodist University Press, Dallas 1977.

MCNICOLL, A. W., P.C. EDWARDS, J. HANBURY-TENISON, J.B. HENNESSY, T.F. POTTS, R.H. SMITH, A. WALMSLEY ve P. WATSON, **Pella in Jordan 2: the second interim report of the joint University of**

Sydney and College of Wooster Excavations at Pella, 1982-1985, Mediterranean Archaeology supplement 2, Sydney 1992.

MEIKLEJOHN, C., A. AGELARAKIS, P. AKKERMANS, P. SMITH, ve R. SOLECKI, "Artificial Cranial Deformation in the Proto-Neolithic and Neolithic Near East and its Possible Origin: Evidence from Four Sites", **Paleorient**, Vol: 18(2), 1992, s.83-97.

MELLAART, James, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", **Antolian Studies**, Vol:11, London 1961, s. 159-184.

MELLAART, James, "Excavations at Çatalhöyük", **First Preliminary Report, 1961**, Ant. St. 12, London, 1962, s. 41-65.

MELLAART, James, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report, 1962**, Antolian Studies 13, London, 1963, s. 43-103.

MELLAART, James "Excavations at Çatalhöyük", **Third Preliminary Report, 1963**, Ant. St. 14, London 1964, s. 39-119.

MELLAART, James, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970.

MELLAART, James, **The Neolithic of the Near East**, Thames and Hudson, London 1975.

MESKELL, L. ve C. NAKAMURA, **Çatalhöyük Topraktan Sonsuzluğa**, Yapı Kredi Yayınları,İstanbul, 2006.

MILLER, Michele, "The Function of the Anthropomorphic Figurines: A Preliminary Analysis", **Shaar Hagolan Vol. 1: The Neolithic Art in Context**, 2002, s. 221-233.

MOORE, Andrew, "Stone and Other Artifacts Andrew",**Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra**, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 165-186.

MOORE, Andrew ve Michael TANGYE, "A Pre-Neolithic Farmers' Village on the Euphrates", **Scientific American,** Vol: 241/2, 1979, s. 62-70.

MOORE, Andrew, Gordon HILLMAN, ve Anthony LEGGE, **Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra**, Oxford University Press, Oxford 2000.

NESBITT, Mark, "When and Where Did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia?", **The Dawn Of Farming in the Near East**, Berlin 2002, s. 113-132.

NEUVILLE, Rene, "Le préhistorique de Palestine", **Revue Biblique**, Vol: 43, 1934, s. 237-259.

NEUVILLE, Rene, **Le Paléolithique et le Mésolithique du Désert de Judée**, Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire no: 24, Institut de Paléontologie Humaine, Paris 1951.

NILSSON, Martin P.**, Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion**,Lund, India 1950.

NOY, Tamar, "Seated clay figurines from the Neolithic period, Israel", **Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean**, Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean,The University of Malta, Malta 1985, s. 63-68.

NOY, Tamar, "Gilgal I- A Pre-Pottery Neolithic Site, Israel the 1985-1987 Seasons", **Paleorient**, Vol: 15(l), Praeger Publishers, 1989, s. 11-17.

NOY, Tamar, "Art and decoration of the Natufian at Nahal Oren", **The Natufian Culture in the Levant**, International Monographs in Prehistory, Archaeological Series, 1991, s. 557-568.

NOY,Tamar, A.J. LEGGE ve E.S. HIGGS, "Recent Excavations at Nahal Oren, Israel", **Proceedings of the Prehistoric Society,** Vol: 39, 1973, s. 75-99.

NOY, Tamar, J. SCHULDENREIN ve E. TCHERNOV, "Gilgal, A Pre-Pottery Neolithic A Site in the Lower Jordan Valley", **Israel Exploration Journal**, Vol: 30, 1980, s. 63-82.

OLSEN, Stanley, **Origins of the Domestic Dog**, University of Arizona Press, Tucson 1985.

ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

ÖZDOĞAN, Mehmet, "A group of Neolithic Stone Figurines From Mezraa Teleilat", **Köyden Kente***,* İstanbul Vol. II, Studies Presented to Ufuk Esin, 2003, s. 512-523.

ÖZDOĞAN, Mehmet, "Mezraa Teleilat", **Türkiye'de Neolitik Dönem**, İstanbul, 2007.

ÖZDOĞAN, Mehmet ve Nezih BAŞGELEN (Ed), **Concluding Remarks**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.

PEASNALL, Brian, "Iranian Neolithic", **Encyclopedia of Prehistory, Vol: 8. South and Southwest Asia**, (215–235), Kluwer Academic/ Plenum, New York 2002, s. 215-235.

PERROT, Jean, "Le Mésolithique de Palestine et les récentes découvertes à Eynan", **Antiquity and Survival,** Vol: 2/3-4, 1957, 91-110.

PERROT, Jean, "Excavations at'eynan ('ein mallaḥa) preliminary report on the 1959 season", **Israel Exploration Journal,** Vol: 10, 1960, s. 14-18.

PERROT, Jean, "Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", **L'Anthropologie,** Vol: 70, 1966, s. 437-484.

PERROT, Jean, "La Préhistoire Palestinienne", **Supplément au Dictionnaire de la Bible,** Vol: 7, 1968, s. 237-259.

PRAUSNITZ, M., "The First Agricultural Settlement in Galilee", **Israel Exploration Journal**, Vol: 9, 1959, s. 166-174.

RESHEF, H., M. ANTON, F. BOCQUENTIN, J. VARDI, H. KHALAILY, L. DAVIS, G. BAR-OZ ve N. MAROM, "Tails of animism: A joint burial of humans and foxes in Pre-Pottery Neolithic Motza, Israel", **Antiquity**, Vol:93, 2019, s. 370-385.

ROLLEFSON, Gary, "Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)", **Paleorient**, Vol:92, 1983, s. 29-38.

ROLLEFSON, Gary, "Excavations at 'Ain Ghazal 1984: Preliminary Report", **Annual of the Department of Antiquities of Jordan,** Vol: 29, 1985, s.11-30.

ROLLEFSON, Gary, "Neolithic 'Ain Ghazal Jordan: Ritual and Ceremony II", **Paleorient**, Vol:12, 1986, s.45-52.

ROLLEFSON, Gary, "The Late Aceramic Neolithic of the Levant: a Synthesis", **Paleorient,** Vol:15(1), 1989, s168-173.

ROLLEFSON, Gary, "Ritual and social structure at Neolithic `Ain Ghazal", **Life in Neolithic farming communities social organization, identity, and differentiation**, New York: Kluwer Academic/ Plenum, New York 2000, s. 165-190.

ROLLEFSON, Gary, "Charming Lives: Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia", **The Neolithic Demographic Transition and İts Consequences,** Springer, Dordrecht 2008, 387-416.

ROLLEFSON, Gary, "The Neolithic Period", **Equinox Publishing**, 2008, s. 71-108.

ROLLEFSON, Gary, A. SIMMONS ve Z. KAFAFI, "Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan", **Journal of Field Archaeology,** Vol: 19, 1992, s. 443-470.

RONEN, Avraham, "Excavations at the Cave of Sefunim (Iraq el- Baroud)", **Quartär ,** Vol: 19, 1968, s. 275-278.

ROSENBERG, Michael ve Richard REDDING, "Hallan Cemi and EarlyVillageOrganization in Eastern Anatolia", **Life in Neolithic Farming Communities,** Springer New York, New York 2000, s. 39-61.

ROSOVSKY, N. ve J. UNGERLEIDER-MAYERSON, **The Museums of Israel**, N.H. Abrams, New York 1989.

ROT, Y., "Two Stone Figurines from Ein Hashofet and Ein Dor", **Mitekufat Haeven**, (Journal of the Israel Prehistoric Society), Vol: 14, 1976, s. 61-68.

RUST, Alfred, "Beitrag zur Erkenntnis der Abwicklung der vorgeschichtlichen Kulturperioden in Syrien" **Prähistorische Zeitschrift,** Vol. XXIV, 1933, s.205-218.

SCHMANDT-BESSERAT, Denise, "Aspects of Neolithic Symbolism", **American Center for Oriental ResearchNewsletter**, Vol:7, 1995, s.1-6.

SCHMANDT-BESSERAT, Denise, "A Stone Metaphor of Creation", **Near Eastern Archaeology,** Vol: 6, 1998, s. 109-117.

SCHMIDT, Klaus, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar**, Çev: Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul, 2006.

SHARON, Ilan, "Levantine Chronology", **The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE**, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 38-60.

SHERRATT, Andrew, "The Secondary Exploitation of Animals in the OldWorld",**World Archaeology**, Vol: 15, 1983, s.90–102.

SHIPTON, G. M., **Notes on the Megiddo Pottery of Strata VI-XX**, Ancient Oriental Civilization Vol: 10, University of Chicago Press, Chicago 1939.

SIMMONS, Alan H., **The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape,** The University of Arizona Press, Tucson 2010.

SIMMONS, Alan H. ve Gary ROLLEFSON, "Neolitik 'Ain Ghazal (Jordan): Interim Report on the First Two Seasons 1982–1983", **Journal of Field Archaeology**, Vol: 11(4), 1984, s. 387-395.

SIMMONS, Alan H. ve M. NAJJAR, "Ghwair I: A Small, Complex Neolithic Community in Southern Jordan", **Journal of Field Archaeology**, Vol: 31(1), 2006, s. 77-95.

SIMMONS, T., L. Horowitz KOLSKA ve Nigel GORING-MORRIS, "What ceremony else? Taphonomy and the ritual treatment of the dead in the Pre-Pottery Neolithic B mortuary complex at Kfar HaHoresh, Israel", **Faces from the past: Diachronic patterns in the biology and health status of human populations from the Eastern Mediterranean. Papers in honour of Patricia Smith**, BAR International Series 1603, Archaeopress, Oxford 2007, s. 100-126.

SİLİSTRELİ, U., "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar", **Belleten** 206, Ankara 1989, s. 362-374.

SMITH, Bruce D., **Emergence of Agriculture**, Scientific American Library, New York 1995.

SOLECKI, Ralph , Rose SOLECKI, ve Anagnostis AGELARAKIS, **The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave,** Texas A&M University Press, College Station, Texas 2004.

SOLECKI, Rose ve Ralph SOLECKI, "Burial Offerings and Other Goods from the Proto-Neolithic Graves", **The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave**, Texas A&M University Press, College Station 2004, s. 48-63.

STEKELIS, Moshe, "Preliminary Report on Soundings in Prehistoric Caves in Palestine (Mugharet al-Watwat ; Mugharet an-Nuqqtah ; Mugharet Wadi-Fallah ; Mugharet Abu-Usba ; Iraq el-Barud)" **BASOR,** Vol: 86, 1942 , s.2-10.

STEKELIS, Moshe, "A new Neolithic industry: theYarmukian of Palestine", **Israel Exploration Journal,** Vol:1,1950, s. 1-19.

STEKELIS, Moshe, "The Stratigraphy of the Yarmukian Culture", **Bulletin of the Israel Exploration Society**, Vol: 18, 1954, s. 185-189.

STEKELIS, Moshe, "Nahal Oren", **Revue Biblique**, Vol: 63, 1956, s. 88-89.

STEKELIS, Moshe, **The Yarmukian Culture of the Neolithic Period**, Magnes Press, Jerusalem 1972, s. 20-25.

STEKELIS, Moshe ve T. YIZRAELY, "Excavations at Nahal Oren", **Israel Exploration Journal,** Vol: 13, 1963, s. 1-12.

TCHERNOV, Eitan ve Francois VALLA, "Two New Dogs, and Other Natufian Dogs, from the Southern Levant", **Journal of Archaeological Science,** Vol: 24, 1997, s. 65-95.

THIMME, J., "Kunst Der Kykladen -Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr." Published by **ICOM**, 1976, s. 555-565.

TOFFOLO, Michael B., M. ULLMAN, V. CARACUTA, S. WEINER ve E. BOARETTO, "A 10,400-year old sunken lime kiln from the Early Pre-Pottery Neolithic B at the Nesher-Ramla quarry (el-Khirbe), Israel", **Journal of Archaeological Science: Report,** Vol: 14 (Supplement C), 2017, s. 353-364.

TWISS, Katy, "Ritual, Change, and the Pre-Pottery Neolithic Figurines of the Central-Southern Levant", **Kroeber Anthropological Society Papers**, Vol: 85, 2001, s. 16-48.

TWISS, Kathy, "The Neolithic of the Southern Levant", **Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews**, Vol: 16(1), 2007, s. 24-35.

UCKO, Peter J., **Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece**, Royal Anthropological Institute Occasional Papers No. 24, London, Andrew Szmidla 1968.

UERPMANN, Hans-Peter., **The Ancient Distribution of Ungulate Mammals in the Middle Eas fauna and archaeological sites in Southwest Asia and Northeast Africa**, Atlas des vorderen Orients, Reihe A, 27. Weisbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1987.

VALLA, Francois, "The First Settled Societies—Natufian (12,500–10,200 BP)", **The Archaeology of the Holy Land**, Leicester University Press, London and Washington 1998, 169-187.

VALLA, Franchois ve H. KHALAILY, "Le Natoufien final et les nouvelles fouilles à Mallaha (Eynan), İsraël, 1996–1997", **Journal of the Israel Prehistoric Society,** Vol: 28, 1998, s. 105-176.

VAUX, R. D., "Les grottes de Murabba'at et leurs documents", **Revue Biblique,** Vol: 60, 1953, s. 245-267.

VAUX, R. D. ve A. M. STEVE, "La première campagne de fouilles à Tell el-Far'ah, pres Naplouse", **Revue Biblique,** Vol: 54, 1947, s. 394-433.

VOIGT, Mary M., "The Goddess from Anatolia: An Archaeological Perspective", **Oriental Rug Review**, Vol:11(2), 1991, s.32-39.

WEINSTEIN-EVRON, Mina ve Anna Belfer COHEN , "Natufian Figurines from the New Excavations of the El-Wad Cave, Mt. Carmel, Israel", **Rock Art Research,** Vol: 10, 1993, s. 102-106.

WHITE, C. E., "**The Emergence and Intensification of Cultivation Practices at the Pre-Pottery Neolithic Site of El-Hemmeh, Jordan: An Archaeobotanical Study"** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Boston University, ABD 2013.

YALVAÇ Müzesi Sergi Kataloğu, Isparta 2004.

YEIVIN, Ephrat ve I. MOZEL, "A fossil directeur figurine of the pottery Neolithic A", **Journal of Institue of Archaeology of Tel Aviv University**, Vol:4, 1977, s. 194-200.

YON, Marguerite, **The City of Ugarit at Tell Ras Shamra**, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana 2006.

YÜCEL, Çağatay, "**Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Adıyaman Müzelerindeki Geç Neolitik Çağ'dan Hellenistik Dönem'e Kadar Figürin ve İdoller**" (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2017.

ZOHARY, Daniel, **Geobotanical Foundations of the Middle East,** Springer Verlag, Stuttgart, 1973.

ZOHARY, Daniel, "The Mode of Domestication of the Founder Crops of Southwest Asian Agriculture", **The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eur asia**, Smithsonian Press,Washington DC 1996, s. 142-158.

ZOHARY, Daniel, "Domestication of the Neolithic Near Eastern Crop Assemblage", **Prehistory of Agriculture: New Experimental and Ethnographic Approaches**, Monograph 40, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1999, s. 42-50.

ZORI, N., "Survey of the Beth Shan Basin", **Bulletin of the Israel Exploration Society,** Vol: 18, 1954, s. 78-90.

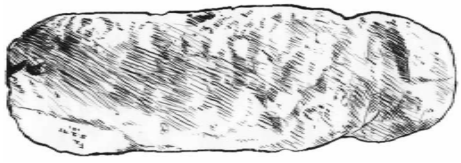
ZORI, N., "Neolithic and Chalcolithic Sites in the Valley of Beth Shan", **Palestine Exploration Quarterly**, Vol: 90, 1958, s. 44-51.

KATALOG

	
Katalog No: 1	
Levha No: Ia	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Yüzü Mask-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Eynan, İsrail	
Ölçüleri: Uz:68 mm, Gen:40 mm	
Dönem: Natufian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Göbeklitepe'den PPNA Dönemi Kireçtaşı Minyatür Mask (Necmi KARUL, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 10.51, s.105.)	
Kaynak: PERROT Jean, "Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", **L'Anthropologie**. Vol: 70(5-6), 1966, s. 437-484.	
Tanım: Eynan, İsrail'de bulunan bu eser kireçtaşından yapılmıştır. Vücudun geri kalan kısımlarına ulaşılmamıştır. Oldukça şematik ve soyut bir biçime sahip olarak değerlendirilen bu eser, fiziksel olarak bir kişiyi değil ondan ziyade insan kavramını ve ruhunu temsil ettiği düşünülmektedir. Mask kültürünün ortaya çıkışı açısından önem arz etmektedir.	

	
Katalog No: 2	
Levha No: Ib	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Yüzü Mask-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Eynan, İsrail	
Ölçüleri: Uz:80 mm, Gen:63 mm	
Dönem: Natufian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Göbeklitepe'den PPNA Dönemi Kireçtaşı Minyatür Mask (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 10.51, s.105.)	
Kaynak: PERROT Jean, "Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", **L'Anthropologie**. Vol: 70(5-6), 1966, s. 437-484.	
Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu eser insan yüzü olarak tanımlanmıştır. Göz, ağız veya burun gibi organların verilmeyişi nedeniyle insan varlığını sembolik olarak ifade ettiği belirtilmiştir. Neolitik dönem öncesi insan figürinlerinin gelişimini göstermesi açısından önemli bir eserdir.	

	
Katalog No: 3	
Levha No: Ic	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Başı Figürin-Kalsit	
Bulunduğu Yer: El-Wad Mağarası, İsrail	
Ölçüleri: Uz:22 mm, Gen:28 mm, Yük:38 mm	
Dönem: Natufian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARROD, D.A.E., "A New Mesolithic Industry: the Natufian of Palestine", **The Journal of the Royal Anthropological Instisute**. Vol: 62, 1932, s. 257-269.	
Tanım: Bu eser kalsitten yapılmıştır. Alt kısmı eksiktir. Ağız, burun ve göz gibi organları insize çizgilerle yapılmaya çalışılmıştır. Boyun kısmında yatay bir çizgiye sahip bu eser, sonraki dönemlerde baş modellerinin tümünde karakteristik bir hal alacak bu özelliği taşıyan en erken örnektir.	

Katalog No: 4

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Fallus-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Fazael, İsrail

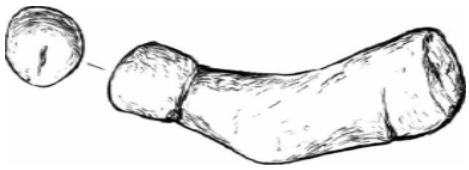
Ölçüleri: -

Dönem: Natufian Kültürü

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Bu döneme ait, tamamen bağımsız yapılmış erkek ve kadın genital organları da mevcuttur. Fazael, İsrail'de bulunan gerçek bir fallus örneği teşkil eden bu kireçtaşı eserin post-Natufian döneme ait olma ihtimali de bulunmaktadır. Fallusun gerçek özelliklere sahip olması amacıyla baş ve uç kısmında yiv oluşturulmaya çalışılmıştır.

Katalog No: 5

Levha No:-

Eser adı ve Malzemesi: Fallus-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: El-Wad Mağarası, İsrail

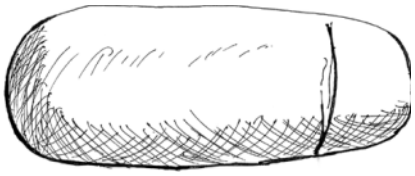
Ölçüleri: Uz:60 mm, Gen:20 mm

Dönem: Natufian Kültürü

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: El-Wad Mağarası, İsrail'de bulunan ve çakmaktaşından elde edilmiş bu eser hem başında hem de ucunda fallusun sünnet edilen kısmında bulunan et (prepüs) kısmına sahiptir. Bir uçtaki bu kısmın tamamen çevrelenmiş insize çizgilere sahip olduğu ve bunun yanı sıra en uçta bir yarık izi görülmektedir. Bu biçimler gerçek fallus özellikleri sergilemektedir.

Katalog No: 6

Levha No:

Eser adı ve Malzemesi: Fallus-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Eynan, İsrail

Ölçüleri: -

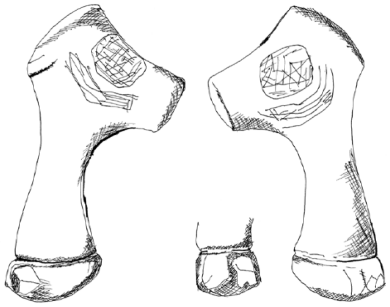
Dönem: Natufian Kültürü

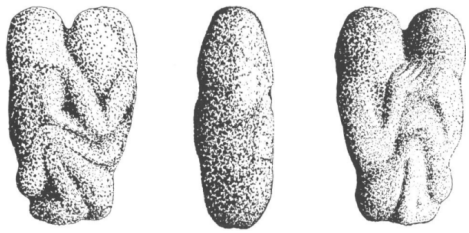
Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

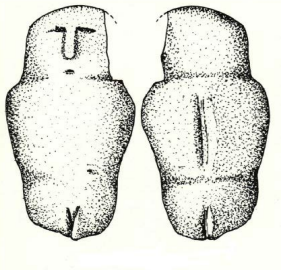
Tanım: Oval biçimli bu eserin üzerine eliptik ve yatay biçimli bir yiv çizilmiştir. Bu şekilde doğal şekil ve ölçüde bir fallus örneği sergilenmek istenmiştir. Fallus örneklerinin çeşitliliği ve hammadde farklılığını ortaya koyması açısından önemlidir.

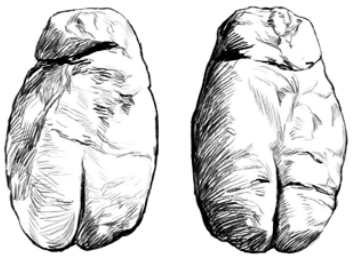
	
Katalog No: 7	
Levha No: Id	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Figürini-Kemik	
Bulunduğu Yer: Nahal Oren, İsrail	
Ölçüleri: Uz:223 mm, Gen:40 mm	
Dönem: Natufian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: İsmail Kılıç Kökten, "Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeriti Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında", **Türk Arkeoloji Dergisi.** Vol: 8/2, 1958, s. 10-16.	
Kaynak: BAR-YOSEF, Ofer, "The Natufian in the Southern Levant", **The Hilly Flanks,** Oriental Institute, University Of Chicago, 1983, s. 11-42.	
Tanım: Nahal Oren, İsrail'de bulunan ve Natufian kültürüne ait bu eser, eliptik şekilli bir boynuz parçası kullanılarak yapılmıştır. Eserin bir ucunda insan başı şekli görülürken aynı eserin diğer ucunda hayvan başı benzeri bir şekil görülmektedir. Bu durum insanların köpek ve diğer hayvanlarla ilişkilerinin artmaya başladığını göstermektedir. Ayrıca köpeğin evcilleştirilme süreciyle ilişkilidir. Bu görüşü destekleyen bir başka örnek yine aynı dönemde ve bölgeye ait ancak bu sefer kemikten değil kireçtaşından yapılmış bir eserle karşımıza çıkmaktadır (**Kat. no. 8**).	

	
Katalog No: 8	
Levha No: Ie	
Eser adı ve Malzemesi: Bir Ucu Fallus Diğer Ucu Hayvan Başı Eser-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Nahal Oren, İsrail	
Ölçüleri: Uz:77 mm, Gen:42 mm	
Dönem: Natufian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: STEKELIS M. ve T. YIZRAELY, "Excavations at Nahal Oren: Preliminary Report", **IEJ**. Vol: 13, 1963, s. 1-12.	
Tanım: Nahal Oren, İsrail'de bulunan ve Natufian kültürüne ait bu eser kireçtaşı kullanılarak yapılmıştır. Eserin bir ucunda hayvan başı benzeri bir şekil görülürken aynı eserin diğer ucunda fallus şekli görülmektedir. Bu eserde insan ve hayvan özellikleri yine birlikte bulunmaktadır. Bu eserler, doğal hayatta insan ve hayvan birlikteliğinin bir öncülü niteliğinde görülebilir.	

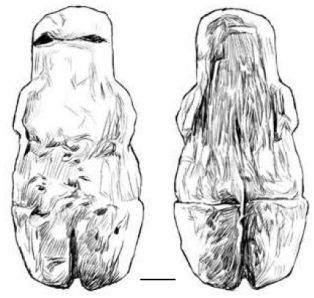
	
Katalog No: 9	
Levha No: If	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Figürini-Kalsit	
Bulunduğu Yer: Ain Sakhri, İsrail	
Ölçüleri: Uz:100 mm, Gen:63 mm	
Dönem: Natufian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: CAUVIN, Jacques, **Les Premiers Villages de Syrie-Palestine de IXeme au VIIeme millenaire avant J.C.**, Maison de l'Orient, Lyon 1978.	
Tanım: Ain Sakhri, İsrail'de bulunan bu eser kalsitten yapılmıştır. Kendine has özellikleri bulunan bu eserin, bilim insanları tarafından Natufian kültürüne ait olduğu düşünülmektedir. Bu eserde, bir çiftin cinsel birleşme pozisyonunda sergilendiği görüşü savunulmaktadır.	

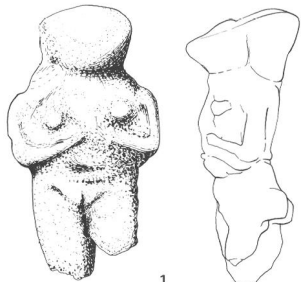
	
Katalog No: 10	
Levha No: IIa	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Yüzü-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Nahal Ein Gev II, İsrail	
Ölçüleri: Uz:90 mm, Gen:60 mm	
Dönem: Natufian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Nevali Çori'den PPNB Dönemi Kireçtaşı Minyatür Mask (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, N.Ç. 91.87,s. 106.), Göbeklitepe'den PPNB Dönemi Kireçtaşı İnsan Başı (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 02.09, s.138.), Göbeklitepe'den PPN Dönemi Kireçtaşı İnsan Başı (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu**, G.T. 12.115, s. 139)	
Kaynak: GROSMAN, Leore, Dana SHAHAM, Francesco VALETTA, ABADI, Itay Hadas GOLDGEIER, Noa KLEIN, Laure DUBREUIL, ve D. Natalie MUNRO, "A human face carved on a pebble from the Late Natufian site of Nahal Ein Gev II", **Antiquity.** Vol: 358, 2017, s. 140.	
Tanım: İnsan ifadesini basit ancak olağanüstü gerçekliğiyle sunan bu eserde sanatçı, figürün baş sınırlarını ortaya koymak için çakıl taşının doğal sınırlarını kullanmış ve aynı zamanda yüz konturunu verebilmek amacıyla kenarlarda hafif şekilde oynamalar yapmıştır. Merkeze gelecek şekilde çizgisel bir T şekli ve bu şekilde oluşturulan kaşlar dikkat çekmektedir. Bu şekilde burun kısmı ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan yüz ifadesi şematiktir. Natufian Kültürü'ne ait diğer yüz ifadeleri gibi burada da ayrıntılardan uzak durulmuştur.	

	
Katalog No: 11	
Levha No: IIb	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Gilgal II	
Ölçüleri: Uz:360 mm, Gen:170 mm	
Dönem: PPNA	
Anadolu'daki Benzerleri: Göbeklitepe'den PPN dönemi Kireçtaşı İnsan Başı (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 12.115, s.139), Göbeklitepe'den PPNB dönemi Kireçtaşı İnsan Başı (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 02.9, s.138).	
Kaynak: NOY, Tamar Y., "Gilgal I: A Pre-Pottery Neolithic Site, Israel. The 1985-1987, Seasons". **Paléorient**, Vol: 15(1), 1989, s. 11-18.	
Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu figürinde baş kısmında ağız, burun ve göz işlenmiştir. Figürinin sırt kısmını belirtmek amacıyla arka tarafta yiv bulunmaktadır. Yine alt kısımda ön ve arka taraflarda bacak kısımlarını belirtmek amacıyla yivler bulunmaktadır. Üst gövdeyle ilgili herhangi bir özellik vurgulanmamış ve kolları bulunmamaktadır.	

	
Katalog No: 12	
Levha No: IIc	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Nahal Oren	
Ölçüleri: -	
Dönem: PPNA	
Anadolu'daki Benzerleri: Göbeklitepe'den PPN dönemi Kireçtaşı İnsan Başı (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 12.115, s.139), Göbeklitepe'den PPNB dönemi Kireçtaşı İnsan Başı (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, G.T. 02.9, s.138)	
Kaynak: STEKELIS Moshe ve Tamar Y. NOY, "Excavations at Nahal Oren: Preliminary Report", **Israel Exploration Journal**. Vol: 13(1), 1963, s. 1-12.	
Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu figürinde baş ve gövde kısmı şematik olarak işlenmiştir. Kadın figürini olarak tanımlanmaktadır. Baş ve gövde kısmını ayırmak maksadıyla boyun kısmında yiv bulunmaktadır. Gövde altını ve bacakları belirtmek amacıyla da alt kısımda ön ve arka taraflarda yivler oluşturulmuştur. Eser, fallus olarak da nitelendirilmiştir.	

	
Katalog No: 13	
Levha No: IId	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini- Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Nahal Oren	
Ölçüleri: -	
Dönem: PPNA	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: STEKELIS Moshe ve Tamar Y. NOY, "Excavations at Nahal Oren: Preliminary Report", **Israel Exploration Journal**. Vol: 13(1), 1963, s. 1-12. ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu eser kadın figürini olarak tanımlanmaktadır. Gövde kısmı ve bacakları ön ve arka tarafa yapılan yivlerle belirtilmeye çalışılmıştır. Bereket kültüyle ilişkilendirilmiştir. Bir önceki eser gibi bunun da fallus örneği olabileceği değerlendirilmektedir.	

	
Katalog No: 14	
Levha No: IIe	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini- Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Salibiya IX	
Ölçüleri: Uz:47 mm, Gen:22 mm, Kal:22 mm	
Dönem: PPNA	
Anadolu'daki Benzerleri: Mezraa Teleilat'dan Erken Neolitik dönem Kireçtaşı Figürin (Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", **Türkiyed'de Neolitik Dönem**, İstanbul, 2007, Fig. 21, 2.)	
Kaynak: BAR-YOSEF, Ofer, "A Human Figurine from A Khiamian Site in The Lower Jordan Valley", **Paléorient**. Vol: 18, 1980, s. 193-199 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu eser kadın figürini olarak tanımlanmaktadır. Kafa kısmı kare şeklinde yapılmış olup gövde kısmı yatay bir çizgiyle alt ve üst olarak şekillendirilmiştir. Kafa kısmında sadece gözler iki yatay çizgiyle belirtilmiştir. Gövde kısmında kollar sağ ve solda hafif çıkıntılarla verilmeye çalışılmıştır. En altta yer alan dikey çizgiler ile bacaklar şekillendirilmiştir.	

Katalog No: 15

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini- Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Tell Mureybet

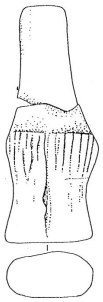
Ölçüleri: Uz:90 mm, Gen:45 mm

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: CAUVIN, Jacques, **Les Premiers Villages de Syrie-Palestine de IXeme au VIIeme millenaire avant J.C.**, Maison de l'Orient, Lyon 1978 ve HANSEN, S., "Neolithic Figurines in Anatolia", **The Neolithic in Turkey**, Archaeology and Publications, İstanbul 2014, s. 265-292.

Tanım: Kadın figürini olarak değerlendirilen bu eser kalsitten yapılmıştır. Yüzdeki ayrıntıları verilmemiş olan eserde kollar göğüslerin altında birleştirilmiş vaziyettedir. Vücudun alt yarısında bacaklar arasında kadın genital bölgesi işlenmiştir. Bacakların bir kısmı kırık haldedir. Bu eser, kolların göğüs altında işlenmesi açısında ilk örnekler arasında yer almaktadır. Sonraki dönemlerde yakın coğrafyalarda da yayılmaya ve işlenmeye başlayacaktır.

Katalog No: 16

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini- Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Gilgal I

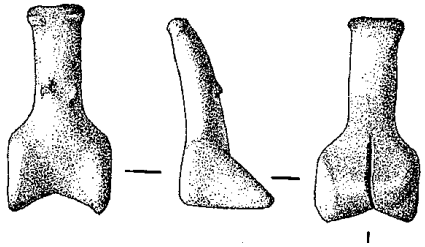
Ölçüleri: -

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: NOY, Tamar Y., "Gilgal I: A Pre-Pottery Neolithic Site, Israel. The 1985-1987, Seasons". **Paléorient**, Vol: 15(1), 1989, s. 11-18.

Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu eser kadın figürini olarak değerlendirilmektedir. Vücudun üst kısmı düz bir şekilde verilmiş ve hiçbir vücut ayrıntısı işlenmemiştir. Aşağı kısımda yivlerin yer aldığı şeklin etek olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Bu durumda kıyafetin işlenmesi açısından önem arz eden erken bir örnektir. Netiv Hagdud'da bulunan örneğe şematik açıdan benzemektedir.

	
Katalog No: 17	
Levha No: IIf	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini- Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Netiv Hagdud	
Ölçüleri: -	
Dönem: PPNA	
Anadolu'daki Benzerleri: Çayönü yerleşiminden figürin eser (Diyarbakır Müzesi Sergi Kataloğu, 2007, s. 139.), Çatalhöyük yerleşiminden kadın figürini (Önder Bilgi, **Anadolu'da İnsan Görüntüleri**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, fig. 111, 113, s. 75.)	
Kaynak: BAR-YOSEF O., A. GOPHER, E. TCHERNOV ve M. E. KISLEV, "Netiv Hagdud: An Early Neolithic Village Site in the Jordan Valley", **Journal of Field Archaeology**. Vol: 18(4), 1991, s. 405-424 ve KUIJT Ian ve Nigel GORING-MORRIS, "Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis Article", Journal of World Prehistory, 2002, s. 350-378.	
Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu eser kadın figürini olarak değerlendirilmektedir. Netiv Hagdud'da nadir olarak bulunan insan figürinlerinden biridir. Oturmuş şekilde verilen figürinde gözler çok ufak şekilde işlenmiş, ayrıca göğüsler ve bacaklar da verilmeye çalışılmıştır. Bir önceki eserde (**Kat. no. 16**) olduğu gibi vücudun üst kısmının düz verilmesi dikkat çekicidir. Arka tarafta var olan dikey yiv, oturma pozisyonunun verilmeye çalışıldığını gösterir. Ana tanrıça inancıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir.	

Katalog No: 18

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini- Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Tell Mureybet

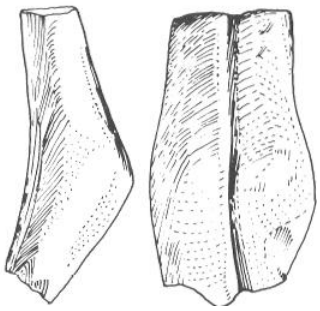
Ölçüleri: Uz:68 mm, Gen:35 mm, Kal:15 mm

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden siyah taştan yapılmış kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report, 1962**, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)

Kaynak: CAUVIN, Jacques, **Les Premiers Villages de Syrie-Palestine de IXeme au VIIeme millenaire avant J.C.**, Maison de l'Orient, Lyon 1978 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Kireçtaşından yapılmış figürinin üst kısmı tahrip olmuştur. Alt bölümde bacak kısımları arasında var olan çiziklerin kadın dişilik organı olduğu düşünüldüğünden kadın figürini olarak değerlendirilmiştir. Vücudun alt ve üst kısımları orta kısma yapılan yiv aracılığıyla belirtilmiştir. Konik forma sahip kadın figürini oturur pozisyonda tanımlanmıştır.

Katalog No: 19

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini Parçası-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: El Khiam

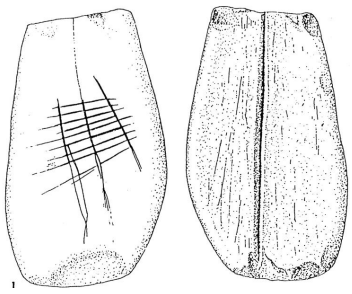
Ölçüleri: Uz:37 mm, Gen:12 mm

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: BAR-YOSEF, Ofer, "A Human Figurine from A Khiamian Site in The Lower Jordan Valley", **Paléorient**. Vol: 18, 1980, s. 193-199 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Kireçtaşından yapılmış figürin tahrip olmuştur. Aynı dönemde bulunan diğer eserlerle değerlendirildiğinde kadın figürin özellikleri taşımaktadır. Bar-Yosef tarafından kadın olarak kabul edilen figürinin üzerinde dikey şekilli bir yiv yer almaktadır.

Katalog No: 20

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Şematik Figürini-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Gilgal

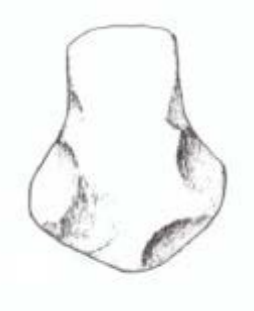
Ölçüleri: -

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: NOY, Tamar Y., "Gilgal I: A Pre-Pottery Neolithic Site, Israel. The 1985-1987, Seasons". **Paléorient**, Vol: 15(1), 1989, s. 11-18.

Tanım: Taştan yapılmış bu eserin figürin olup olmadığı konusunda çeşitli değerlendirmeler bulunmaktadır. Ön tarafta birbirine paralel çizgiler ve onları iki kenardan dikey olarak kesen çizgiler mevcuttur. Arka tarafta ise tam ortadan dikey olarak yapılmış bir yiv bulunmaktadır. Ön yüzdeki çizgiler kadınları temsil eden çakıl taşı figürinlerin üzerindeki şekilleri anımsatmaktadır.

Katalog No: 21

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Şematik Figürini-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Gilgal

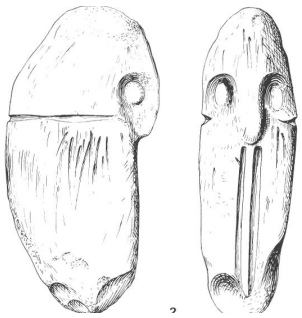
Ölçüleri: -

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: NOY T., J. SCHULDENREIN ve E. TCHERNOV, "Gilgal, A Pre-Pottery Neolithic A Site in the Lower Jordan Valley", **Israel Exploration Journal**. 1980, s. 63-82.

Tanım: Taştan yapılmış bu eser figürin olarak değerlendirilmekte olup, aşırı şematik özellikler ve ayrıntı verilmemesinden dolayı cinsiyeti belirlenememiştir. Üst kısmı dar alt kısmı ise geniş biçimde şekillendirilmiştir. Çeşitli kısımlarda hasarlar mevcuttur.

Katalog No: 22

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Şematik Figürin-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Tell Mureybet

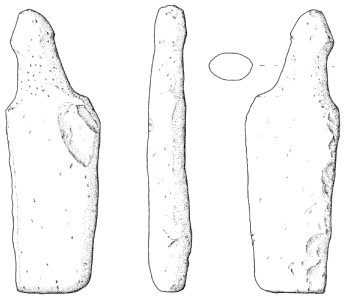
Ölçüleri: Uz:50 mm, Gen:35 mm

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: CAUVIN, Jacques, **Les Premiers Villages de Syrie-Palestine de IXeme au VIIeme millenaire avant J.C.**, Maison de l'Orient, Lyon 1978 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Figürin kireçtaşından yapılmıştır. Üst kısmında baş bölgesi bulunmakta ve boyun şeklinde tüm vücudu yatay şekilde çevreleyen bir yiv bulunmaktadır. Ancak bu yiv yüzün orta kısmına burun kenarlarına kadar yapılmıştır. Bu nedenle doğal üsluptan uzak bir figürindir. Göz ve burun belirgindir. Alt kısımda ayrıntıya girilmemiş, kol ve bacak kısımları bulunmamaktadır. Bu özelliklerden dolayı insan figürini olup olmadığı konusunda çeşitli değerlendirmeler vardır.

Katalog No: 23

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Figürin Parçası-Kumtaşı

Bulunduğu Yer: Wadi Faynan 16

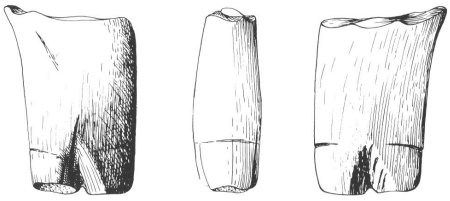
Ölçüleri: Uz:293 mm, Gen:95 mm

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: SHAFFREY, R., "The Ground Stone", **The Early Prehistory of Wadi Faynan, Southern Jordan. Archaeological Survey of Wadis Faynan, Ghuwayr and Al-Bustan and Evaluation of The Pre-Pottery Neolithic – A Site of WF16,** Oxbow Books, Oxford, 2007, s. 323-355.

Tanım: Kumtaşından yapılmış bu figürinin cinsiyeti belirlenememiştir. Baş ve gövde kısımlarında anatomik özelliklerden bahsetmek mümkün değildir. Şekli oldukça şematiktir. Baş ve gövde arasında boyun kısmı yapılmıştır. Kol ve ayaklar işlenmemiştir. Bazı kısımlar tahrip olmuştur.

Katalog No: 24

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Figürin Parçası-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Tell Mureybet

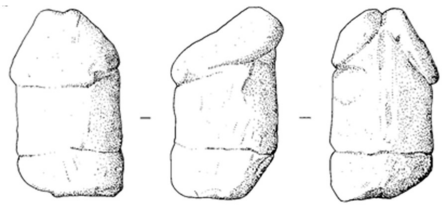
Ölçüleri: Uz:50 mm, Gen:35 mm

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: CAUVIN, Jacques, **Les Premiers Villages de Syrie-Palestine de IXeme au VIIeme millenaire avant J.C.**, Maison de l'Orient, Lyon 1978 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Kireçtaşından yapılmıştır. Üst kısmı eksik olan bu figürin şematik biçimde işlendiğinden cinsiyeti konusunda değerlendirme yapılamamıştır. Alt kısımda tüm figürini çevreleyen ve muhtemelen bel bölgesini belirleyen bir yiv ile birlikte onun altında bacak veya genital bölgeyi tanımlayan bir yarık oluşturulmuştur.

Katalog No: 25

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Fallus-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Wadi Faynan 16

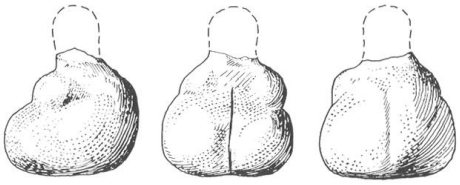
Ölçüleri: Uz:51 mm, Çap:28 mm

Dönem: PPNA

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: SHAFFREY, R., "The Ground Stone", **The Early Prehistory of Wadi Faynan, Southern Jordan. Archaeological Survey of Wadis Faynan, Ghuwayr and Al-Bustan and Evaluation of The Pre-Pottery Neolithic – A Site of WF16,** Oxbow Books, Oxford, 2007, s. 323-355.

Tanım: Kireçtaşından yapılan bu fallus örneğinde hem alt hem de üst taraftan yapılan yivlerle fallusa doğal bir izlenim kazandırılmaya çalışılmıştır.

Katalog No: 26

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil

Bulunduğu Yer: Beidha

Ölçüleri: Uz:28 mm

Dönem: PPNB

Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden kireçtaşından yapılmış kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Third Preliminary Report, 1963**, Ant. St. 14, London 1964, PI. XVIIa.)

Kaynak: CAUVIN, Jacques, **Les Premiers Villages de Syrie-Palestine de IXeme au VIIeme millenaire avant J.C.**, Maison de l'Orient, Lyon 1978 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Kilden yapılmış figürin oturmuş pozisyonda verilmiştir. Şematik biçimde tasvir edilmiş ve ayrıntılara girilmemiştir. Baş bölgesi kayıptır. Üst ve alt bölümlerde yuvarlak şekillerle anatomik ayrıntılar verilmeye çalışılmıştır. Altta orta kısımda verilen dikey çizgi bazı araştırmacılarca kadın dişilik organı olarak yorumlanmaktadır.

Katalog No: 27

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil

Bulunduğu Yer: Munhata

Ölçüleri: Uz:31 mm, Gen:20 mm, Kal:16 mm

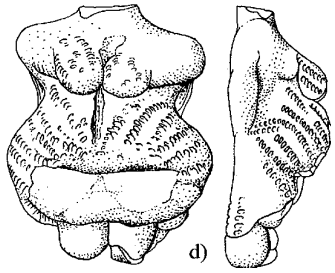
Dönem: PPNB

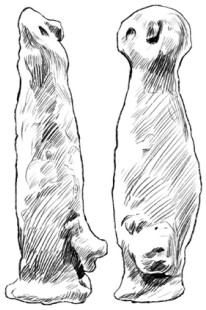
Anadolu'daki Benzerleri: Mezraa Teleilat yerleşiminden kadın figürini (Mehmet Özdoğan, "A group of Neolithic Stone Figurines From Mezraa Teleilat", **Köyden Kente**, İstanbul Vol. II, Studies Presented to Ufuk Esin, 2003, s. 40.)

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

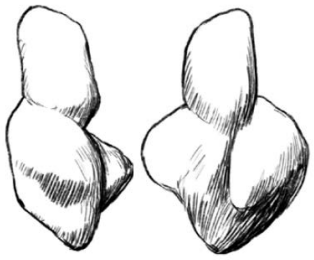
Tanım: Figürin kilden yapılmıştır. Oturur pozisyonda verilen figürinin baş kısmı zarar görmüştür. Gövdenin üst bölümünde göğüsler tasvir edilmiştir. Çok az anatomik ayrıntıya yer verilmiştir. Figürinin arka tarafında kalça bir çıkıntıyla ifade edilmek istenmiştir.

	
Katalog No: 28	
Levha No: IIIa	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Munhata	
Ölçüleri: Uz:34 mm, Gen:15 mm, Kal:9 mm	
Dönem: PPNB	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: PERROT, Jean, "Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", **L'Anthropologie**. Vol: 70(5-6), 1966, s. 437-484ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kilden yapılmış figürinin alt kısmı kayıptır. Yüz kısmında gözler ve burun ifade edilmiştir. Gövdenin üst kısmında göğüsler tasvir edilmiştir. Bazı araştırmacılar bu ve benzeri figürinleri insan-hayvan karışık figürinler kategorisinde de değerlendirmektedir.	

	
Katalog No: 29	
Levha No: IIIb	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Ain Ghazal	
Ölçüleri: -	
Dönem: PPNB	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermerden yapılmış kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **First Preliminary Report**, 1961. Ant. St. 12, London, 1962, PI. IXa-c)	
Kaynak: ROLLEFSON, G. O., "Charming Lives: Human and Animal Figurines in the Late Epipaleolithic and Early Neolithic Periods in the Greater Levant and Eastern Anatolia", **The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences,** Springer, Dordrecht 2008, s. 387-416 ve KUIJT, Ian ve Nigel GORING-MORRIS, "Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis Article", **Journal of World Prehistory**, 2002, s. 350-378.	
Tanım: Kilden yapılmış bu kadın figürin hamile şekilde ifade edilmiştir. "Ain Ghazal Venüs'ü" olarak adlandırılmıştır. Üst paleolitik örneklere şekil yönünden benzerlik göstermektedir. Baş kısmı kayıp olan eserde göğüs ve kalça kısımları dolgun biçimde verilmiştir. Ayrıca hamile bir kadına benzetilen figürinin göğüs ve karın bölgesi üzerinde birbirine paralel şekilde hizalanmış çizgiler bulunmaktadır. Figürinin arka yüzü ön yüzüne göre daha düz ve sade işlenmiş ve sadece alt bölümde orta kısımda bir yiv bulunmaktadır.	

	
Katalog No: 30	
Levha No: IIIc	
Eser adı ve Malzemesi: Erkek Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Munhata	
Ölçüleri: Uz;50 mm; Gen;15 mm; Kal; 17 mm	
Dönem: PPNB	
Anadolu'daki Benzerleri: Göbeklitepe'den Kireçtaşı İnsan Heykeli (Klaus Schmidt, **Taş Çağı Avcılarının Gizemli Alanı Göbeklitepe, En Eski Tapınağı Yapanlar**, Çev: Rüstem Aslan, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul, 2006, s. 106.), Çatalhöyük yerleşiminden Erken Şematik Figürin (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report, 1962**, Ant. St. 13, London, 1963, PI.XVIIIa.)	
Kaynak: PERROT, Jean, "Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", **L'Anthropologie**. Vol: 70(5-6), 1966, s. 437-484 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kilden yapılmış figürin silindirik şekle sahiptir. Baş kısmı vücudun geri kalanına oranla küçüktür. Üzerinde burun ve sağ göz tasvir edilmiştir. Göz derin olmayan bir oyuk şeklinde belirtilmiştir. Kollar ve göğüs bölgesiyle ilgili herhangi bir ayrıntı verilmemiştir. Alt kısımdaki çıkıntı erkek üreme organı olarak değerlendirilmektedir. Figürin bağımsız şekilde ayakta durabilmektedir.	

	
Katalog No: 31	
Levha No: IIId	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Figürini-Taş	
Bulunduğu Yer: El-Hemmeh	
Ölçüleri: -	
Dönem: PPNB	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: MAKAREWICZ, C. ve A. E. AUSTIN, "Late PPNB Occupation at El-Hemmeh: Results From the Third Excavation Season 2006", **Neo-Lithics**, Vol: 2(06), 2006, s. 19-23 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Figürin, türü tespit edilemeyen bir taş malzemeden yapılmıştır. Şekli ovaldir. Kollar uzatılıp omuza doğru getirilmiştir. Kafa ve üst gövde yapısından oluşup gövdenin alt kısmı yoktur. Gözler ve burun belirgin bir biçimde yapılmıştır. Baş yapısı genel olarak ovaldir ve yukarı doğru uzamaktadır. Bu baş yapısı PN Dönem Yarmoukian Kültürü insan figürinlerinde sıkça görülmektedir.	

Katalog No: 32

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Şematik Figürin-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Munhata

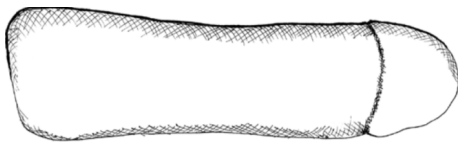
Ölçüleri: Uz;20 mm; Gen;9 mm

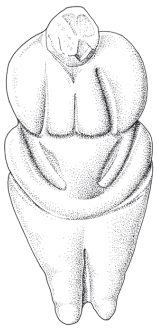
Dönem: PPNB

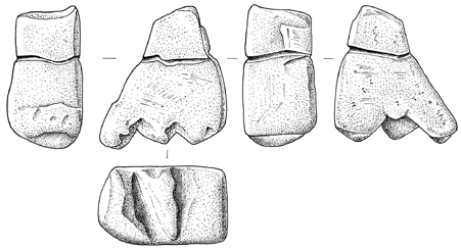
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden Şematik Figürin (L. Meskell ve C. Nakamura, **Topraktan Sonsuzluğa: Çatalhöyük**, İstanbul, 2006.)

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Figürin kireçtaşından yapılmıştır. Şekli ovaldir. Kolay şekil alması nedeniyle kısa sürede yapılabilir bir figürindir.

	
Katalog No: 33	
Levha No: IIIe	
Eser adı ve Malzemesi: Fallus-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Kfar HaHoresh	
Ölçüleri: -	
Dönem: PPNB	
Anadolu'daki Benzerleri:	
Kaynak: GORING-MORRIS A. N. ve M. BIRKENFELD, "A Cult and Mortuary Site", **Past Horizons**. Vol: 12, 2008, 20-25 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kireçtaşından yapılan fallus örneği, bereket kavramıyla ilişkilendirilmektedir. İnce, uzun ve silindirik bir forma sahiptir. Uç kısımda yapılan yatay yiv ile fallus özelliği kazandırılmak istenmiştir.	

	
Katalog No: 34	
Levha No: IIIf	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Ain Ghazal	
Ölçüleri: Uz;140 mm; Gen;70 mm	
Dönem: PPNC	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: SCHMANDT-BESSERAT, Denise, "A Stone Metaphor of Creation", **Near Eastern Archaeology,** Vol: 6, 1998, s. 113 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kireçtaşından yapılan bu figürinin baş kısmı eksiktir. Genel olarak yuvarlak hatlara sahip figürinin göğüs bölümü düz halde işlenmiş ancak karın ve kalça bölgeleri dolgun halde tasvir edilmiştir. Figürin oturur pozisyonda gösterilmiştir. Yine dolgun hatlarla işlenmiş kollar göbeğe doğru uzanmakta ve orada birleşmektedir. Karın bölgesinin şişkin halde olması hamilelikle ilişkilendirilmektedir. Kolların altında derin çizgiler vücudun alt yarısını göstermektedir. Bacaklar dolgun halde verilmiş ancak ayaklar altta birbirinden ayrılmış ve şematik halde betimlenmiştir.	

Katalog No: 35

Levha No: IVa

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Hamadiya

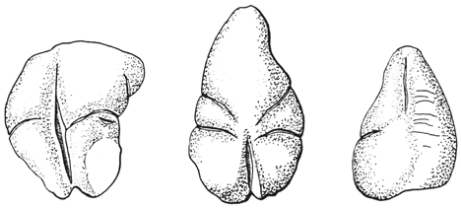
Ölçüleri: -

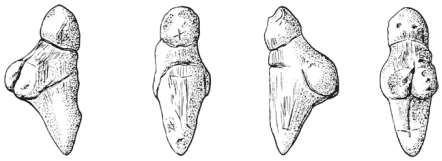
Dönem: Yarmoukian Kültürü

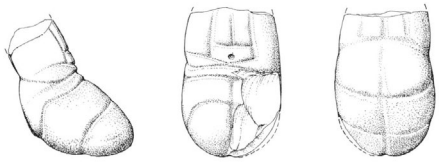
Anadolu'daki Benzerleri: -

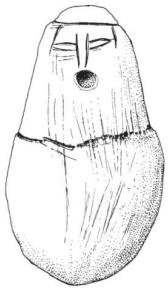
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, Talia GOLDMAN, Danny ROSENBERG, Anna EIRIKH-ROSE ve Zinovi MATSKEVICH, " Hamadiya In The Central Jordan Valley: A Yarmukian Pottery Neolithic Site (1964)". **Tel Aviv University Sonia And Marco Nadler Institute of Archaeology Monograph Series,** Number 36, 2017, s. 455-456.

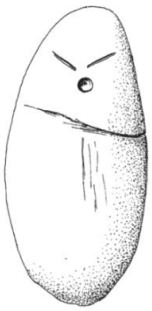
Tanım: Kireçtaşından yapılan bu figürin taşın doğal şeklinden faydalanılarak şekillendirilmiştir. Üst kısma yapılan yiv baş bölgesini belirtmek amacıyla yapılmıştır. Alt kısımda bacak ve genital bölge izlenimi yaratılmıştır. Bu yüzden araştırmacılar bu figürinin doğum yapan kadını temsil ettiğini ifade etmektedirler.

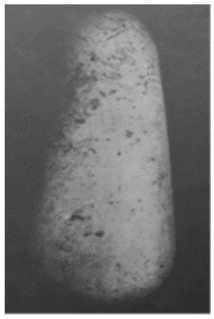
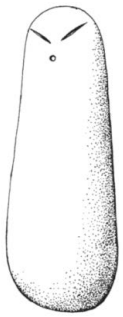
	
Katalog No: 36	
Levha No: IVb	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;80 mm; Gen;47 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük Second Preliminary Report, 1962", **Antolian Studies**. Vol: 13, London, 1963, PI.XXa)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yumuşak kireçtaşından yapılan bu figürin yüz ayrıntılarına sahip olmaması özelliğiyle diğer Sha'ar Hagolan figürinlerinden ayrılmaktadır. Yüzden ziyade vücudun alt bölümlerine odaklanılmış ve derin yapılmış yivler ile çalışılmıştır. Onların üzerinde yine derin yivler ile karın bölgesi ortaya çıkarılmıştır. Ön yüzde en alt bölümde derin bir çizgi ile kadın genital bölgesi yapılmıştır. Arka bölümde de aynı şekilde yiv aracılığıyla figürinin sırt bölgesi verilmeye çalışılmıştır. En üstte sivrilen kafa yapısı diğer Sha'ar Hagolan figürinleriyle benzerdir.	

	
Katalog No: 37	
Levha No: IVc	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;65 mm; Gen;24 mm; Kal; 31 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireç taşından yapılan figürin Sha'ar Hagolan sakinleri tarafından yüzeyde bulunmuştur. Şematik olarak işlenen figürinin yüzünde gözler iki derin oyukla belirtilmiş, ağız ve burun ifade edilmemiştir. Kafanın hemen altına işlenen çizik boğaz ve boyun kısmına işaret etmektedir. Göğüsler abartılı şekilde tek çizgiyle verilmiştir. Alt bölüm konik biçimde yapılmıştır ve bacaklar derin bir çizgiyle ifade edilmiştir. Figürinin Venüs-fallus, insan figürini, şematik figürin ve hayvan figürini olduğuyla ilgili çeşitli değerlendirmeler mevcuttur. Sha'ar Hagolan yerleşiminin en tartışmalı örneklerinden biridir.	

	
Katalog No: 38	
Levha No: IVd	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kireçtaşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;120 mm; Gen;85 mm; Kal; 82 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireç taşından yapılan figürin Sha'ar Hagolan'da yüzeyde bulunmuştur. Oturan bir kadını ifade etmektedir. Kafa kısmı deforme olmuştur. Gövdenin üst kısmında derin insize çizgilerle göğüsler belirtilmiş ve onların hemen altında göbek deliği yapılmıştır. Yan ve ön tarafta belirgin çizgilerle kollar tasvir edilmiş ve göbek üzerine doğru yönelmiş şekildedir. Alt tarafta bacak kısmı derin bir çizgiyle belirlenmiştir. Arka kısımda üst tarafta, giyilen kıyafetin şekli çizgilerle ön plana çıkartılmış alt kısımda yapılan paralel iki çizgi kalça ve bacakları betimlemiştir. Sha'ar Hagolan insan figürinlerinde bu kadar ayrıntıya kilden yapılmış figürinlerde rastlanırken bu özelliklerin taşa bu şekilde yansıtılması söz konusu figürini özel kılmaktadır.	

	
Katalog No: 39	
Levha No: IVe	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Byblos	
Ölçüleri: -	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Mezraa Teleilat yerleşiminden kireçtaşı figürin (M. Özdoğan, "Mezraa Teleilat", **Türkiye'de Neolitik Dönem**, İstanbul, 2007, fig: 21.), Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb)	
Kaynak: DUNAND, M., **Fouilles De Byblos**, Maisonneuve, Paris 1973 ve GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Çakıl taşı figürinde, yüz bölümü diğer örneklere göre ayrıntılı şekilde işlenmiştir. Belirgin şekilde yapılan gözlerin ortasından paralel inen dikey çizgiler burun yapısını ve onun da altında oyuk şeklinde ağız yapısı belirtilmiştir. Üst yapı alta göre daha dar bir kısım kullanılarak yapılmış ve ortada yatay şekilli çizgi boyun kısmına işaret etmektedir. Figürinin üzerinde çeşitli çizgiler bulunmaktadır.	

	
Katalog No: 40	
Levha No: IVf	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Byblos	
Ölçüleri: -	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: DUNAND, M., **Fouilles De Byblos**, Maisonneuve, Paris 1973 ve GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Üst kısımda yukarı doğru açıyla verilen çizgilerle gözler belirtilmiştir. Ağız, gözlerin altında orta kısma oyuk şeklinde yapılmıştır. Kafa kısmını vücuttan ayrı göstermek amacıyla ağzın alt tarafına yatay bir çizgi yapılmıştır. Gözler, Yarmoukian kültürüne ait kil figürinlerin gözlerine (deniz kabuğu gözler) benzemektedir.	

	
Katalog No: 41	
Levha No: Va	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Byblos	
Ölçüleri: -	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: DUNAND, M., **Fouilles De Byblos**, Maisonneuve, Paris 1973 ve GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürinin üst kısmında ve her iki tarafta yer alan çizgilerle gözler belirtilirken hemen altında küçük bir oyuk şeklinde ağız yapısı görülmektedir.	

Katalog No: 42

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı

Bulunduğu Yer: Byblos

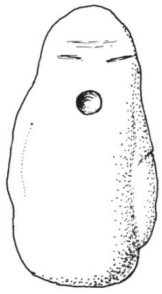
Ölçüleri: -

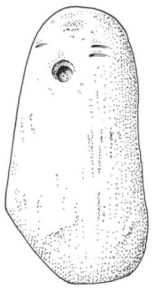
Dönem: Yarmoukian Kültürü

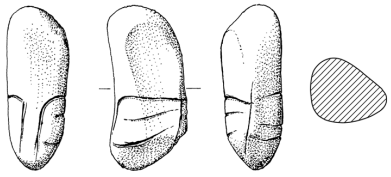
Anadolu'daki Benzerleri: -

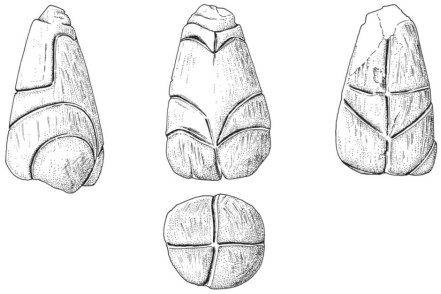
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.

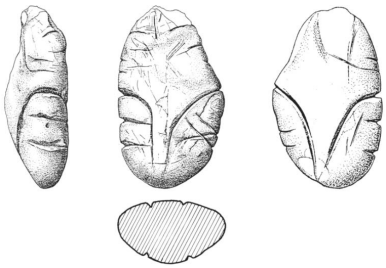
Tanım: Figürinin üst kısmında gözler yatay çizgiler ile belirtilirken orta kısımdaki dikey çizgi ile burun tasvir edilmiştir.

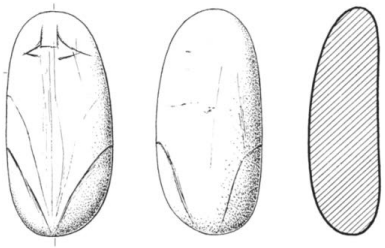
	
Katalog No: 43	
Levha No: Vb	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Byblos	
Ölçüleri: -	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: DUNAND, M., **Fouilles De Byblos**, Maisonneuve, Paris 1973 ve GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürinin üst kısmında gözler yatay ince çizgilerle gösterilmiştir. Gözlerin altında orta kısımda ise nispeten büyük bir yuvarlak oyuk ile ağız tasvir edilmiştir. Figürinin yan taraflarında kollar verilmeye çalışılmıştır.	

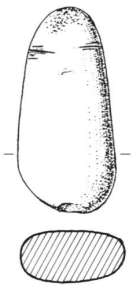
	
Katalog No: 44	
Levha No: Vc	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Byblos	
Ölçüleri: -	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: DUNAND, M., **Fouilles De Byblos**, Maisonneuve, Paris 1973 ve GARFINKEL Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürinin üst tarafında yer alan çizgiler gözleri ifade ederken altta, orta kısımda yer alan oyuk ile burun tasvir edilmiştir. Figürinde bazı kısımlarda tahrip söz konusudur.	

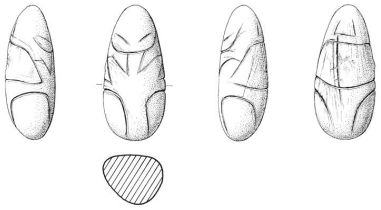
	
Katalog No: 45	
Levha No: Vd	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Hamadiya	
Ölçüleri: Uz;53 mm; Gen;26 mm; Kal; 18 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürinin tüm kısımları korunmuştur. Simetrik olmayan çakıl taşından yapılan figürin Yarmoukian kültürü kil figürinlerine benzemektedir. Diğer çakıl taşı figürinlerden farklı olarak üst kısımda göz veya ağız kısımları yoktur. Alt tarafta ise kil figürin örneklerinde olduğu gibi bacakların oturmuş pozisyondaki hali betimlenmeye çalışılmıştır. Bu betimleme figürinin her tarafına yapılan derin çizgiler ile yapılmıştır.	

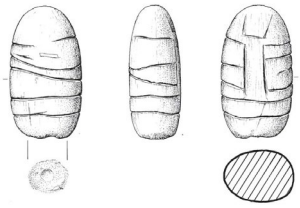
 	
Katalog No: 46	
Levha No: Ve	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Munhata	
Ölçüleri: Uz;73 mm; Gen;44 mm; Kal; 40 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yumuşak kireçtaşından yapılan figürin diğerlerine göre daha özenli ve ayrıntılı işlemelere sahiptir. Bunlar figürinin dört bir yanında görülebilir. Baş kısmı tahribattan dolayı belirgin değildir. Geniş ve derin yatay, dikey ve derin çizgiler giysi olarak değerlendirilmektedir. Hem ön hem arka tarafta giysi betimlenmiştir. Giysi ön kısımda kısa ancak arka kısımda daha uzun olarak yapılmıştır. Alt kısımdaki derin yuvarlak hatlar kalçaları tasvir etmektedir.	

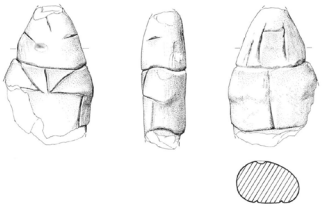
	
Katalog No: 47	
Levha No: Vf	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Munhata	
Ölçüleri: Uz;177 mm; Gen;110 mm; Kal; 51 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Kireçtaşından yapılan figürin düzensiz bir şekle sahiptir. Üst kısmı biraz tahrip olmuştur. Baş bölümünde gözler ve burun derin olmayan çizgilerle gösterilmiştir. Baştan aşağı kısımdaki derin çapraz ve yatay çizgiler giysi olarak değerlendirilmektedir. Alt kısımda yer alan derin yuvarlak çizgiler ise kalçayı ifade etmektedir. Bu çizgiler arka tarafta devam etmektedir.	

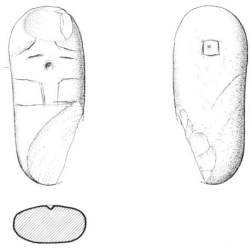
	
Katalog No: 48	
Levha No: VIa	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Munhata	
Ölçüleri: Uz;222 mm; Gen;102 mm; Kal; 67 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Oval şekle sahip kireçtaşından yapılan figürinin üst kısmında "V" şeklinde gözler iki tarafta dikkat çekmektedir. Gözlerin bu sıra dışı şeklinin ortasında kalan dikdörtgen kısımla burun tasvir edilmiştir. Alt kısımda her iki yan kısımda bulunan çizgiler ise kalçaları göstermektedir. Bunun dışında ön yüzün merkezinde dikey şekilde özensizce dağılmış sığ çizgiler bulunmaktadır.	

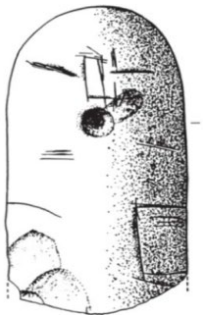
	
Katalog No: 49	
Levha No: VIb	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Munhata	
Ölçüleri: Uz;140 mm; Gen;56 mm; Kal; 39 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Eliptik şekilli kireçtaşından yapılan figürinin baş kısmında aynı hizada olmayan düzensiz şekilde yapılmış gözler tasvir edilmiştir.	

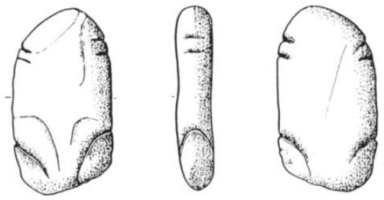
	
Katalog No: 50	
Levha No: VIc	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;90 mm; Gen;42 mm; Kal; 33 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yumuşak kireçtaşından yapılan figürin tam olarak ele geçmiştir. Fiziksel ayrıntılar üzerinde özenle durulmuştur. Dört bir yanı da işlenmiş olan figürinin kafa kısmındaki gözlerin şekli Yarmoukian kil figürinlerini andırmaktadır. Gözlerin altında yatay bir çizgi ve onun hemen alt kısmında yatay ve çapraz çizgilerle giysi tasvir edilmiştir. Giysi tasviri arka tarafta da devam etmektedir. Altta yer alan yuvarlak çizgiler kalçaları vurgulamaktadır. Başın arka kısmında yer alan dikdörtgen şekil muhtemelen saç veya başa giyilen bir giysiyi tasvir etmektedir. Figürin bütünüyle Yarmoukian kil figürinleri örnek alınarak yapılmış izlenimi taşımaktadır.	

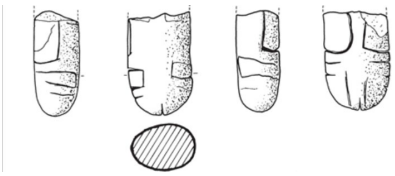
	
Katalog No: 51	
Levha No: VId	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;71 mm; Gen;40 mm; Kal; 26 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Kireçtaşından yapılan figürin ayrıntılı olarak işlenmiştir. Alt kısımda oyuk açmak amacıyla yapılan tahribat hariç tam olarak bulunmuştur. Baş kısmında gözler asimetrik şekilde yapılmış ve arka tarafa kadar devam ettirilmiştir. Gövdede ayrıntılı şekilde giysi betimine yer verilmiştir. Ön tarafta yer alan yatay çizgiler ile arka tarafta yer alan ve dikey iki çizgiyle birleşen derin yatay çizgiler giysi tasviri olarak değerlendirilmiştir. Diğer örneklerin aksine alt tarafta kalça veya bacak tasviri yer almamıştır. Başın arka kısmında yer alan dikdörtgen şekil saç veya başa giyilen bir objeyi temsil etmektedir.	

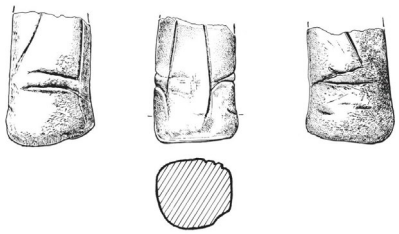
	
Katalog No: 52	
Levha No: VIe	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;123 mm; Gen;72 mm; Kal; 38 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireçtaşından yapılan figürinin üst kısmında karşılıklı iki asimetrik çizgi gözleri temsil etmektedir. Alt kısımdaki derin yatay ve dikey çizgiler göğüs ve karın yapısını ifade etmektedir. Figürinin sağ tarafı kırıktır ancak sol tarafta yapılan çizgiyle kalça detayının verildiği anlaşılmaktadır. Arka tarafta üst kısımda başa giyilen kıyafetin parçası görülürken onun altında sırt bölümünde kıyafetin arka kısmı derin dikey bir çizgiyle gösterilmiştir. Bunu kalçayı ifade eden yatay bir çizgi sonlandırmaktadır.	

	
Katalog No: 53	
Levha No: VIf	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;256 mm; Gen;104 mm; Kal; 54 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Büyük ve yumuşak kireçtaşından yapılan figürin bazı kısımlardan hasar görmüştür. Keşfedildiği yerde yüzeyde bulunmuştur. Üst kısımda yer alan simetrik iki çizgi gözleri ifade ederken onların üstünde yukarı doğru kıvrılmış çizgiler yer almaktadır. Gözlerin ortasında yapılan oyuk burnu göstermektedir. Gövdenin üst kısmındaki yatay ve dikey çizgiler kalçaları belirtmektedir. Arka tarafta kafa kısmında yer alan kare ve ortası işaretlenmiş alan ise kafaya giyilen kıyafetin parçası şeklinde değerlendirilmektedir. Ön yüzde boya izlerine rastlanmıştır.	

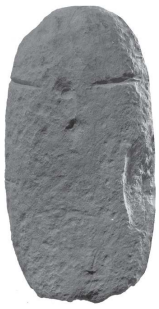
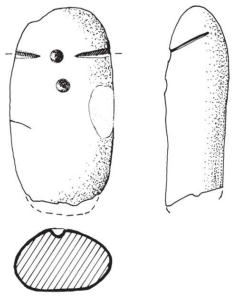
	
Katalog No: 54	
Levha No: VIIa	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;146 mm; Gen;79 mm; Kal; 81 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireçtaşından yapılan figürinin alt kısmı kırıktır. Üst bölümde biri eğik biri düz iki derin çizgi gözleri temsil ederken ortada yer alan dikdörtgen şekil ile burun ifade edilmiştir. Burnun altında oyuk şekilde yapılmış ağız bulunmaktadır. Alt bölümde yapılan dikey ve yatay çizgiler ise giysi tasviri olarak değerlendirilmektedir.	

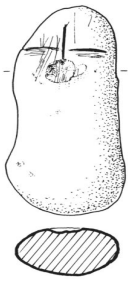
	
Katalog No: 55	
Levha No: VIIb	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;83 mm; Gen;45 mm; Kal; 17 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Asimetrik ve sert kireçtaşından yapılan figürinin dört tarafı da işlenmiştir. Üst tarafta üst üste yer alan ve arka tarafa doğru da kayan çizgilerle göz ifade edilmiştir. Alt kısımda ise derin ve sığ çizgiler ile kalça tasvir edilmiştir. Bu ifadenin benzerinin arka tarafa da yansıtılmış olması hem önde hem de arkada iki figürinin temsil edildiği şeklinde de yorumlanmıştır.	

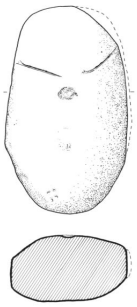
	
Katalog No: 56	
Levha No: VIIc	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;64 mm; Gen;41 mm; Kal; 30 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yumuşak kireçtaşından yapılan figürinin üst kısmı hasar görmüştür. Dört bir yanı da şekillendirilmiştir. Orta bölümdeki derin yatay ve dikey çizgiler giysiyi ifade etmektedir. Alt bölümde yer alan sığ çizgiler ise kalçayı tasvir etmektedir. En altta yer alan dikey derin çizgi, Stekelis tarafından kadın cinsel organı olarak değerlendirmiştir.	

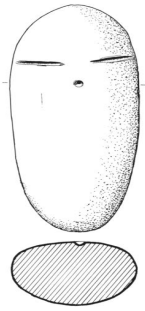
	
Katalog No: 57	
Levha No: VIId	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;84 mm; Gen;52 mm; Kal; 57 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermerden yapılmış kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Third Preliminary Report**, 1963, Ant. St. 14, London 1964, PI. XVId.), Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, fig. 19.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireçtaşından yapılmış düz dipli ve serbest şekilde durabilen figürinin üst bölümü eksiktir. Fotoğraftaki durum alçı ile tamamlanmış halidir. Dört tarafında da çizgiler bulunmaktadır. Figürinin orta kısmında bulunan dikey çizgiler ile giysi tasvir edilmiştir. Alt kısımda bulunan yuvarlak şekilli çizgiler ile de kalça biçimlendirilmiştir.	

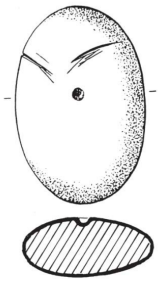
	
Katalog No: 58	
Levha No: VIIe	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;132 mm; Gen;78 mm; Kal; 37 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yumuşak kireçtaşından yapılmış olan figürinin üst bölümünde sağ göz yatay düz bir çizgi, sol göz ise eğik bir çizgiyle ifade edilmiştir. Onların ortasında alt bölümde ise burun düz bir çizgi ile tasvir edilmiştir. Figürinin üzerinde farklı yerlerde sığ şekilde yapılmış birçok çizgi bulunmaktadır. Alt bölümde karşılıklı yapılmış derin çizgiler ile kalça betimlenmiştir. Figürinin arka yüzünde kırmızı boya izine rastlanmıştır.	

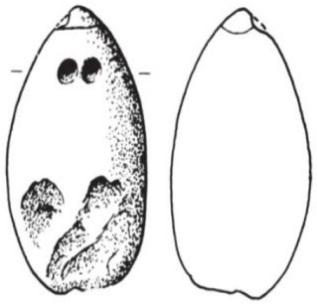
	
Katalog No: 59	
Levha No: VIIf	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;118 mm; Gen;60 mm; Kal; 38 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireçtaşından yapılmış figürinin alt bölümü zarar görmüştür. Üst bölümde yan taraflara kadar ilerlemiş şekilde derin işlenmiş çizgiler gözleri tasvir etmektedir. Onların ortasında şekillenen oyuk burnu temsil ederken onun altındaki oyuk ise ağzı belirtmektedir. Figürinde gövde ön kısmında rastgele birkaç çizgi dışında çizgi bulunmamaktadır.	

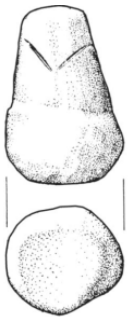
	
Katalog No: 60	
Levha No: VIIIa	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;196 mm; Gen;63 mm; Kal; 46 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert asimetrik kireçtaşından yapılan figürinin üst bölümünde iki derin çizgiyle gözler tasvir edilmiştir. Onların ortasında burun dikey bir çizgiyle gösterilmiş ve onun hemen altında ağız yuvarlak bir şekil ile betimlenmiştir. Alt bölümde herhangi bir tasvir verilmemiştir. Figürinde kırmızı boya kalıntılarına rastlanılmıştır.	

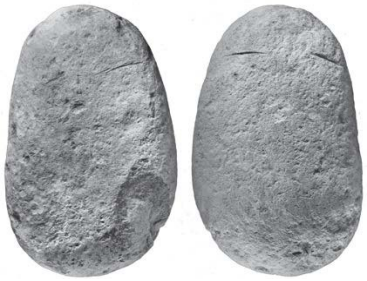
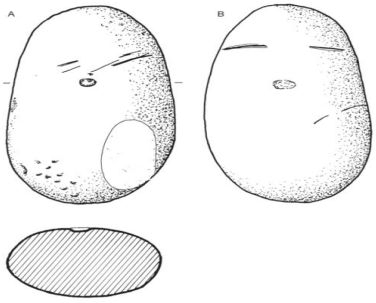
	
Katalog No: 61	
Levha No: VIIIb	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;315 mm; Gen;148 mm; Kal; 109 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireçtaşından yapılmış figürin, Sha'ar Hagolan yerleşiminde bulunan en büyük çakıl taşı figürindir. Üst bölümde yukarı doğru kıvrılmış derin yatay çizgiler gözleri betimlemiştir. Onların hemen altında orta kısımda ise burun sığ bir oyuk şeklinde ifade edilmiştir. Figürinin ufak bir kısmı zarar görmüştür.	

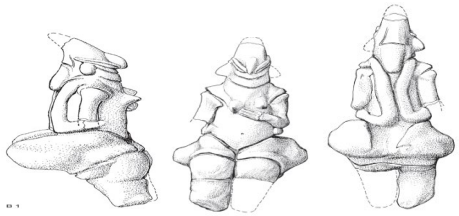
	
Katalog No: 62	
Levha No: VIIIc	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;235 mm; Gen;101mm; Kal; 67 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürin sert kireçtaşından yapılmıştır. Üst bölümde, gözler derin yatay çizgilerle tasvir edilmiştir. Ortada yer alan küçük derin oyukla ise burun ifade edilmiştir.	

	
Katalog No: 63	
Levha No: VIIId	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;91 mm; Gen;56 mm; Kal; 26 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kireçtaşı figürinler (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIIIa; PI. CLXXIIIb; PI. CLXXIIIc; PI. CLXXIIa; PI. CLXXIIb.)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürin oval sert kireçtaşından yapılmıştır. Diğer çakıl taşı figürinlere göre yüzeyi daha pürüzsüzdür. Üst bölümde asimetrik çizgiler ile gözler tasvir edilmiştir. Ortada bulunan derin oyuk ise burun yapısını ifade etmektedir.	

	
Katalog No: 64	
Levha No: VIIIe	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;66 mm; Gen;38 mm; Kal; 21 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürin yumuşak kireçtaşından yapılmış olup yüzeyde bulunmuştur. Bazı kısımları zarar görmüştür. En üst bölüm bir çizgi ile belirlenmiştir. Onun altında gözler derin iki oyuk şeklinde ifade edilmiştir ki bu durum Sha'ar Hagolan yerleşimi için tek örnektir. Figürinin yüzeyi düzleştirilmiştir.	

	
Katalog No: 65	
Levha No: VIIIf	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;71 mm; Gen;47 mm; Kal; 41 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Çatalhöyük yerleşiminden mermer kadın figürini (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, PI.XVIIa)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireçtaşından yapılan figürinin üst kısmı alt kısmına göre daha dardır. Havaneli şekli, onun daha önceden işlevsel bir görevi olup daha sonradan figürin şekline dönüştürüldüğü fikrini akla getirmektedir. Üst bölümde eğik derin çizgilerle gözler tasvir edilmiştir. Bunun dışında yüze ait başka bir özellik tasvir edilmemiştir.	

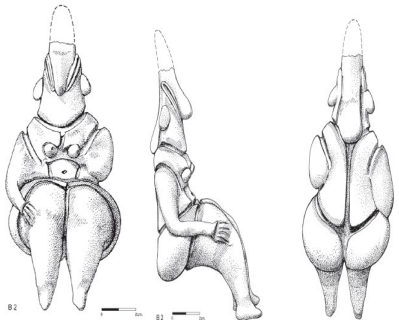
	
Katalog No: 66	
Levha No: IXa	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Çakıl Taşı	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;198 mm; Gen;112 mm; Kal; 71 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Sert kireçtaşından yapılan figürin oval şekillidir. Figürinin her iki yüzü de işlenmiştir. Figürün bir yüzü zarar görmüştür. Zarar gören yüzde üst bölümde, aşağı doğru meyilli yapılmış derin çizgilerle gözler tasvir edilmiştir. Orta kısımda yer alan oyuk ile burun betimlenmiştir. Diğer yüzde yine üst bölümde derin yatay çizgiler gözleri gösterirken hemen altta oyuk şekilde ağız tasvir edilmiştir.	

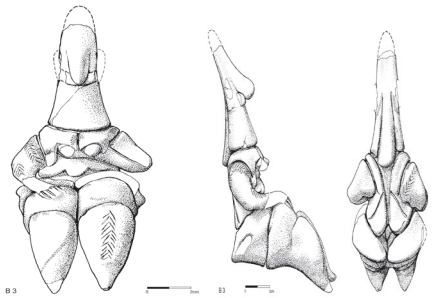
	
Katalog No: 67	
Levha No: IXb	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;142 mm; Gen;54 mm; Kal; 61 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Mezraa-Teleilat yerleşiminden kireçtaşı insan figürini (Necmi Karul, Gülriz Kozbe ve Ahmet Yavkır (Ed.), **Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,** Şanlıurfa 2017, M.T. 01.21, M.T. 02.6, M.T.02.8, M.T. 99.12, M.T. 02.10 s. 111-112), Mezraa-Teleilat yerleşiminden kireçtaşından insan figürini (M. Özdoğan, "Mezraa Teleilat", **Türkiye'de Neolitik Dönem**, İstanbul, 2007, fig: 20), Çatalhöyük yerleşiminden kil kadın figürin (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Third Preliminary Report**, 1963, Ant. St. 14, London 1964, PI.XXIIIa), Konya Bölgesi'nden mermer kadın figürin (D. Biernoff, "A Stone Figurine from the Konya Region of Turkey", **Antiquity XL**, London 1966, PI.XV), Hacılar yerleşiminden kil kadın figürin (James Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", **Antolian Studies**, Vol:11, London 1961, fig: 11.), Höyücek yerleşiminden kil kadın figürin (Refik Duru, **MÖ. 8000'den MÖ. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altı Bin Yılı**, İstanbul 2008, Res. 175.), Çatalhöyük yerleşiminden kil kadın figürin (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, PI.XXIIIc), Hacılar yerleşiminden kil kadın figürin (James Mellaart, **Excavations at Hacılar**, Edinburgh, University Press, 1970, PI. CLXXIV), Geç Neolitik Çağ Dönem'ine ait kil kadın figürin (Yalvaç Müzesi Sergi Kataloğu, 2004, s. 229), Neolitik Çağ Dönem'ine ait kil kadın figürin (J. Thimme, "Kunst Der Kykladen -Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr." Published by **ICOM**, 1976, s. 555.), Köşk Höyük yerleşimden kil kadın figürinler (U. Silistreli, "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma	

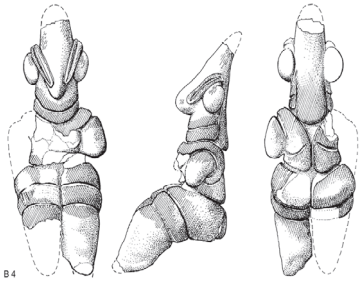
İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Vazolar", **Belleten** 206, Ankara 1989, Lev. II ve V, s. 1-4), Çatalhöyük yerleşiminden kil kadın figürin (James Mellaart, "Excavations at Çatalhöyük", **Second Preliminary Report,** 1962, Antolian Studies 13, London, 1963, PI.XXIVa-d)

Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.

Tanım: Figürinin tamamı ele geçmiştir ancak baş bölgesinin bir kısmı, sol kulak ile küpe, sağ kol ve sol ayağın alt kısmı zarar görmüştür. Baş bölgesinde burun ve gözler bulunmaktadır. Yan taraflarda ise üçgen biçimli şekilde kulak ve küpe tasvir edilmiştir. Başın alt kısmında iki derin yatay çizgi bulunmaktadır. Bunlardan üstte olan neredeyse bir kulaktan öbürüne kadar, altta olan ise ön taraftan arkaya enseye kadar uzanmaktadır. Bu iki çizginin neyi ifade ettiği tam olarak açık değildir ve bu konuda farklı yorumlar bulunmaktadır. Anatomik yapı göz önüne alındığında üstteki çizginin ağız olması muhtemeldir. Bir başka yorum ise, bunun boyun kısmında kullanılan bir tür giysi (fular, atkı, eşarp vb.) olduğu yönündedir. Bu durum diğer örneklerde (**Kat. no. 69**) daha net bir şekilde görülmektedir. Başın arka kısmında iki öğe bulunmaktadır. Üstte olan, iki dikey çizgi ile bir yatay çizginin kesişerek oluşturduğu şekildir. Bu şekli çakıl taşı figürinlerin bazılarında da görmek mümkündür (**Kat. no. 46, 49, 50 ve 51**). Altta ise, uzatılmış ve uç kısmı yuvarlatılmış olan bir örtü bulunmaktadır. Bunun toplanmış saç olabileceğiyle ilgili yorumlar da mevcuttur. Kadın figürinin gövde kısmının üst bölümünde asimetrik şekilde iki göğüs bulunmaktadır. Soldaki sağdakinden küçüktür. Sol kolun üst kısmı vücuda yapışık ve alt kısmı ise sağ göğse doğru uzatılmıştır. Parmaklar paralel derin çizgilerle ifade edilmiş ve sağ göğse dokunmaktadır. Göbek deliği alt kısımda küçük bir nokta şeklinde tasvir edilmiştir. Figürinin üzerine kil şeritlerinden yapılmış giysi parçaları aplike edilmiştir. Giysi iki ayrı parçadan oluşmaktadır ve vücudun sağ ile sol tarafına yerleştirilmiştir. Her biri göğüs ile kolun arasından başlayıp, omuza doğru çıkıp, sırt bölümünü dolaşıp tekrardan vücudun önüne, karın bölgesine doğru kıvrılıp sonlanmaktadır. Göğüslerin arasında değil de kenarlarından dolaşan giysi sadece bu örnekte görülmekte olup diğer figürinlerde durum farklıdır. Kalça ve bacak kısmı vücudun en dikkat çeken detayını oluşturmaktadır. Üzerlerinde yer alan derin yuvarlak çizgiler vücuttaki yağ katlarını bir diğer deyişle şişmanlığı, dolgunluğu ifade etmektedir. Bacakların alt bölümü oldukça şematiktir ve ayak veya parmaklar ile ilgili herhangi bir ayrıntı verilmemiştir. Figürin oturur pozisyonda verilmiştir. Özellikle yüzün alt bölümünde, sırt kısmında yer alan giysi parçaısının üst bölümünde ve sağ kolun üst tarafında kırmızı boya izlerine rastlanmıştır.

	
Katalog No: 68	
Levha No: IXc	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;127 mm; Gen;68 mm; Kal; 66 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Katalog No: 67 ile aynı	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürinin tamamı bulunmuştur. Sadece baş kısmının tepesi biraz zarar görmüştür. Yüzünde burun, iki eğimli göz (deniz kabuğu şekilli) ve yuvarlatılmış şekilde verilmiş aplike kulaklar tasvir edilmiştir. Kulaklarda küpe görülmektedir. Başın alt kısmında dairesel derin bir çizgi bulunmaktadır. Başın arka bölümündeki yumru şeklindeki aplike kil parça ense kısmındaki örtüyü temsil etmektedir. Omuzlar ve gövdenin üst kısmı iki simetrik parçadan oluşan bir giysi ile örtülüdür. Giysinin altında küçük göğüsler yer almaktadır. Derin çizgiler kolları ve karın kısmını ifade etmektedir. Göbek deliği belirgin bir delik ile gösterilmiştir. Sol kol şematik biçimde el ve parmaklar olmadan tasvir edilmiştir. Sağ kol ise sağ bacağın üzerinde yer almakta ve parmaklar derin ince paralel çizgilerle ifade edilmiştir. Sırt bölümünde giysinin iki parçası dikey derin çizgilerle gösterilmiştir. Kalça, sırtın aşağı kısmında yatay bir çizgi ile belirtilmiştir. Pelvis bölümünde, diğer figürinlerde sırt çizgisini aşan kalçalar yerine bu sefer onunla birlikte, sırt çizgisini aşmayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Bu, söz konusu figürine has bir özelliktir. Muhtemelen dolgunluğu belirtmek amacıyla derin çizgiler kullanılmıştır. Bacakların alt bölümü olasılıkla ayakları temsil eden ince kısımla sonlanmaktadır. Kırmızı boya izleri şeritler halinde, alın kısmında, başın arkasında, yanaklarda ve bacaklarda gözlemlenmektedir. V no'lu yapı içerisinde bulunmuştur.	

	
Katalog No: 69	
Levha No: IXd	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;149 mm; Gen;79 mm; Kal; 57 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Katalog No: 67 ile aynı; Yücel, 2017: 181, 182.	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Tamamı ele geçen figürinde başın üst kısmı zarar görmüş, kulak, küpeler ve gözler ise kırılmıştır. Baş kısmı uzatılmış ve konik şeklindedir. Üzerinde burun ve hemen onun altında bir bant yer almaktadır. Başın alt bölümü düzdür. Muhtemelen diğer figürinlerde olduğu gibi (katalog 73?) bu kısımda boyuna atılan ve giysiyi ifade eden yuvarlak şeritler bulunmaktaydı. Başın arka kısmında yer alan yumru şeklinde kil parça ense kısmındaki örtüyü tasvir etmektedir. Gövdenin üst kısmı ve omuzlar simetrik iki parça giysi ile örtülmüştür. Hemen altında küçük göğüsler gösterilmiştir. Derin çizgiler kollar ve göğüs kafesini ifade etmektedir. Sırt bölümünde diagonal iki derin çizgi giysinin parçalarını belirtmektedir. Ön tarafta küçük göğüsler kısmen giysiyle örtülmüştür. Sol kol sağ göğse dokunmaktadır. Sağ kol, sağ bacağın üzerinde yer almakta ve parmaklar paralel çizgilerle ifade edilmektedir. Göğüs kafesinin alt kısmında göbek deliği verilmemiş bunun yerine şişmanlığı ifade eden çizgiler kullanılmıştır. Göbeği bu şekilde ifade eden tek örnektir. Alt kısımda kalça ve bacaklar figürinin en geniş bölümlerini oluşturur. En alt kısımda ayaklar çok küçük şekilde şematik olarak verilmiştir. Sağ kol üzerinde balıksırtı desen bulunmaktadır. 28 mm uzunluğunda bir diğer balıksırtı desen sol bacağın alt kısmında işlenmiştir. Bu durum sadece birkaç figürinde gözlemlenmektedir. Başın arka bölümünde, kollarda, giyside, bacak ve kalçada şeritler halinde kırmızı boya izi tespit edilmiştir. II no'lu yapı içerisinde Q odasında bulunmuştur.	

Katalog No: 70

Levha No: IXe

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil

Bulunduğu Yer: Ha'ar Hagolan

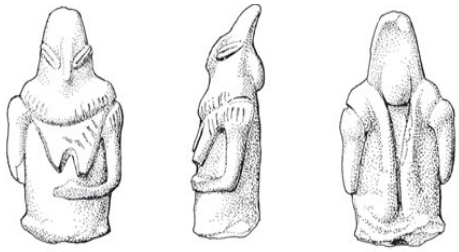
Ölçüleri: Uz;98 mm; Gen;48 mm; Kal; 37 mm

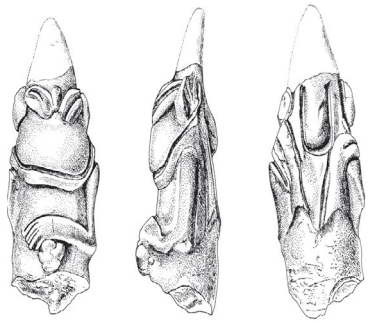
Dönem: Yarmoukian Kültürü

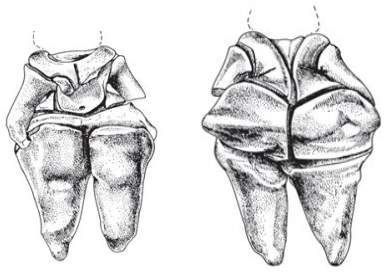
Anadolu'daki Benzerleri: Katalog No: 67 ile aynı

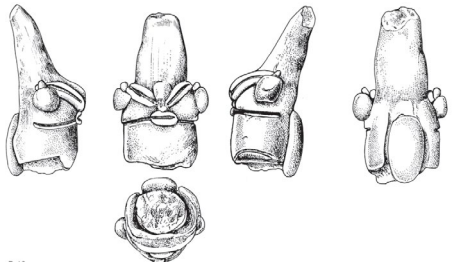
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.

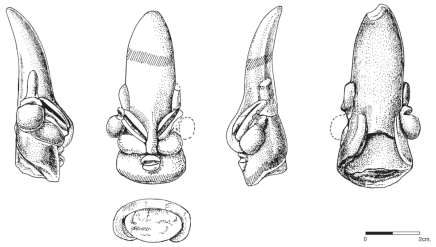
Tanım: Figürinin bir kısmı eksiktir. Üst bölüm, baş ve gövdenin yukarısından oluşmaktadır. Başın en uç kısmı zarar görmüştür. Yüz kısmında uzatılmış eğik gözler (deniz kabuğu gözler), öne doğru çıkıntılı burun ve yuvarlatılmış kulak ve küpeler bulunmaktadır. Yüzün altında, figürinin sadece ön kısmında yarı dairesel şeritten oluşan giysi parçası (fular, atkı, eşarp vb.) tasvir edilmiştir. Başın arka kısmında yuvarlatılmış bir parça muhtemelen enseyi örten parça olarak gösterilmiştir. Gövdenin üst kısmında göğsün bir bölümü ve ona doğru uzanan sol kol ifade edilmiştir. Sağ kısım zarar görmüştür. Sırt kısmında, iki parçadan oluşan giysi belirtilmiştir. Gözlerde, başın alt kısmında, ense bölümündeki örtüde ve giyside kırmızı boya tespit edilmiştir. Sağ bacak tam bulunmuştur. Dizden kırılmış pozisyonda, üst kısmında dolgunluğu ifade eden derin çizgiler tasvir edilmiştir. Sol ise zarar görmüştür. Üst kısmında, üzerinde sol kola ait parmak izleri fark edilmektedir. Kırmızı boya izleri üst kısımlarda görülebilmektedir. II no'lu yapıda J alanında bulunmuştur.

	
Katalog No: 71	
Levha No: IXf	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;63 mm; Gen;35 mm; Kal; 21 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Katalog No: 67 ile aynı	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürin, baş ve üst gövde kısımlarındaki ufak eksiklikler dışında tam olarak bulunmuştur. Yüz kısmında göz ve burun dışında ayrıntıya girilmemiştir. Başın arka kısmında, tepe kısmı sivriltilmiş ve yukarı doğru kıvrılmıştır. Hemen bunun alt kısmında ense kısmını örten örtü bulunmaktadır. Başın alt kısmında hem ön hem de arka bölümde simetrik şekilde aşağı doğru uzanan giysi parçası (fular, atkı, eşarp vb.) tasvir edilmiştir. Ön kısımda bu giysi parçasının uç kısımları dolgun kenarlı şekilde verilmiştir, bu belki de kullanılan kumaş veya derinin malzemesinden kaynaklanmaktadır. Hemen onun alt tarafında göğüsler sarkık halde gösterilmiştir. Sol kol yuvarlak bir çizgiyle omuz bölgesinden ayrı tasvir edilmiş ve ayrıca onun üst kısmında da dolgun kenarlı kumaş kullanılmıştır. Dirsekten kırılmış ve gövdeye yapışık halde göğüslerin alt tarafında tasvir edilmiştir. E83 no'lu çukurda bulunmuştur.	

	
Katalog No: 72	
Levha No: Xa	
Eser adı ve Malzemesi: Erkek Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;78 mm; Gen;43 mm; Kal; 41 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Figürin baş ve gövdenin üst yarısından oluşmaktadır. Başın üst tarafı kırık haldedir ve sonradan onarılmıştır. Yüzde gözler, burun ve kulaklar tasvir edilmiştir. Sağ kulak soldakine göre daha iyi durumdadır. Kulak ve küpe olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Başın arka kısmında, enseyi örten "U" şeklinde yuvarlatılmış kısım belirtilmiştir. Baş kısmı, vücudun geri kalanından derin bir çizgi ile ayrılmıştır. Derin çizgi başın her iki tarafından, yukarıdan kulakların arkasından, aşağı doğru ön tarafa, başın alt kısmına yönelmekte ve diğer yönden gelen çizgi ile birleşmektedir. Bunun hemen altında boyun bölgesine dolanan giysi bulunmaktadır. Bu giysi başın alt kısmını dolanmakta, omuzları örtmekte ve sırt kısmında simetrik olarak sonlanmaktadır. Sırt kısmında bu örtünün izleri derin çizgilerle belirtilmiştir. Sol elin erkek üreme organının üstünde yer aldığı değerlendirilmektedir. Bu durumla ilgili farklı bakış açıları da mevcuttur. Figürinin çeşitli yerlerinde kırmızı boya izine rastlanmıştır.	

	
Katalog No: 73	
Levha No: Xb	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;69 mm; Gen;66 mm; Kal; 47 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Katalog No: 67 ile aynı; Yücel, 2017: 180	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yüzyde bulunan figürinin baş kısmı yoktur. Ayrıca sol kol ve sol göğsü kayıptır. Vücutla ilgili detayların en fazla verildiği örneklerden biridir. Üst kısımda bir giysi tasvir edilmiştir. Göğüslerin arasına sarkmaktadır. Buna ek olarak, omuzları, sırt bölgesini ve karnın kenarlarını örtmektedir. İki simetrik parçadan oluşmaktadır. Giysi sonradan vücuda aplike edilmiş kil parçalardan oluşmakta ve daha sonra derin çizgilerle pekiştirilmiştir. Pekiştirme amacıyla, derin çizgiler ön tarafta göğüslerin arasına, arkada iki dikey çizgi şeklinde ve giysinin sınırlarını belirtmek için kullanılmıştır. Sağ kol, sağ dizin üzerinde tasvir edilmiştir. Göbek deliği küçük bir oyuk şeklinde gösterilmiştir. Bacaklar ve kalça kısmı figürinin en geniş ve dikkat çekici kısmıdır. Dolgun bölgeleri belirtmek amacıyla derin çizgiler kullanılmıştır. Diz ve ayak kısımları da belirtilmiştir. Figürin oturmuş vaziyettedir.	

	
Katalog No: 74	
Levha No: Xc	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin Başı-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;67 mm; Gen;37 mm; Kal; 27 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yüzeyde bulunmuştur. Uzatılmış şekle sahip figürin başının en üst kısmı hafif şekilde zarar görmüştür. Yüzle ilgili ayrıntılar, göz, burun, yanak, ağız, küpe ve kulaktan oluşmaktadır. Kulak ve küpe ilgili tasvirin en iyi şekilde verildiği örneklerden biridir. Ağız kenarlarında verilen derin çizgisel ayrıntı yanakları tasvir etmektedir. Başın arka kısmında enseyi kapatan örtü bulunmaktadır.	

Katalog No: 75

Levha No: Xd

Eser adı ve Malzemesi: Figürin Başı-Kil

Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan

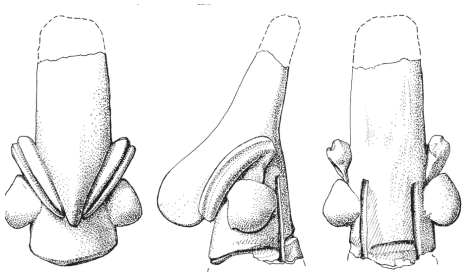
Ölçüleri: Uz;67 mm; Gen;29 mm; Kal; 21 mm

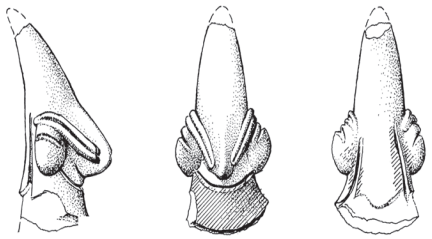
Dönem: Yarmoukian Kültürü

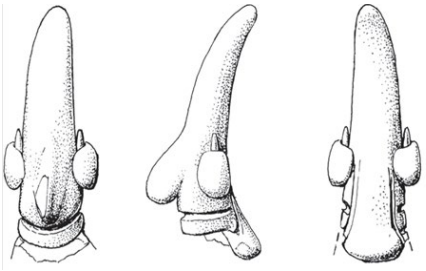
Anadolu'daki Benzerleri: -

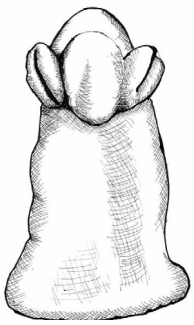
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.

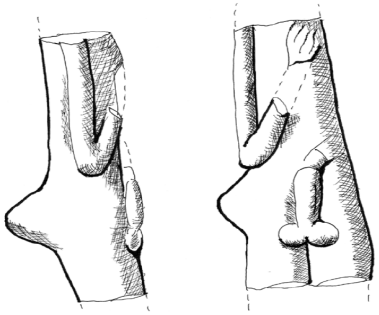
Tanım: Yüzeyde bulunmuştur. Başın en üst kısmı sivriltilmiş ve yukarı doğru kıvrılmıştır. Gözler uzatılmış ve tam orta kısma derin bir çizgi yapılmıştır. Burun yapısı, gözlerin bulunduğu seviyeden yüksekte başlayıp neredeyse ağzın hemen üstünde sonlandırılmıştır. Sağ kulak, uzatılmış üst kısma ve yuvarlatılmış alt kısma sahiptir. Sol kulak bulunamamıştır. Yanaklar aplike yöntemle yapılmıştır. Ağız kısmı, gözlerin yapıldığı teknikle aynı şekilde yapılmıştır. Sanatsal açıdan çok iyi bir örnektir, yüzey düzleştirilmiş ve kırmızı renge boyanmıştır.

<table>
<tr><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Katalog No: 76</td></tr>
<tr><td colspan="2">Levha No: Xe</td></tr>
<tr><td colspan="2">Eser adı ve Malzemesi: Figürin Başı-Kil</td></tr>
<tr><td colspan="2">Bulunduğu Yer: Sha’ar Hagolan</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ölçüleri: Uz;71 mm; Gen;47 mm; Kal; 45 mm</td></tr>
<tr><td colspan="2">Dönem: Yarmoukian Kültürü</td></tr>
<tr><td colspan="2">Anadolu’daki Benzerleri: -</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Tanım: Başın en üst kısmı kayıptır. Benzerlerine göre daha uzun olan baş bölümüne oranla tüm figürinin yaklaşık 20 cm olduğu tahmin edilmektedir. Yüz kısmında eğimli ve derin bir çizgiyle belirlenmiş büyük gözler ile belirgin burun yapısı öne çıkmaktadır. Yan taraflarda kulak ve küpeler tasvir edilmiştir. Arka kısımda iki dikey ve bir yatay çizgi ile belirlenmiş, enseyi örten giysi parçası ifade edilmiştir. Birkaç noktada kırmızı boya izleri tespit edilmiştir. I no'lu yapıya ait avluda bulunmuştur.</td></tr>
</table>

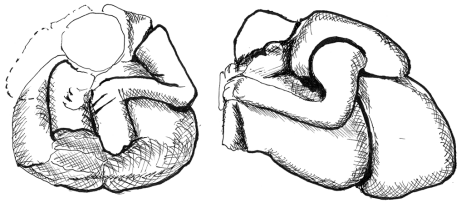
	
Katalog No: 77	
Levha No: Xf	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin Başı-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;44 mm; Gen;28 mm; Kal; 24 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Yüz kısmında derin çizgilerle belirlenmiş eğimli gözler ve dikkat çekici büyüklükte bir burun bulunmaktadır. Sağ ve sol yanlarda kulak ve küpe tasvir edilmiştir. Burnun altında bir kulaktan diğer kulağa uzanan yarı dairesel derin bir çizgi belirtilmiştir. Arka kısımda enseye yapılan örtü yerine çizgilerle betimleme tekniği kullanılmıştır. Başın alt ve arka kısımlarında kırmızı boya izleri tespit edilmiştir. II no'lu yapının avlusunda bulunmuştur.	

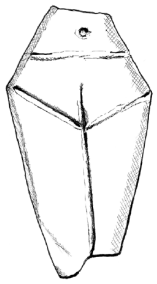
	
Katalog No: 78	
Levha No: XIa	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin Başı-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;55 mm; Gen;25 mm; Kal; 22 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Başın üst kısmı uzatılmış ve yukarı doğru kıvrılmaktadır. Diğer örneklerden farklı olarak küpeler dikey şekilde uzatılmıştır. Burun kısmı korunmakta ancak gözler kayıptır. Arka kısımda enseyi kapatan örtü görülmektedir. Başın aşağı tarafında yapılan derin çizgiler muhtemelen atkı, fular vb. giysiyi ifade etmektedir. Çeşitli kısımlarda kırmızı boya izleri bulunmaktadır.	

	
Katalog No: 79	
Levha No: XIb	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin Başı-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;28 mm; Gen;13 mm; Kal; 15 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, David BEN-SHLOMO ve Naomi KORN, **Symbolic Dimensions of the Yarmukian Culture Canonization in Neolithic Art**, Israel Exploration Society, Jerusalem 2010.	
Tanım: Kilden yapılan figürin başı serbest şekilde durabilmektedir. Başın tepe bölümü o dönemki diğer kil figürinler gibi yukarı doğru uzatılmamıştır. Gözlere dönemin ruhuna uygun şekilde eğimli ve ortasında derin bir çizgiyle deniz kabuğu şekli verilmiştir. Burun yapısı, gözlerin ortasına çıkıntılı ve yüze oranla büyük yapılmıştır. Yüzle ilgili başka bir ayrıntıya girilmemiştir.	

<table>
<tr><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Katalog No: 80</td></tr>
<tr><td colspan="2">Levha No: XIc</td></tr>
<tr><td colspan="2">Eser adı ve Malzemesi: Erkek Figürini-Kil</td></tr>
<tr><td colspan="2">Bulunduğu Yer: Munhata</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ölçüleri: Uz;45 mm; Gen;18 mm; Kal; 15 mm</td></tr>
<tr><td colspan="2">Dönem: PN</td></tr>
<tr><td colspan="2">Anadolu’daki Benzerleri: -</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kaynak: GARFINKEL, Yosef, "Human and Animal Figurines of Munhata (Israel)", Association Paleorient. Paris 1995 ve ORRELLE, Estelle, Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant, Bar Publishing, Oxford 2014.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Tanım: Kilden yapılmış figürinin baş ve bacak kısımları bulunamamıştır.
Silindirik bir vücuda sahip olan figürinin sağ kolu bilekten kırılmış şekilde göğüs bölgesinin sol tarafına konumlandırılmıştır. Parmaklar birbirine paralel çizgilerle tasvir edilmiştir. Vücudun alt yarısında ön tarafta erkek genital bölgesi gösterilmiştir. Sol kol aşağı doğru gelerek fallusu kavramaktadır. Arka tarafta ise kalça çıkıntılı halde verilmiştir ve ortasından derin bir çizgi ile anatomik ayrıntı pekiştirilmiştir. Bacaklar birbirine bitişik halde verilmiştir.</td></tr>
</table>

	
Katalog No: 81	
Levha No: XId	
Eser adı ve Malzemesi: Erkek Figürini Parçası-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;30 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: -	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, D. BEN-SOHLOMO ve N. MAROM, "Sha'ar Hagolan: A major Pottery Neolithic Settlement and Artistic Center in the Jordan Valley", **Euroasia Prehistory**. Vol: 8, 2012, s. 97-143 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kilden yapılan figürinin bazı kısımları eksiktir. Silindirik şekilli figürinin alt bölümünde erkek genital bölgesi ifade edilmiştir. Natufian dönem fallus örneklerinin neolitik döneme yansımasını simgelemektedir. Gerçekçi bir betim sunma amacıyla fallusun ucunda nokta şeklinde bir iz oluşturulmuştur.	

	
Katalog No: 82	
Levha No: XIe	
Eser adı ve Malzemesi: Figürin-Kil	
Bulunduğu Yer: Sha'ar Hagolan	
Ölçüleri: Uz;60 mm; Gen;43 mm; Kal; 39 mm	
Dönem: Yarmoukian Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Hacılar yerleşiminden kil kadın figürinler (James Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", **Antolian Studies**, Vol:11, London 1961, fig: 19-20)	
Kaynak: GARFINKEL, Yosef, **Sha'ar Hagolan; Neolithic Art in Context**. Oxbow Books, Oxford 2002 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Kilden yapılan bu figürin, ait olduğu dönem açısından benzersiz bir örnektir. Figürinin sağ kolu ve alt bölümü zarar görmüştür. Oturur pozisyonda verilen figürin öne doğru eğilmiş ve başı dizlerinin üzerinde tasvir edilmiştir. Her iki taraftan uzanan kollar dizlerin üzerinde durmaktadır. Kalça ve bacak bölümleri abartılı şekilde ifade edilmiştir. Figürinin üzerinde Yarmoukian kültürüne özgü giysi bulunmaktadır.	

Katalog No: 83

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini Parçası-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Hagoshrim

Ölçüleri: Uz;46 mm; Gen;25 mm; Kal; 9 mm

Dönem: Wadi Rabah Kültürü

Anadolu'daki Benzerleri: Höyücek kil kadın figürin (Refik Duru, **MÖ. 8000'den MÖ. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altı Bin Yılı**, İstanbul 2008, Res. 18a.), Hacılar yerleşiminden kil kadın figürin (James Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", **Antolian Studies**, Vol:11, London 1961,fig: 5)

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Kireçtaşından yapılmış bu eser kadın figürini olarak değerlendirilmektedir. Üst kısmı eksik olan figürinde gövde ve bacaklar baklava dilimi şeklinde yapılmıştır. Üstte göbek deliği bir oyukla ifade edilmiş, hemen onun altında vücudun alt kısmını belirtmek amacıyla yatay bir çizgi yapılmış ve bacak kısımları kenarlardan inen yatay çizgilerle verilmiştir. Bacak kısmının ortasına yapılan çizgi ise kadın genital bölgesini ifade etmektedir. Yarmoukian kültürüne ait geleneksel tiplemeden farklı olarak bel bölgesi ince yapılmıştır. Bu dikkat çeken bir detaydır.

Katalog No: 84

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini Parçası-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Hagoshrim

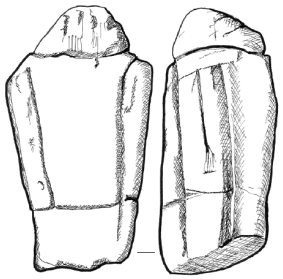
Ölçüleri: Uz;34 mm; Gen;10 mm; Kal; 4 mm

Dönem: Wadi Rabah Kültürü

Anadolu'daki Benzerleri: Höyücek yerleşiminden kil kadın figürin (Refik Duru, **MÖ. 8000'den MÖ. 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altı Bin Yılı**, İstanbul 2008, Res. 182a), Hacılar yerleşiminden kil kadın figürin (James Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", **Antolian Studies**, Vol:11, London 1961, fig: 5)

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Kadın figürini olarak değerlendirilen eser ince, yassı kireçtaşından yapılmıştır. Üst kısmı bulunmamıştır. Yarmoukian dönemi figürinlerine göre ince ve narin vücut yapısı bu örnekte de dikkat çekmektedir. Vücudun üst kısmı sade düz bir şekilde ifade edilirken alt kısım yandan iki derin çizgi ile betimlenmiştir. Bacaklar ortadan inen dikey bir çizgiyle verilmeye çalışılmıştır.

Katalog No: 85

Levha No: -

Eser adı ve Malzemesi: İnsan Figürini Parçası-Kireçtaşı

Bulunduğu Yer: Hagoshrim

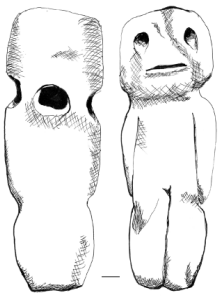
Ölçüleri: -

Dönem: Wadi Rabah Kültürü

Anadolu'daki Benzerleri: -

Kaynak: ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.

Tanım: Bölgede ilk defa PPNB döneminde görülen trapez gövdeli figürinler PN döneminde de görülmektedir. Yarmoukian döneminde görülen üçgen şekilli ve ayrıntılı işlenen kafa yapısı bu örnekte yerini nispeten daha küçük ve ayrıntıdan uzak şematik bir yapıya bırakmıştır. Gövde alt yarısı yassı bir çizgiyle belirlenmiş ancak bacak kısmı tahrip olmuştur. Cinsiyetle ilgili herhangi bir ize rastlanmamıştır.

	
Katalog No: 86	
Levha No: XIf	
Eser adı ve Malzemesi: İnsan Figürini-Epidiyorit Taşı	
Bulunduğu Yer: Neve-Yam	
Ölçüleri: Uz;57 mm; Gen;21 mm; Kal; 15 mm	
Dönem: Wadi Rabah Kültürü	
Anadolu'daki Benzerleri: Mezraa-Teleilat yerleşiminden kireçtaşından insan figürini (Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", **Türkiye'de Neolitik Dönem**, İstanbul, 2007, fig: 21, 2)	
Kaynak: EHUD, Galili, B. ROSEN, E. ORRELLE, A. YAROSHEVIC ve L. K. HORWITZ, "Figurative Representations from Neveh Yam and Other Sites in Israel: Markers of the Late Neolithic/Early Chalcolithic South Levant Cultures", **Israel Exploration Journal.** Vol: 66: 2, 2016, s. 129-150 ve ORRELLE, Estelle, **Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant**, Bar Publishing, Oxford 2014.	
Tanım: Neve-Yam yerleşimine yakın bir konumda sahilde bulunmuştur. Epidiyorite benzer bir taştan yapılmıştır. Bu taşın Neve-Yam yerleşimine özgü olmadığı Kıbrıs, Lübnan veya Kuzey Suriye'ye ait olabileceği ifade edilmiştir. İsrail'de bulunan diğer örneklere benzemeyen figürinin cinsiyeti belirlenememiştir. Figürinin ön tarafı dışbükey arka tarafı ise düzdür. Kafa yapısı cepheden bakıldığında kare şeklindedir ve kenarları oval hale getirilmiştir. Gözler iki belirgin oyuk şeklinde yapılmış olup içi muhtemelen başka bir malzemeyle doldurulmuştur. Ağız kısmı düz bir çizgi ile belirtilmiştir. Kollar gövdenin ön yan tarafına yapılmış çizgilerle belirtilmiştir. Bel bölgesi daraltılarak verilmiş ve alt kısımda bacak ile kasık bölgesi, ortadan dikey bir çizgi ile belirtilmiştir. Asılması veya bir yere bağlanması amacıyla figürinin boyun kısmına "T" şeklinde delikler açılmıştır.	

	
Katalog No: 87	
Levha No: XIIa	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kemik	
Bulunduğu Yer: Neve-Yam	
Ölçüleri: Uz;210 mm; Gen;37 mm	
Dönem: PN	
Anadolu'daki Benzerleri: Höyücek yerleşiminden kemik insan figürini (Refik Duru ve G. Umurtak, **Höyücek, 1989-1992 Kazılarının Sonuçları**, Ankara TTKY, 2005, fig. 7, s. 176), Höyücek yerleşiminden kemik insan figürini (Refik Duru, " Burdur Bölgesi'nden Yeni Bir İdol Tipi". **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Neighbours, Ankara Studies in Honour of Nimet Özgüç**, 1993, PI. 30, 2-3-4.)	
Kaynak: EHUD, Galili, B. ROSEN, E. ORRELLE, A. YAROSHEVIC ve L. K. HORWITZ, "Figurative Representations from Neveh Yam and Other Sites in Israel: Markers of the Late Neolithic/Early Chalcolithic South Levant Cultures", **Israel Exploration Journal.** Vol: 66: 2, 2016, s. 129-150.	
Tanım: Sığıra ait uyluk kemiğinden yapıldığı tespit edilen kadın figürini şematik biçimde tasvir edilmiştir Bazı kısımları eksiktir. En üst bölümde gözleri ifade etmek amacıyla geniş bir alan ayrılmıştır. Gözbebekleri yuvarlak şekilde işlenmiştir. Gözlerin alt ve üst kısımlarında kirpikler belirtilmiştir. En üstte kırık bölümde kirpiklere benzer çizgiler, saç veya başa örtülen örtü tasviri olarak değerlendirilmektedir. Burun, ağız ve göğüsler verilmemiştir. Gözlerin altında yukarı doğru uzanan üçgen şekiller ağaç, palmiye yaprakları veya buğday demeti olarak yorumlanmaktadır. Onun altında verilen üç şerit halinde çizgiler kemer olabilir. Onun da altında çapraz çizgili alan mevcuttur. En altta kabaca verilen üçgen şekil muhtemelen kasık bölgesini belirtmektedir. Onun altında herhangi bir çizim veya şekil verilmemiştir.	

	
Katalog No: 88	
Levha No: XIIb	
Eser adı ve Malzemesi: Kadın Figürini-Kemik	
Bulunduğu Yer: Ha-Gosherim	
Ölçüleri: Uz;205 mm; Gen;32 mm	
Dönem: PN	
Anadolu'daki Benzerleri: Höyücek yerleşiminden kemik insan figürini (Refik Duru ve G. Umurtak, **Höyücek, 1989-1992 Kazılarının Sonuçları**, Ankara TTKY, 2005, fig. 7, s. 176, 7.), Höyücek yerleşiminden kemik insan figürini (Refik Duru, " Burdur Bölgesi'nden Yeni Bir İdol Tipi". **Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Neighbours, Ankara Studies in Honour of Nimet Özgüç**, 1993, PI. 30, 2-3-4.)	
Kaynak: GETZOV, N., "Seals and Figurines from the Beginning of the Early Chalcolithic Period at the Site of Ha-Gosherim", **Atiqot**. Vol: 67, Israel 2011, s. 81–83.	
Tanım: Neveh Yam yerleşiminde bulunan kemikten yapılmış figürinle önemli ölçüde benzeşmektedir. Boyut olarak ondan biraz küçüktür. Bir keçinin önkol kemiğinin işlenmesiyle elde edilmiştir. Yukarı kısımda gözler ayrıntılı biçimde kazıma çizgilerle tasvir edilmiştir. Gözbebeklerini belirtmek için küçük derin oyuklar kullanılmıştır. Gözlerin alt ve üst kısımlarında kirpik ince çizgilerle ifade edilmiştir. En üstte ise ince çizgiler halinde muhtemelen saç veya bir tür giysi tasvir edilmektedir. Orta kısımda bir antilop profilden verilmiştir. Bir ağaca veya buğday başağına doğru uzanmaktadır. Onun altında verilen üç çizgi muhtemelen bir kemeri simgelemektedir. Kemerin üst tarafındaki küçük oyuk göbek deliğini ifade etmektedir. Onun altında ise, kasık bölgesi tasvir edilmiştir	

LEVHALAR

Levha I

a

b

c

d

e

f

Levha II

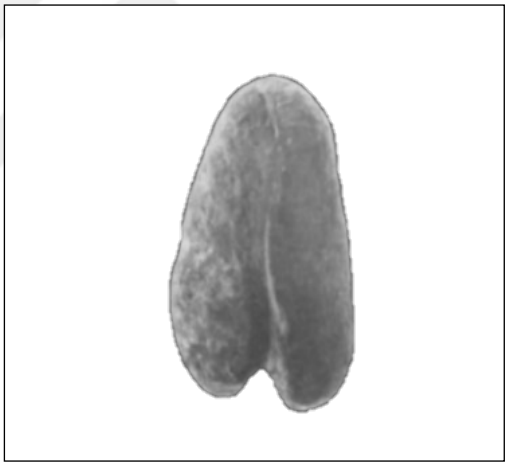
a

b

c

d

e

f

Levha III

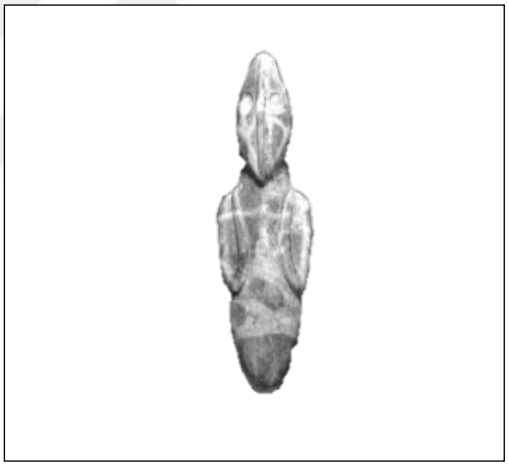
a

b

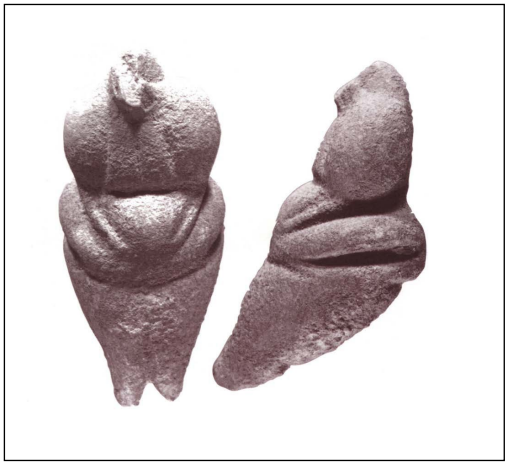
c

d

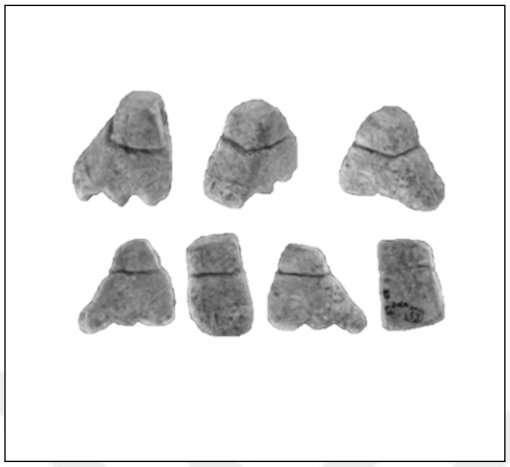

e

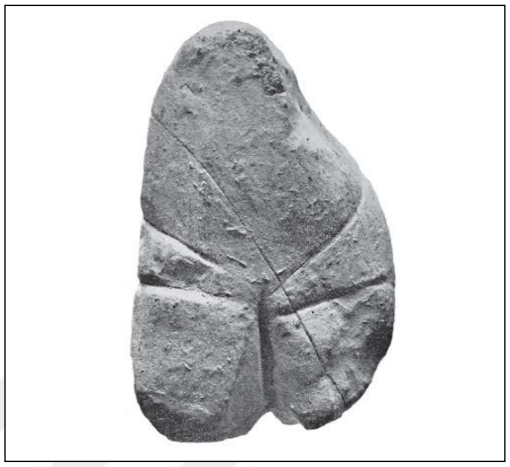

f

Levha IV

a

b

c

d

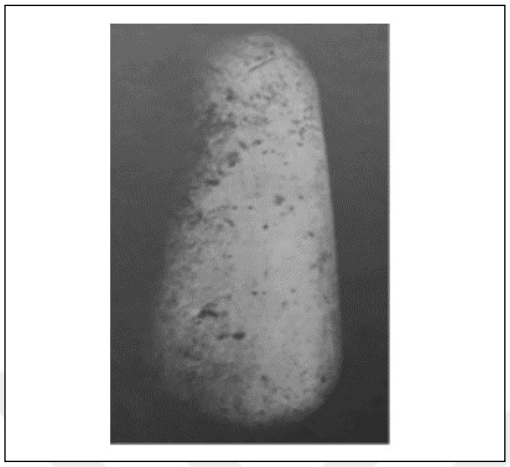

e

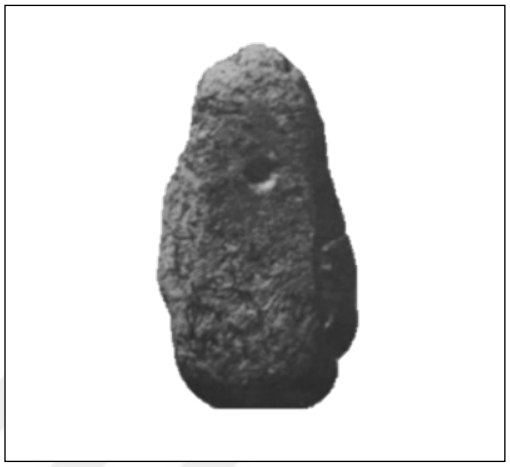

f

Levha V

a

b

c

d

e

f

Levha VI

a

b

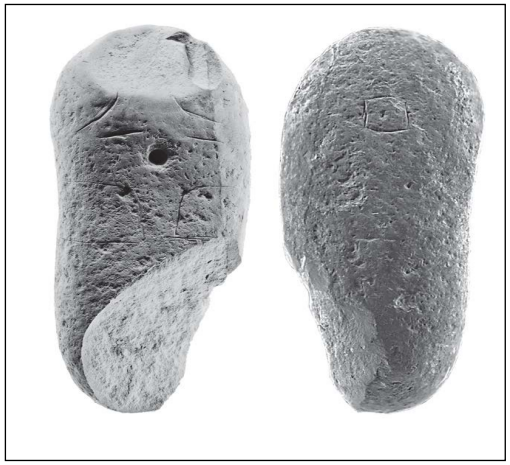
c

d

e

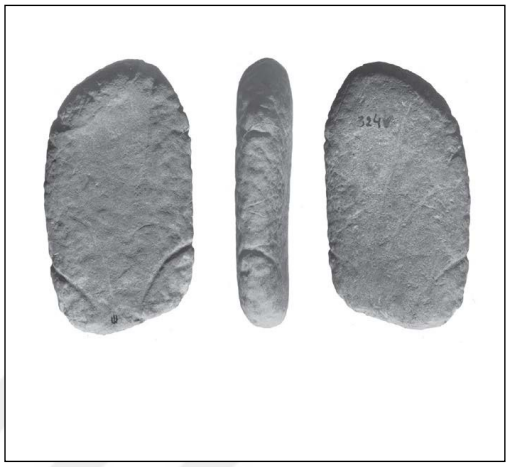

f

Levha VII

a

b

c

d

e

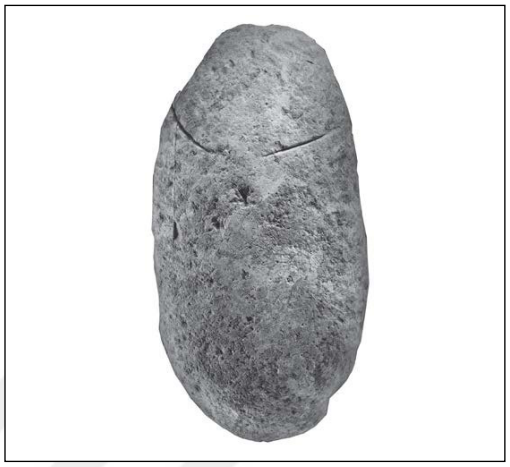

f

Levha VIII

a

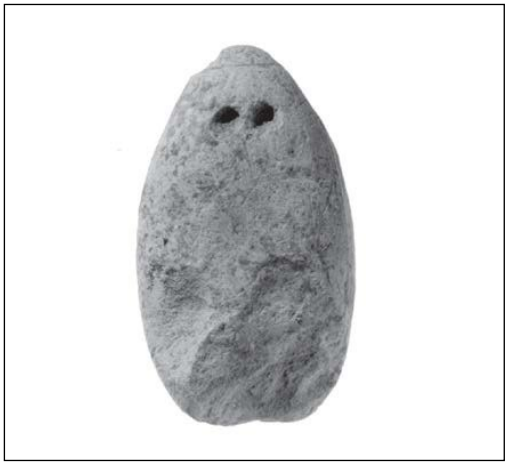
b

c

d

e

f

Levha IX

a

b

c

d

e

f

Levha X

a

b

c

d

e

f

Levha XI

a

b

c

d

e

f

Levha XII

a

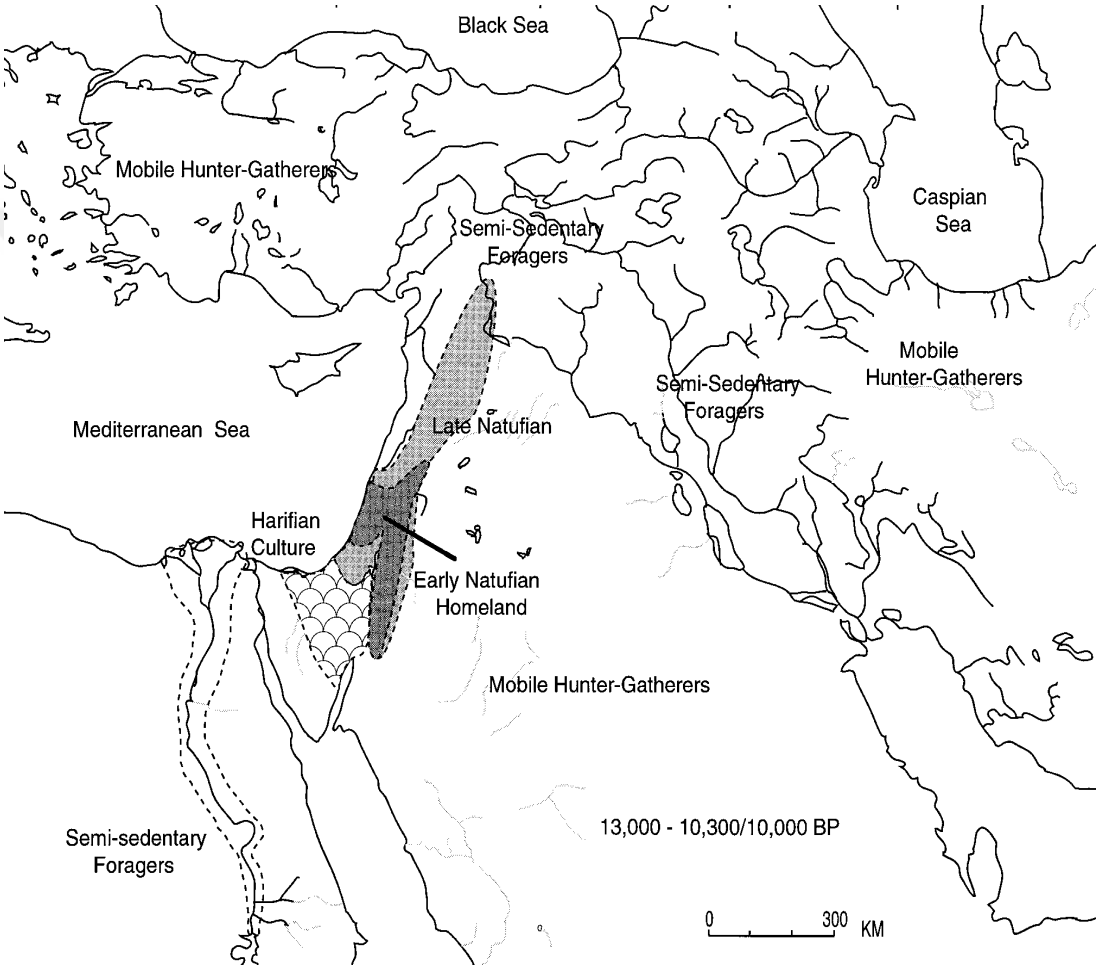

b

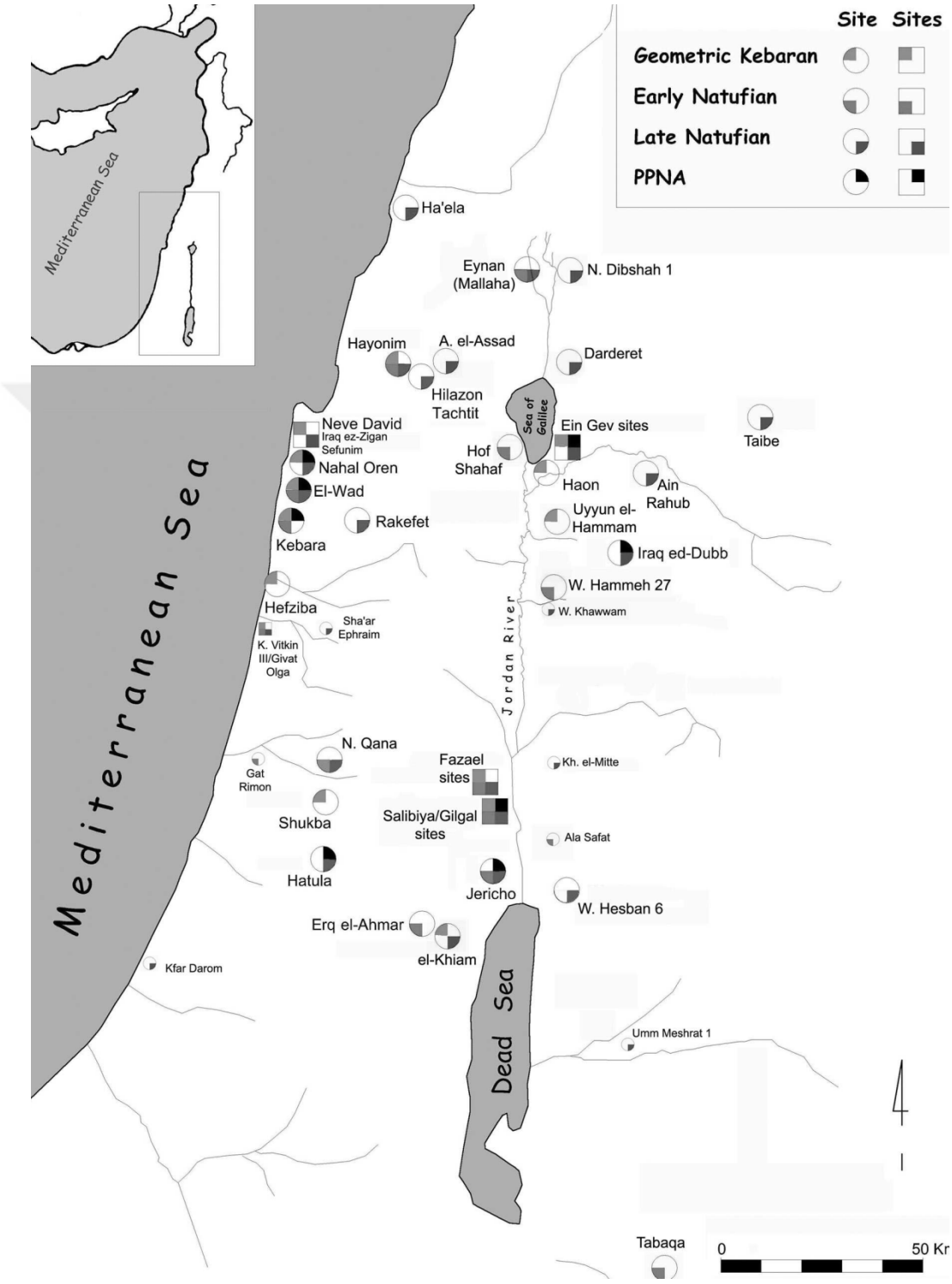
ŞEKİLLER

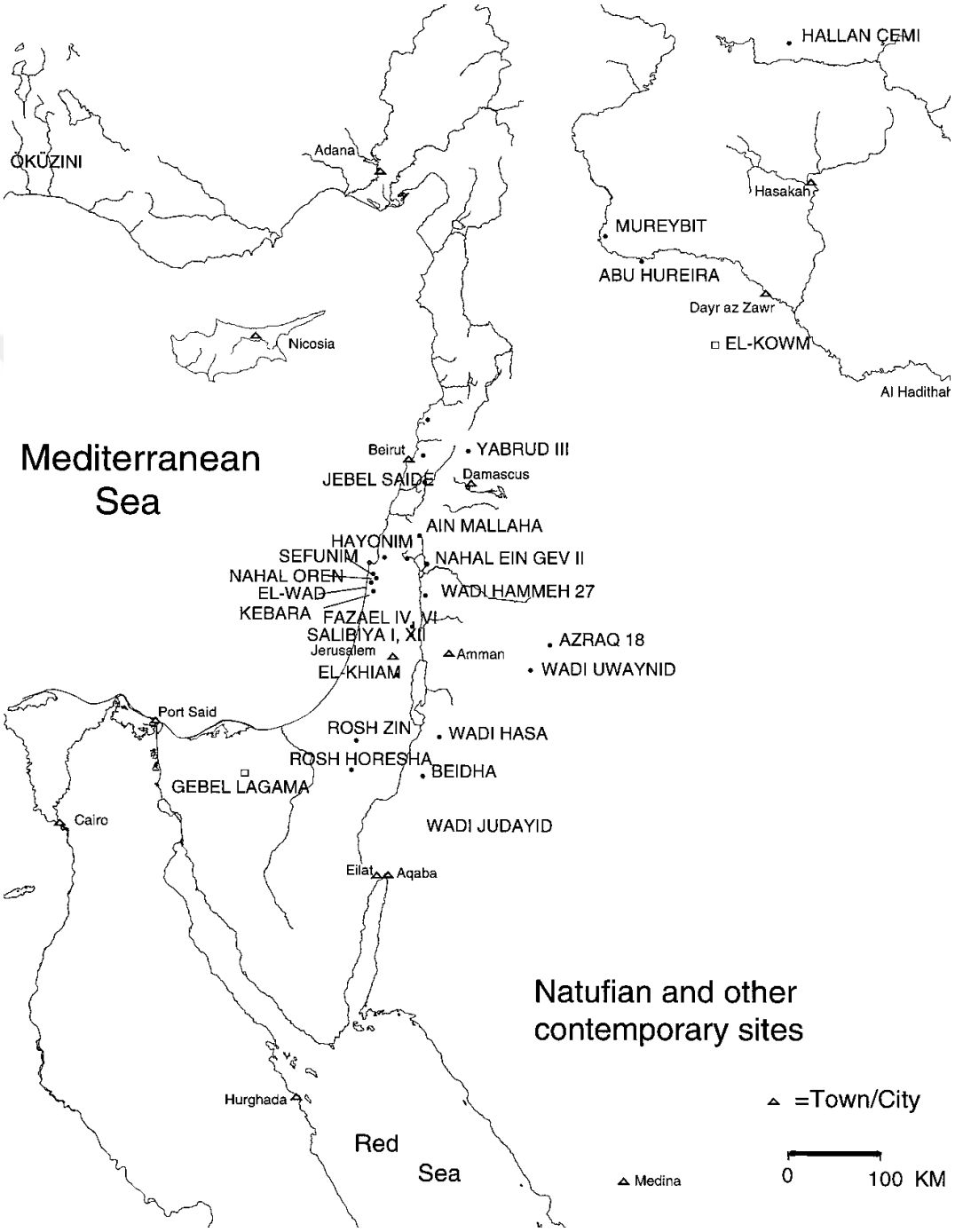
Şekil 1: Levant Bölgesi Haritası (Simmons, 2010, s. 8)

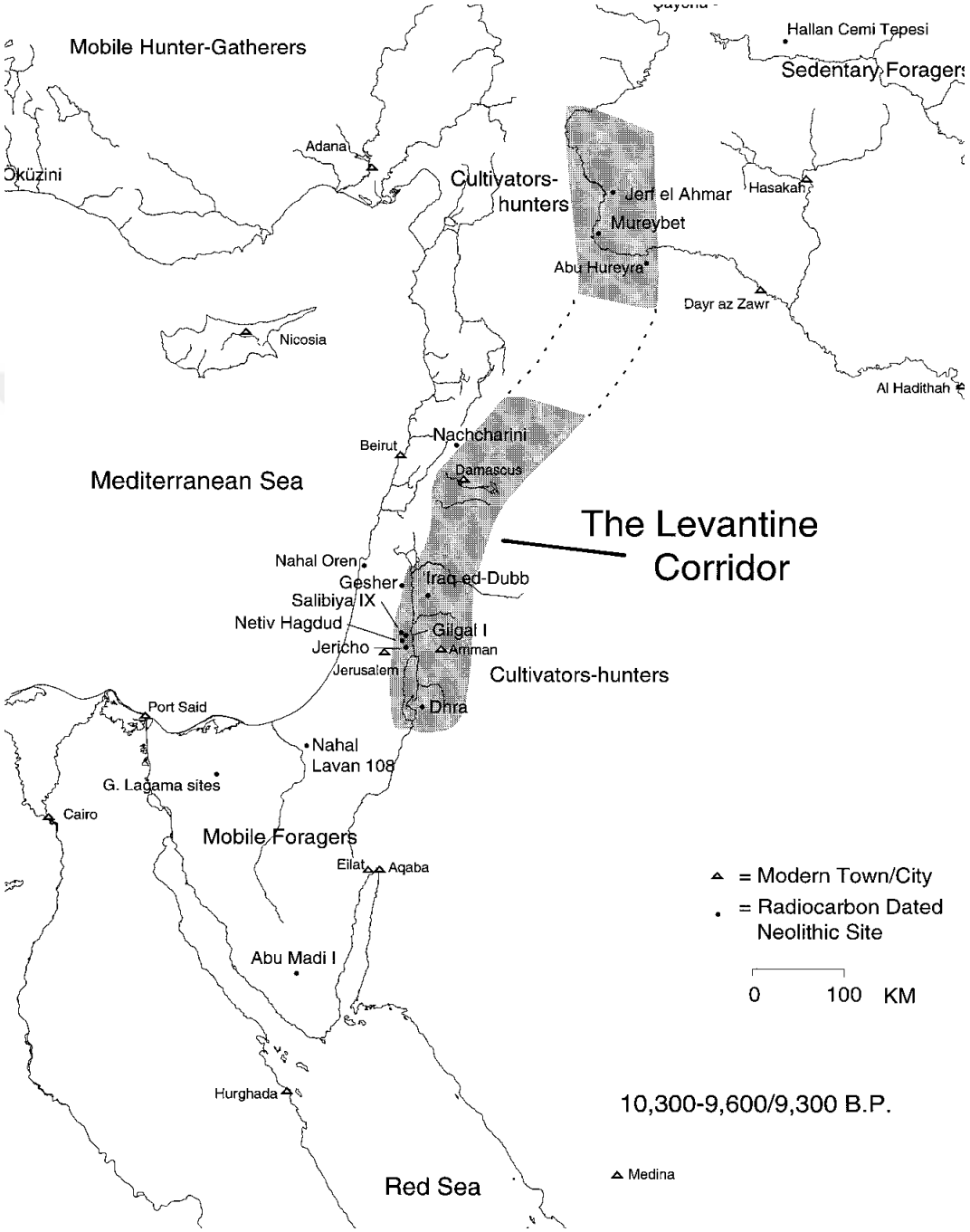
Şekil 2: Yakın Doğu'da Erken Natufian Kültürü yerleşim bölgesi ve Geç Natufian Kültürünün yayılım alanları (Bar-Yosef, 1989, s. 160)

Şekil 3: Güney Levant Bölgesi "Çekirdek Alan" içerisinde yer alan Natufian yerleşimlerinin dağılımı (Belfer-Cohen ve Goring-Morris, 2013, s. 545)

Şekil 4: Levant bölgesi'nde Natufian Kültürü yerleşim alanları (Bar-Yosef, 1989 fig: 2, s. 162)

Şekil 5: Levant Bölgesi, PPNA dönemi yerleşimleri ve sosyo-ekonomik topluluklar (Bar-Yosef, 1998, fig: 10, s. 170)

Şekil 6: Güney Levant Bölgesi'nde Erken PPNB Dönemi Yerleşimleri (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, s. 5)

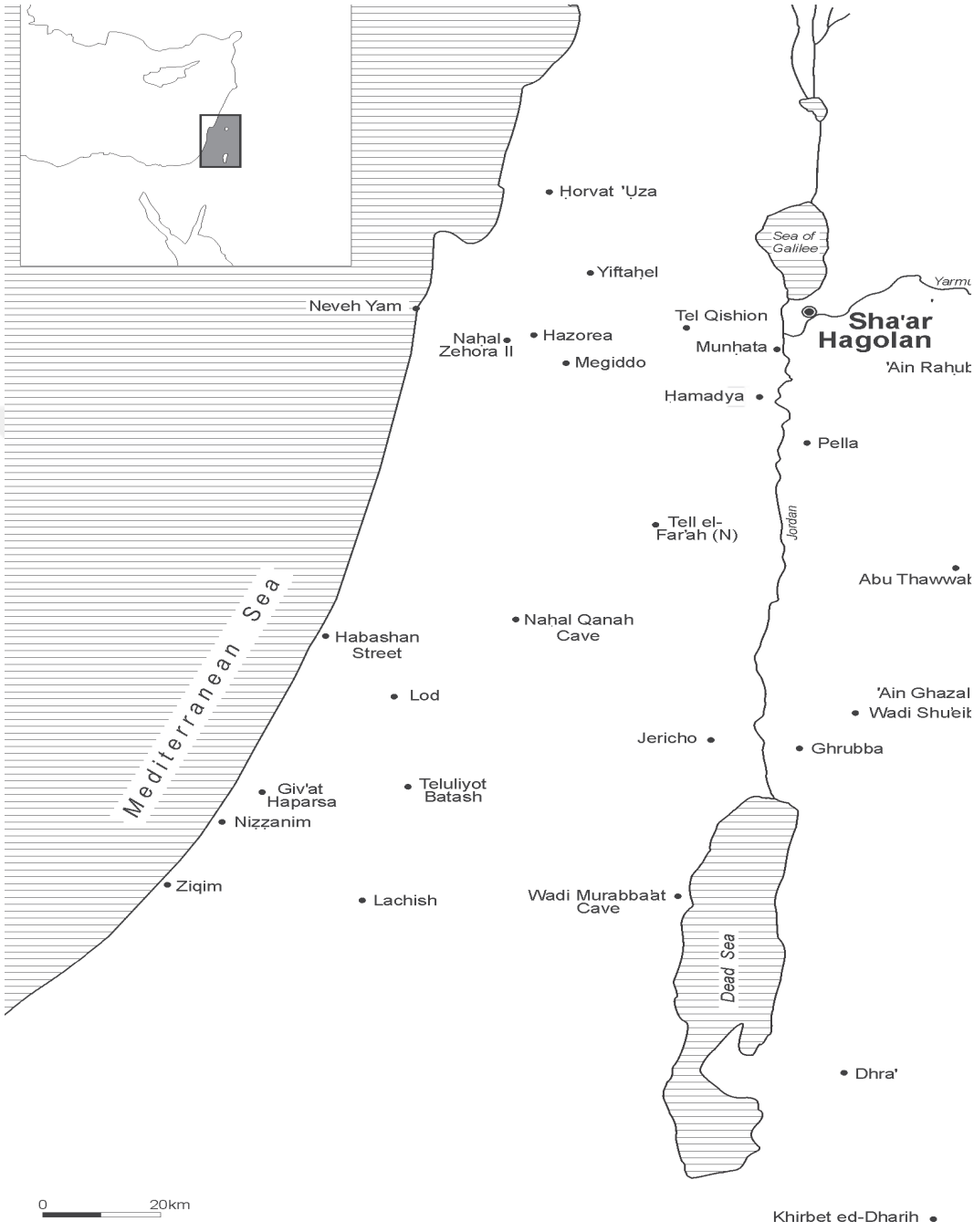
Şekil 7: Güney Levant Bölgesi'nde Orta PPNB Dönemi Yerleşimleri (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, s. 5)

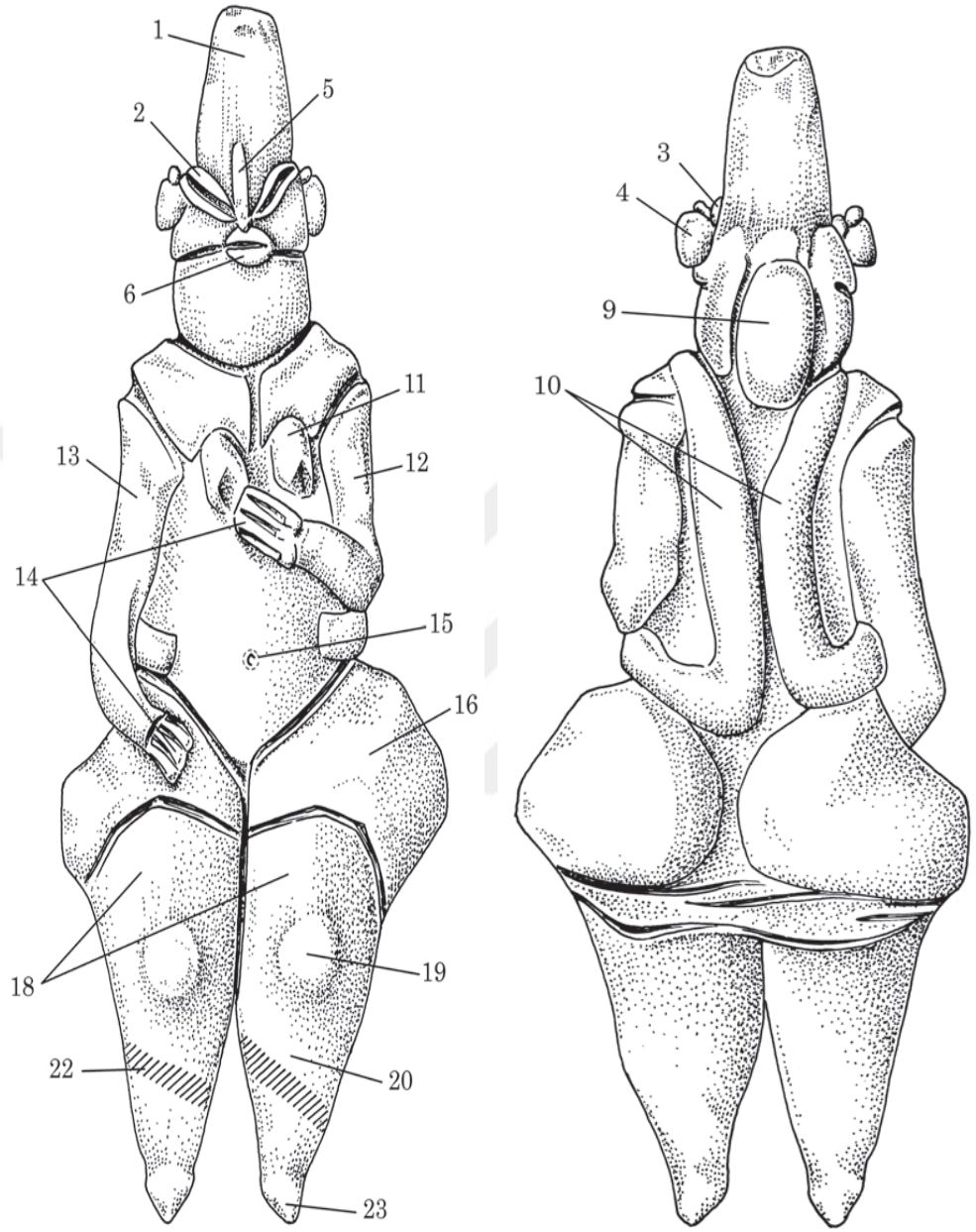
Şekil 8: Güney Levant Bölgesi'nde Geç PPNB Dönemi Yerleşimleri (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, s. 5)

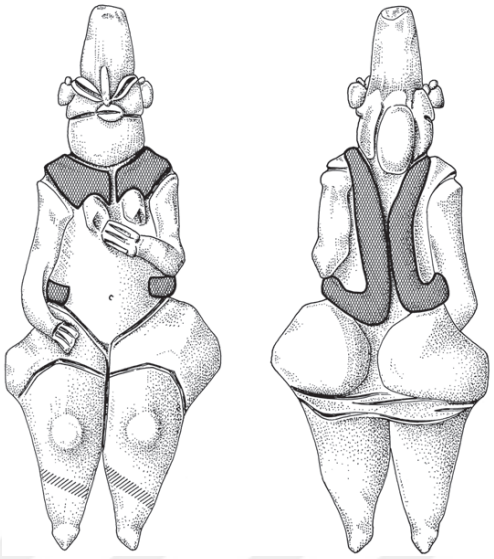
Şekil 9: PPNB Ritüel alanları: A Beidha Kült Alanı; B Ain Ghazal 'Tapınak'; C Ain Ghazal Ritüel Alanı (?); D Kfar HaHoresh L1604 Podyum; E Atlit Yam Stelleri; F Jericho Stel; G Nahal Hemar Mağarası (Goring-Morris ve Belfer-Cohen, 2020, fig. 3, s. 9)

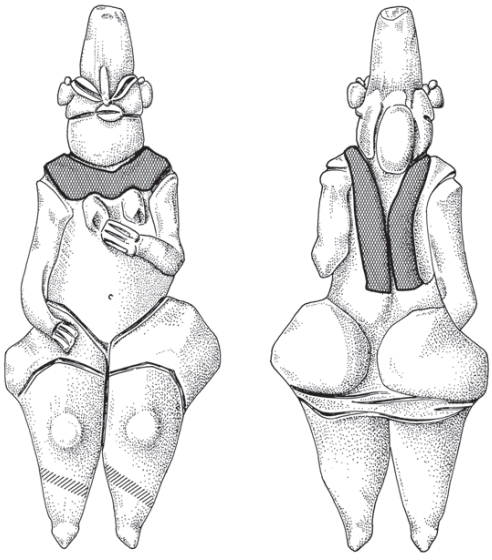
Şekil 10: Levant Bölgesi PN Dönemi Yerleşim Yerleri (Garfinkel ve diğ. 2010, fig: 1.3, s. 5)

Şekil 11: Yarmoukian Dönemi Kil Figürinleri Genel Görünümü ve Vücut Bölümleri (yukarıdan aşağıya): 1. Uzatılmış kafa, 2. Gözler, 3. Kulaklar, 4. Küpeler, 5. Burun, 6. Ağız 7. Boyun bölümü bulunmaktadır, 8. Yüz (bu bölümün maske olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır, 9. Enseyi kısmındaki örtü veya saç, 10. Giysi parçaları, 11. Göğüsler, 12. Sol kol, 13. Sağ kol, 14. El parmakları, 15. Göbek deliği, 16. Pelvis bölümü, 17. Genital bölge bu figürinlerde bulunmamaktadır, 18. Bacaklar, 19. Dizler, 20. Alt bacak, 21. Oturma pozisyonunda tasvir edilmişlerdir, 22. Bazı örneklerde bacak kısımlarında boya izlerine rastlanmıştır, 23. Ayaklar (Garfinkel ve diğ. 2010, s. 31)

Şekil 12: Yarmoukian Dönemi Kil Figürinleri Üzerinde Betimlenen Giysi (Garfinkel ve diğ. 2010, s. 36)

Şekil 13: Yarmoukian Dönemi Kil Figürinleri Üzerinde Betimlenen Fular, Atkı, Eşarp vb. Giysi (Garfinkel ve diğ. 2010 s. 36)